

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**КОНКУРЕНТНІ СТРАТЕГІЇ
НАЦІОНАЛЬНИХ ВИРОБНИКІВ
АГРОПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ У СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ
ГЛОБАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА**

Монографія

Вінниця
«ТВОРИ»
2019

УДК 339.137.2:338.436](477):339.9

К 64

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)
(протокол № 4 від 02 грудня 2019 р.)*

Рецензенти:

Якубовський С. О., д-р екон. наук, проф., зав. кафедри економічної теорії та міжнародних економічних відносин Одеського національного університету імені І. І. Мечникова;

Стежко Н. В., д-р екон. наук, доцент, проф. кафедри міжнародної економіки Університету державної фіскальної служби України;

Гринкевич С. С., д-р екон. наук, проф., зав. кафедри міжнародних економічних відносин та маркетингу Львівського національного аграрного університету.

Авторський колектив:

д-р екон. наук, проф. *Т. В. Орехова* (2.1, 2.2, 2.3); д-р екон. наук, проф. *І. В. Хаджинов* (3.2, 3.3); д-р екон. наук, доц. *М. В. Савченко* (3.1); канд. екон. наук *З. А. Атаманчук* (вступ, 2.5); канд. екон. наук *М. Л. Варламова* (2.4); канд. екон. наук, доц. *Т. В. Власова* (2.1, 2.2, 2.3); канд. екон. наук, доц. *В. Г. Кулявець* (3.1); канд. екон. наук *В. В. Лимар* (1.2); канд. екон. наук *Л. Г. Саркісян* (2.4); канд. екон. наук *О. А. Шлапак* (1.3); канд. екон. наук, ст. викл. *М. Є. Шкурат* (3.2, 3.3); асист. *В. В. Середа* (1.1); ст. викл. *Ю. В. Солоненко* (3.1); *Я. В. Коровій* (2.1, 2.2, 2.3).

К 64 Конкурентні стратегії національних виробників агропромислової продукції у сучасній парадигмі глобального економічного середовища : монографія / за заг. ред. Т. В. Орехової. Вінниця : ТВОРИ, 2019. 144 с.

ISBN 978-966-949-910-3

Розглянуто теоретико-методологічні аспекти розвитку світового ринку сільськогосподарської продукції в умовах глобалізаційних процесів, трансформаційні процеси у стратегії аграрного підприємництва в глобальній мережі взаємодії, обґрунтовано стратегії інноваційного розвитку підприємств галузі, а також практику їхньої імплементації суб'єктами аграрного бізнесу на європейських ринках, визначено перспективи розвитку аграрного підприємництва в умовах цифрових трансформацій, запропоновано шляхи удосконалення управління розвитком соціально-економічних систем в аграрному секторі.

Для керівників органів влади та управління різних рівнів, керівників і фахівців підприємств, зокрема агропромислових, науковців, викладачів, аспірантів та студентів економічних спеціальностей.

УДК 339.137.2:338.436](477):339.9

© Авторський колектив, 2019

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2019

ISBN 978-966-949-910-3

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СУЧАСНА ПАРАДИГМА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОГО РИНКУ АГРОПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ	6
1.1 Трансформація аграрного підприємництва в глобальній мережі взаємодії	6
1.2 Теоретичні засади розвитку біоекономіки в контексті глобалізаційних викликів.....	19
1.3 Реалізація принципів екологічного менеджменту в аграрному секторі економіки країн світу.....	34
РОЗДІЛ 2. ІННОВАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ	54
2.1 Теоретико-методологічні основи дослідження стратегій інноваційного розвитку агропромислових підприємств	54
2.2 Аналіз практики імплементації стратегій інноваційного розвитку суб'єктами аграрного бізнесу на ринках Європи та Центральної Азії	57
2.3 Досвід імплементації інформаційно-комунікаційних технологій в сільському господарстві	62
2.4 Вплив цифрових трансформацій на ефективність ринку агропромислової продукції	70
2.5 Перспективи розвитку агротуризму в умовах цифровізації економіки	83
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКІ ВИРОБНИКИ НА СВІТОВОМУ АГРАРНОМУ РИНКУ	96
3.1 Моніторинг стану розвитку підприємств сімейного бізнесу в аграрній сфері.....	96
3.2 Аналіз зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією	115
3.3 Вплив спільної сільськогосподарської політики ЄС на національних виробників	126
ВИСНОВКИ	138

ВСТУП

Зміцнення конкурентних позицій вітчизняних підприємств може відбуватися за різними напрямками, і при цьому використовуватимуться різні інструменти й засоби. Тому планові припущення у розробленні та реалізації конкурентної політики для економічних суб'єктів повинні орієнтуватися головним чином на налагодження та розвиток тісних взаємозв'язків із зовнішнім світом. Окрім того, для України пріоритетним та стратегічно важливим сектором економіки традиційно залишається агропромисловий комплекс, повноцінне використання експортного потенціалу якого відіграватиме ключову роль в інтеграції країни у світовий економічний простір.

Проблеми науки та практики розвитку аграрного ринку в монографії розглядаються через призму глобального економічного середовища, з урахуванням сучасних тенденцій, стратегічних пріоритетів та конкурентних стратегій національних виробників агропромислової продукції.

Підтвердження актуальності теми монографії є її зв'язок з планом науково-дослідної роботи кафедри міжнародних економічних відносин Донецького національного університету імені Василя Стуса, що проводиться відповідно до затвердженої у 2018 р. ініціативної фундаментальної науково-дослідної теми: «Формування конкурентних стратегій національних виробників у сучасній парадигмі глобального економічного середовища» (номер державної реєстрації 0118U002395), в рамках якої колективом авторів здійснено комплексне системне дослідження у напрямі розв'язання проблемних питань впливу глобалізації на трансформацію ролі аграрного підприємництва, оцінки методів стратегічного управління, засад формування сучасної економічної парадигми конкурентних стратегій національних виробників аграрного сектора.

У першій частині монографії «Сучасна парадигма глобалізації світового ринку агропромислової продукції» висвітлюються питання трансформації аграрного підприємництва в глобальній мережі взаємодії, проблеми розвитку біоекономіки в контексті глобалізаційних викликів, концептуальні основи екологічного менеджменту та особливості реалізації його базових принципів в аграрному бізнесі.

У матеріалах другої частини «Інноваційні пріоритети формування стратегічних конкурентних переваг в аграрному секторі економіки» узагальнено стратегії інноваційного розвитку агропромислових підприємств, проаналізовано практику імплементації стратегій суб'єктами аграрного бізнесу на європейських ринках, досліджено вплив цифрових трансформацій на ефективність ринку агропромислової продукції, обґрунтовано пріоритети розвитку туризму сільських територій в умовах цифровізації.

Третя частина монографії «Українські виробники на світовому аграрному ринку» містить результати моніторингу стану розвитку підприємств сімейного

бізнесу в аграрній сфері. У розділі також розглядається зовнішня торгівля України аграрною продукцією та вплив спільної сільськогосподарської політики Європейського Союзу на національних виробників.

Для досягнення поставленої в монографії мети авторами використані загально-теоретичні та специфічні методи дослідження, зокрема узагальнення, абстрагування, системно-функціональний підхід до аналізу економічних явищ і процесів, індукції і дедукції, аналізу й синтезу, статистичного, порівняльного та інших видів аналізу. Інформаційною базою дослідження стали законодавчі та нормативно-правові акти, аналітичні матеріали, результати наукових розробок вітчизняних і зарубіжних вчених.

Авторський колектив монографії сподівається, що підготовлені матеріали будуть корисними для науковців, студентів, представників державної влади та місцевого самоврядування, менеджерів аграрного бізнесу, представників громадськості, зацікавлених у підвищенні конкурентоспроможності аграрного сектора національної економіки.

РОЗДІЛ 1

СУЧАСНА ПАРАДИГМА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОГО РИНКУ АГРОПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ

1.1 Трансформація аграрного підприємництва в глобальній мережі взаємодії

На сучасному етапі розвитку глобальної економіки підприємництво як явище міцно завойовує своє місце в економічній системі. Але у дійсності як економічний феномен теоретичне осмислення підприємництва в аграрній сфері часом не відбиває різних проявів цієї категорії. Іноді спостерігається деформація суті власне процесу підприємництва.

Для дослідження підприємництва в аграрній сфері важливо обрати методологічні підходи, які дозволять пізнати його основи з точки зору економічної теорії. Необхідно визнати те, що підприємництво є досить складним і багатограним явищем, об'єктом уваги більшості наук – економіки, соціології, юриспруденції та ін. Кожна з них розглядає підприємництво зі своєї позиції або за своїм напрямом та має свій предмет аналізу.

Підприємництво здійснюється в різних галузях і сферах економіки. Воно проявляється в особливих формах. Разом з тим, сутність економічних відносин, іманентних підприємству, єдина. Вона виконує певну роль в конкретних формах його існування. Отже, за основу дослідження тенденцій і закономірностей розвитку підприємництва в аграрній сфері варто взяти вивчення підприємництва як економічної категорії та виявлення його сутності.

З давніх часів дослідники намагалися дати визначення, сформулювати суть та значення підприємництва, відбити у формулюванні специфіку того періоду, коли проживали самі автори. Залежно від його особливостей у визначенні підприємництва зверталася увага на ті ознаки, які найбільш яскраво проявлялися в конкретний історичний період.

Першим термін «підприємець» (entrepreneur) і перше його визначення вжив торговий банкір та економіст шотландського походження Річард Кантільон в своєму «Есе про загальні поняття природи торгівлі» («Essay on the Nature of Commerce in General»). Цей рукопис був опублікований у 1755 р. Він виявив, що розбіжності між ринковим попитом і пропозицією створюють можливості купувати дешево і продавати дорого, і саме цей тип арбітражних угод приводить конкурентні ринки в стан рівноваги. Дослідник ототожнював «підприємців» з індивідами, охочими придбати «чужі товари за відомою ціною і продати за ціною, вищою, але поки невідомою» [1].

Р. Кантільон зазначав, що ці дії не обов'язково вимагають виробничої діяльності, та не завжди є необхідним використовувати власні кошти підприємця. Р. Кантільон розрізняв функції підприємця і капіталіста-власника в сфері виробництва.

Основною рисою підприємця економіст вважав готовність до ризику: «підприємці намагаються використовувати будь-яку можливість в своїй справі й вичавлюють з клієнтів все, що можна» [2]. Він визначав підприємця як суб'єкта ринкових відносин і поділяв «всіх жителів держави» на два класи: «підприємців та осіб, які працюють за наймом». Кантільон в своїй роботі проводить типологію підприємців і виділяє такі їхні види:

- 1) оптовий продавець вовни і зерна;
- 2) купець, що купує сільську продукцію;
- 3) пекар, м'ясник і різного роду виробники, які купують сільську продукцію і матеріали, щоб переробити їх і перепродати;
- 4) торговець мануфактурними товарами;
- 5) крамарі і різного роду роздрібні торговці.

Окрім того, всіх підприємців дослідник поділяє на підприємців, які можуть розпочати свою справу, вкладаючи капітал та підприємців, які мають потреби в капіталі для свого виду діяльності, тобто підприємці своєї власної справи.

Отже, згідно з поглядами Р. Кантільона, підприємцем вважається індивід, що має передбачення і бажання взяти на себе ризик, спрямований у майбутнє, щоб отримати дохід та готовий до будь-яких втрат [2].

Французький економіст Анн Робер Жак Тюрго – представник фізіократів, на відміну від попередників, вперше створив більш досконалу модель класової структури суспільства, розділивши продуктивний і безплідний класи на дві групи. Продуктивний клас поділявся на «підприємців або капіталістів, що дають аванси, і на простих робітників, які отримують заробітну плату». Безплідний клас складався з підприємців-мануфактурників, господарів-фабрикантів і простих ремісників [3].

Він звернув увагу на те, що реалізація підприємницької діяльності вимагає не тільки капіталовкладень, але й управлінських здібностей. Жан-Батист Сей вперше вказав на необхідність вміння поєднувати і комбінувати фактори виробництва для успішності підприємницької діяльності. У «Трактаті з політичної економії» він дав характеристику підприємцю як «особі, яка за свій рахунок та ризикуючи, але на свою користь виробляє будь-який продукт» [4]. На думку вченого, прибуток підприємця складається з двох частин – «з прибутку від власного виробництва та з прибутку з капіталу» та є винагородою за його «підприємницькі здібності, його таланти, діяльність, дух порядку і керівництва». Для виконання підприємницької функції необхідні: здоровий глузд, сталість, знання людей і розуміння оточуючих обставин, вміння об'єднати і привести в дію три фактори виробництва (природу, працю і капітал), вміння дати оцінку продукту в потребі, яку він повинен буде задовольнити, тобто «мати талант управління». Якщо підприємець має всі ці якості, то його підприємство буде мати успіх.

Отже, Жан-Батист Сей в своїй роботі спробував відбити активну роль підприємців у створенні продукту: талант англійських підприємців розглядається як

фактор економічного успіху промисловості Англії; ризик як наслідок мети – отримання прибутку; ринковий простір – як соціально-економічне середовище.

Представник німецької класичної школи XVIII ст. Йоганн Генріх фон Тюнен розвинув ідею щодо основної функції підприємця, а саме: несення тягаря ризику. Науковець визначив прибуток підприємця як дохід, який залишається після сплати «відсотка на інвестування капіталу, плати за управління та страхової премії після перелічених ризиків втрат» [5].

Він відзначив, що, взявши на себе ризики, підприємець отримує винагороду, яка є доходом, але через невизначеність, їх не покриє жодна страхова компанія. Тюнен розглядав підприємництво, з одного боку, як джерело доходу, з іншого – як результат від використання інновацій у виробництві. Підприємець, на його думку – це «винахідник і дослідник своєї галузі». Основною заслугою І. Тюнена є прагнення розкрити специфіку підприємницької діяльності та виявити адекватну їй форму доходу.

Саме ідеї І. Тюнена були розвинені в теорії підприємництва Хансом фон Мангольдом. В своїй роботі «Навчання про підприємницький прибуток» («Die Lehre vom Unternehmergevin», 1855 р.) він теж зазначив, що однією із функцій підприємця є несення тягаря ризику, але також додав до неї такі підприємницькі функції, як:

- пошук конкретних ринків;
- придбання виробничих ресурсів;
- ефективне комбінування факторів виробництва;
- розробка та реалізація вдалої політики продажів;
- впровадження в кінцевому результаті інновацій.

Коли він оцінював ступінь ризику, то враховував фактор часу.

На межі XIX–XX ст. науковці усвідомлюють, яке значення для держави відіграє підприємництво. Так, у 1890 р. в Англії вийшла книга Альфреда Маршалла «Принципи економіки», в якій автор досліджує підприємницькі здібності в умовах економічної рівноваги. Він зазначає, що якщо підприємець не проявить «ділових здібностей ... в тому вигляді виробництва, де він почав свою діяльність, він можливо втратить весь раніше накопичений капітал» [6].

Якщо у підприємця здібності будуть вище середнього рівня, то він зможе отримати хороші результати, яких не зможуть досягти більшість його суперників. Додаткові можливості підприємця в області організації дозволять йому збільшити свій капітал, «він придбає широкі зв'язки і знайомства в ділових колах, розшириться можливість для сміливих і прибуткових починань». Маршалл розглядав доходи успішного підприємця як суму доходів «по-перше, від його здібностей, по-друге, від його виробничого підприємства та іншого матеріального капіталу, по-третє, від репутації його фірми і клієнтури, або комерційної організації та зв'язків». Він підкреслював активну роль підприємця у впровадженні машин і нових

технологічних процесів «для застосування у власному виробництві». Дослідник звертав увагу на те, що «будь-яке нововведення являє собою експеримент», і підприємець повинен «врахувати необхідність ретельної перевірки нововведення у випробуваннях, значний ризик і витрати».

Особливе місце у розробці теорії підприємництва посідають праці австрійського економіста Джозефа Шумпетера. Його методологічний підхід щодо розкриття економічної сутності підприємницької діяльності відбито у роботі «Теорія економічного розвитку» (1911 р.). На його думку, підприємництво є стимулом для розвитку економіки та виступає як інноваційна діяльність, а підприємець є творцем цих інновацій. Він має специфічну мотивацію, своєрідний інтелект, сильну волю та розвинену інтуїцію. Функція підприємця полягає у створенні «нових комбінацій», а здійснення «нових комбінацій» – «справа складна і доступна лише людям, які наділені певними якостями». Підприємець є головною фігурою у розвитку капіталістичної економіки, він «новатор», який здійснює нові виробничі комбінації. Окрім того, це не обов'язково власник, але людина, здатна до творчості, до ризику, досягнення успіху. Його основні якості – постійний пошук, використання нововведень у виробництві та господарської діяльності. Відповідно до твердження Д. Шумпетера, необхідно п'ять типів «нових комбінацій» (рис. 1.1):

Рис. 1.1 – «Нові комбінації» в структурі інноваційного процесу

Джерело: [1]

Стимулом для підприємницької діяльності є прибуток, який виникає внаслідок впровадження нових виробничих комбінацій. В звичайних умовах великого прибутку підприємець не буде мати. Умовою для новаторських втілень підприємця є «ефективна конкуренція» (конкуренція нових продуктів, нових форм організації тощо). Позитивну роль в цьому випадку відіграє монополія, монопольне становище на ринку автора і організатора нововведень.

У 1942 р. була опублікована нова праця Д. Шумпетера «Капіталізм, соціалізм і демократія», в якій економіст підтвердив, що суть підприємництва полягає у впровадженні нововведень та втіленні в життя інновацій. На думку науковця, функцією підприємця є «реформувати або революціонізувати спосіб виробництва за допомогою використання винаходів або, в широкому розумінні, через реалізацію невикористаних технологічних можливостей для виробництва нових товарів, або старих товарів новим способом за допомогою відкриття нових джерел постачання матеріалів, або нових ринків збуту, або через реорганізацію промисловості тощо» [7]. Американський економіст Франк Найт (1921 р.) в монографії «Ризик, невизначеність і прибуток» теж звертає увагу на те, що найбільш характерною рисою для підприємницької діяльності є робота в умовах невизначеності. Існування невизначеності змушує людей передбачати майбутні потреби, в результаті чого з'являється «особливий клас людей, які керують діяльністю інших». Підприємець, на його думку, – це «новий функціонер економіки», який повинен постійно відстоювати свої позиції і мужньо долати різні перешкоди. Він в загальних рисах описує функції підприємця та акцентує увагу на тому, що саме в організатора зосереджена «значна частина технологічного управління і контролю». Економіст ідентифікує підприємництво з керуванням і відповідальністю. Окрім того, на думку Ф. Найта, підприємець не тільки виконує функції менеджера, він повинен бути власником підприємства, тобто володіти капіталом. Суть підприємця полягає в його здатності працювати в умовах невизначеності, приймати на себе ризик або страхувати «тих, хто сумнівається і боїться», швидко реагувати на зміни у зовнішньому середовищі. Підприємець повинен гарантувати певний дохід в обмін на «дійсний результат праці». Ф. Найт визначає підприємницький дохід як різницю між очікуваною і реальною сумою грошової виручки фірми [8].

Важливу роль щодо розробки теорії фірм відіграла стаття американського економіста Рональда Коуза «Природа фірми», яка була опублікована у 1937 р. Економіст суттєво змінив уявлення про фірму, назвавши її «організацію, яка перетворює вихідні ресурси в кінцевий продукт», і провів чітку межу між ринком і фірмою. Він надав провідну роль підприємцям стосовно створення ринків – «створення ринків є справою підприємців, і вона має довгу історію». Р. Коуз визнавав керівну функцію підприємця і погоджувався з тим, що «підприємець поглинений поділом праці в середині кожної фірми», він «планує і організовує все свідомо». Дослідник відзначав важливе значення правових відносин між підприємцем і фактором виробництва та вказував на те, що «суть контракту полягає в тому, що ним встановлюються межі влади підприємця». Коуз визнав підприємця як «особу або групу осіб, які в конкурентній системі спрямовують виробництво, виконуючи тим самим роль механізму цін» [9]. Сучасні американські економісти пов'язують підприємництво з інноваційними процесами, пошуками та використанням нових можливостей. Зокрема, Е. Дж. Долан та Д. Ліндсей під підприємництвом розуміють

«процес пошуку нових можливостей, використання нових технологій і нових сфер вкладення капіталу, подолання старих стереотипів та меж» [10].

Отже, підсумовуючи вищевикладені дослідження щодо трактування теорій підприємництва, варто зазначити, що є всі підстави для формулювання розуміння сутнісних характеристик підприємництва, основними характеристиками якого є наявність організаційно-господарського новаторства та економічної свободи. Новаторська або інноваційна складова підприємництва полягає у створенні або зміні організаційних структур для відкриття або зростання виробництва товарів і послуг. Отже, така зміна може набувати різних форм, а саме: створення нового підприємства або його реорганізація; використання нової технології або її модифікація; відкриття нових ринків збуту і джерел сировини або ліквідація існуючих зв'язків. Другорядними характеристиками підприємництва варто вважати лідерські якості, прийняття рішень, ризик або робота в умовах невизначеності, володіння ресурсами. Це є наслідком дії основних характеристик підприємництва.

Проведений аналіз сутності підприємництва в історично-еволюційному аспекті дозволяє провести класифікацію теорій підприємництва з позицій основних і другорядних характеристик (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Класифікація теорій підприємництва

Основні характеристики			Другорядні характеристики		
Рік	Представники	Характеристика	Рік	Представники	Характеристика
1810	Жан-Батіст Сей	Праця підприємців як основний фактор виробництва	1725	Річард Кантільон	Прийняття ризику, робота в умовах невизначеності
			1850	Йоганн Генріх фон Тюнен	
			1850	Ханс фон Мангольд	
			1921	Френк Найт	
1911	Джозеф Шумпетер	Підприємець як соціально-економічний новатор, підприємницька діяльність полягає в новій організації виробництва, в пошуку нових ринків збуту, у використанні нової технології тощо	1745	Анн-Робер-Жак Тюрго	Прийняття рішень або управлінська діяльність
			1921	Френк Найт	
1937	Рональд Коуз	Правові аспекти підприємницької діяльності, наявність прав, які гарантують економічну свободу	1890	Альфред Маршалл	Ділові якості підприємця, реалізація функцій планування та організації виконання планів
1973	Ізраель Кіршнер	Австрійська теорія врівноважує функції підприємця			

Сформовано автором

Професор З. С. Варналій доводить, що підприємець, використовуючи в процесі виробництва нову техніку і технологію, організовуючи по-новому процеси праці й виробництва, отримує прибутковий «продукт вищої якості». Надприбуток, який створюється в інноваційному, ринковому процесі виробництва, є підприємницьким доходом. Процес отримання такого прибутку становить глибинну економічну природу й сутність підприємництва, яке здійснюється в різних організаційно-правових формах. На його думку, підприємництво – це ініціативна, самостійна, інноваційна, систематична діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, яка здійснюється на власний ризик і під свою майнову відповідальність для отримання підприємницького доходу [11].

Отже, підприємець – це не суб'єкт, а фактор виробництва, його рушійна виробнича сила. В процесі історичного розвитку, він перетворився з простого посередника в активного учасника процесу виробництва.

Аграрне підприємництво має особливе значення у світовій економіці. Воно є одним з основних видів діяльності, що визначають умови підтримки життєдіяльності суспільства. Значення його не тільки у забезпеченні потреб людей у продуктах харчування, але і в тому, що підприємництво істотно впливає на зайнятість населення й ефективність усього національного виробництва.

Цей вид підприємництва полягає в поєднанні різновидів:

- виробництва засобів виробництва та надання послуг для сільського господарства і переробної галузі;
- виробництва сільськогосподарської сировини;
- переробці сільськогосподарської продукції;
- маркетингу та сервісному обслуговуванню зазначених видів діяльності.

Розвиток фермерського господарства – одна з найбільш розвинених систем ведення агробізнесу.

Власне поняття «агробізнес» є відносно новим для нас, хоча точно відомо, що слово «agribusiness» перекладається як «ведення бізнесу в сільському господарстві». На сьогодні такі терміни, як «бізнес», «агропромисловий комплекс», «підприємництво», вже давно міцно ввійшли в науку, в той час, як «агробізнес» в умовах стрімких соціально-економічних, правових та інституціональних змін, які відбуваються в нашій країні в останні роки, потребує вивчення. Найчастіше агробізнес визначається як форма господарювання в аграрному секторі або як комплекс видів підприємницької діяльності, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції, її зберіганням, транспортуванням, переробкою й доведенням до споживача, а також з виробництвом засобів виробництва для сільського господарства [12, с. 203]. Термін «агробізнес» виник у США у першій половині 50-х рр. ХХ ст., як нова організація сільського господарства. Американський економіст Джон Дейвіс (John H. Davis) вперше запровадив це поняття у наукову практику у

1955 р. на конференції з торгівлі у Бостоні. А у 1957 р. разом з Р. Голдбергом (Rodger A. Goldberg) ним була опублікована фундаментальна праця «Концепція агробізнесу» (Concept of Agribusiness), яка стала основою для наукового дослідження цього сектора економіки. Вони трактували «агробізнес» як систему інтеграції американських фермерів з партнерами щодо постачання, переробки і дистрибуції продуктів, яка дає змогу встановити дієвий контроль над всіма взаємозалежними учасниками і взаємну вигоду від ферми до супермаркету та споживача (from the farm gate to consumer table) [13].

Відомий економіст Дж. Сакс у 1963 р. у книзі з питань аграрного бізнесу схиляється до думки, що «існують такі тісні взаємовідносини між сільським господарством і тими галузями, які переробляють та реалізують сільськогосподарські продукти, що слово «агробізнес» увійшло в нашу мову, щоб підкреслити ці відносини» [14]. Виникнення вищезазначеного поняття саме у цей час не випадкове, оскільки в цей період в економіці розвинених країн, перш за все в США, розвивалися інтеграційні процеси, які вплинули на усі сфери бізнесу.

Треїс М. використовує поняття «агробізнес» в широкому значенні як сукупність галузей, які знаходяться «вище за течією», відносно сільського господарства, яке постачає ресурси, та галузі, які є «нижче за течією», – збут, переробка та розподіл. На його думку, агробізнес забезпечує виробництво та швидке просування продукції від товаровиробника до первинного покупця [15]. Англійський економіст Адам Хоскінг значно глибше вивчав суть агробізнесу. Він розглядає його як діяльність, що здійснюється приватними особами, підприємствами або організаціями, щоб отримати природні блага для виробництва. Придбати чи продати товар, або надати послуги в обмін на інші товари, послуги, або здійснити грошовий обмін, щоб мати взаємну вигоду зацікавлених осіб або організацій в сільському господарстві [16]. В. Семенов, І. Сіваченко, В. Федоряк та інші стверджують, що агробізнес – це форма підприємницької діяльності у сфері виробництва засобів виробництва для аграрного сектора, у сільськогосподарському виробництві, у сфері переробки і реалізації продукції, агросервісного обслуговування виробників. Науковці запевняють, що до аграрного бізнесу залучається все населення, коли сплачує витрати на виробництво продуктів харчування [17]. Інші вітчизняні автори (Г. Андрусенко, В. Мартянов, В. Савченко, М. Садиков) вважають, що агробізнес – це економічні відносини між людьми з приводу організації власної справи, пов'язаної з використанням землі для отримання прибутку [18]. Г. Дзядук трактує агробізнес як сукупність відносин між учасниками аграрного ринку, процесів і технологій, пов'язаних із виробництвом, переробкою і реалізацією сільськогосподарської продукції, а також здійсненням інших видів діяльності, що приносить дохід, який задовольняє потреби конкретних споживачів і не суперечить чинному законодавству [19]. Наприклад, США приділяють велику увагу якості продукції та забезпечують її контроль на кожному етапі. На думку Г. Черевка та Ф. Горбоноса, система

аграрного бізнесу США є однією з найрозвинутіших галузей економіки країни і світу. Структурно вона включає фермерство, підприємства і організації з постачання матеріальних ресурсів, фінансового обслуговування, переробки продукції, її зберігання, розподілу та доведення до споживача. Державного сектора в агробізнесі цієї країни практично немає, хоча регулююча роль держави тут досить відчутна і великою мірою визначальна [20].

США – потужна держава з розвитку сільського господарства та виробництва сільськогосподарської продукції. Ця країна є найбільшим виробником та експортером серед країн світу. Вона посідає друге місце за виробництвом зерна й м'яса (після Китаю). Постачає на світовий ринок 50 % кукурудзи, 20 % яловичини, третину пшениці. Вона виробляє найбільше у світі сої та цитрусових, та належать до провідних країн за збором бавовни й цукрової тростини. Значно зросла вартість загального експорту та імпорту сільськогосподарської продукції в США за останні десять років. Порівняно з 2007 р., у 2017 р. вартість загального експорту товарів складала 1 110 805 млрд дол. США, а вартість експорту с/г продукції складала 82 млн дол. США, що становить 7 %, тоді як у 2017 р. вартість експорту с/г продукції товарів зросла майже у 1,5 раза та становила 143 млн дол. США. Це становить 9 % від загального експорту товарів, вартість яких складала 1 443 819 млрд дол. США (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

**Динаміка вартості загального експорту та імпорту
сільськогосподарської продукції США, 2007–2017 рр.**

Роки	Експорт товарів			Імпорт товарів			Різниця
	Загальний експорт товарів, млрд дол. США	Експорт с/г продукції, млн дол. США	Частка загального експорту, %	Загальний імпорт товарів, млрд дол. США	Імпорт с/г продукції, млн дол. США	Частка загального імпорту, %	
2007	1 110 805	82 220	7	1 906 928	70 063	4	12 157
2008	1 297 574	114 911	9	2 152 782	79 320	4	35 591
2009	1 058 869	96 296	9	1 594 328	73 404	5	22 892
2010	1 224 652	108 529	9	1 844 486	78 963	4	29 566
2011	1 446 591	137 465	10	2 147 138	94 511	4	42 954
2012	1 534 887	135 907	9	2 272 484	103 371	5	32 536
2013	1 563 016	141 139	9	2 262 244	103 871	5	37 269
2014	1 617 435	152 326	9	2 334 187	109 258	5	43 068
2015	1 546 235	139 761	9	2 289 605	114 235	5	25 526
2016	1 443 819	129 622	9	2 177 838	113 037	5	16 586
2017	1 440 600	143 300	9	2 100 643	127 600	5	15 700

Джерело: [21]

Система приватних підприємств США має такі види організації агробізнесу, як індивідуальний бізнес, партнерство та корпорація. Ведення власного бізнесу в сільському господарстві є більш поширеним, ніж у будь-якому іншому сегменті економіки Америки. Ця форма передбачає, що всі ризики та управлінські рішення

беруть на себе власники-оператори або фермери. Вони виконують основну частину необхідної фізичної роботи. Фермери досягають високого рівня у виробництві сільськогосподарської продукції завдяки використанню нових видів техніки та збільшенню земельних ресурсів. Є переваги та недоліки ведення власного бізнесу, які потрібно враховувати під час організації та створення бізнес-структури (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Переваги та недоліки ведення власного бізнесу

Види ведення бізнесу	Переваги	Недоліки
Ведення індивідуального бізнесу (підприємницька діяльність)	Легко контролювати – рішення власників є остаточним	Вся відповідальність за втрати лежить на власнику
	Прибуток належить виключно власнику	Власник приймає рішення стосовно надання позики капіталу, що може обмежити розмір бізнесу
Партнерські господарства	Більша сума ліквідного капіталу	Кожен партнер несе відповідальність за борги товариства
	Партнери навчають та удосконалюють методи ведення бізнесу	Якщо один з партнерів помирає або хоче залишити організацію, то має бути прийняте рішення про створення нового партнерства
Корпорації		
Власник – інвестор	Мають безперервне існування, обмежену відповідальність перед окремими акціонерами та можливості передачі акцій	Якщо корпорація зазнає невдачі, то всі акціонери втрачають частину своїх інвестицій
Кооперативна корпорація	Покладаються на прибуток, щоб підтримувати організацію та забезпечити її членам необхідні послуги. Частина або весь капітал надходить від членів, а не від зовнішніх інвесторів. Крім основних внесків членів, діє система фермерських кредитів – це основне джерело зовнішнього капіталу	Фіксована ставка прибутку (не вище 8 %) Відповідальність є необмеженою, смерть, вступ або вихід члена призводить до необхідності зміни характеру відносин між членами
Товариства з обмеженою відповідальністю	Для створення товариства кількість учасників має бути більше двох. Немає обмежень в управлінні компанією. Учасники поділяють прибутки та збитки відповідно до встановленого договору. Обсяг відповідальності залежить від суми інвестованого капіталу і характеру виконаних робіт	Витрати стосовно створення товариства (значний обсяг юридичної роботи, зокрема подання документів до держсекретаря є обов'язковою умовою)

Сформовано автором

За статистичними даними, які розроблені службою економічних досліджень USDA, в США використовують класифікацію фермерських господарств, яка базується на річному прибутку ферми та основному виді діяльності головного оператора (виробник, продавець (постачальник), який здійснює діяльність щодо виробництва, транспортування, зберігання та реалізації харчових продуктів) або власника ферми (табл. 1.4).

Таблиця 1.4

Класифікація фермерських господарств, 2017 р.

Класифікація	Дохід, дол. США	Кількість ферм	Питома вага числа ферм, %
Малі сімейні ферми			
Пенсійні ферми. Власники – пенсіонери, що займаються фермерською діяльністю	Менше 350 000	366 812	17,9
Офісні ферми. У власників, крім сільського господарства, є основний вид діяльності		860 739	41,9
Ферми з низьким обсягом продажів	Менше 150 000	506 001	24,7
Ферми з середнім обсягом продажів	Від 150 000 до 349 999	110 524	5,4
Середні сімейні ферми	Від 350 000 до 999 999	122 980	6,0
Інші			
Великі сімейні господарства	Від 1 000 000 до 4 999 999	53 763	2,6
Ферми-гіганти	Від 5 000 000	6 449	0,3
Несімейні ферми	Господарства, де основний оператор та особи, в яких є зв'язок з оператором, не володіють основною частиною бізнесу	24 992	1,2
Разом		2 052 260	100

Джерело: [21]

Із проведеного аналізу можна зробити висновок про те, що більша частина фермерських господарств – це малі фермерські господарства (89,9 %). Їхній дохід складає менш ніж 350 000 тис. дол. США.

Усі інші господарства, а саме: середні сімейні ферми, великі сімейні ферми та інші господарства складають 11,1 %. Дохід середніх фірм складає від 350 000 до 999 999 дол. США. Більше 1 млн дол. США отримують великі ферми та ферми-гіганти [20].

За результатами проведеного дослідження ми спостерігаємо тенденції до зменшення кількості ферм та володіння земельним банком. Так, у 2007 р. кількість ферм становила 2 204 950, а в 2017 р. ця цифра знизилася на 152 690, тобто склала 2 052 260 ферм.

Відповідно зменшилася площа володіння земельним банком. Так, у 2007 р. кількість земельних площ становила 921 460 акр, тобто 372,27 млн га, а вже у

2017 р. – 913 000 акр, тобто 368,044 млн га. Але середній розмір ферми збільшився. Якщо у 2007 р. він становив 418 акр, тобто 168,9 тис. га, то у 2017 р. мала місце тенденція до зростання – 443 акр, тобто 178,5 тис. га (табл. 1.5).

Таблиця 1.5

**Кількість ферм, земельних ресурсів в господарствах
та середній розмір ферми США, 2007–2017 рр.**

Роки	Кількість ферм	Земельний банк ферм, 1 000 акр	Середній розмір ферми, акр
2007	2 204 950	921 460	418
2008	2 184 500	918 600	421
2009	2 169 660	917 590	423
2010	2 149 520	915 660	426
2011	2 131 240	914 420	429
2012	2 109 810	914 600	433
2013	2 102 010	914 030	435
2014	2 085 000	913 000	438
2015	2 068 000	912 000	441
2016	2 060 000	911 000	442
2017	2 052 260	913 000	443

Джерело: [21]

Найбільшу площу володіння земельними ресурсами займають малі фермерські господарства, що становить 50,5 % від загальної площі. Але дохід від виробництва сільськогосподарської продукції вони отримують менший, ніж великі сімейні господарства. Якщо перша група виробників має дохід лише 22,6 %, що майже є однаковим з доходом середніх сімейних господарств, а це 22,7 %, то дохід великих сімейних господарств становить 45,2 %. Це майже половина доходу всіх інших категорій фермерських господарств. Отже, згідно з визначенням Національної служби сільськогосподарської статистики, до сімейних сільськогосподарських володінь належать будь-які фермерські господарства, члени якого знаходяться в кровній або сімейній спорідненості.

Сімейні господарства – найважливіший елемент американського агропрому. Щорічно ці господарства збирають урожай пшениці, який вдвічі перевершує експортні потреби США. Завдяки сімейним господарствам США міцно утримують позиції найбільшого в світі експортера пшениці.

Одним із механізмів вирішення проблем малих сільгоспвиробників є їх об'єднання у сільськогосподарські кооперативи. У зарубіжних країнах сільськогосподарські кооперативи поділяються на виробничі та обслуговуючі, зокрема постачальницькі, переробні, закупівельно-збутові, фінансово-переробні, соціально-обслуговуючі, управлінські, сервісні, контрактні, лізингові, холдингові, маркетингові та ін. В сучасних ринкових умовах доцільною є контрактна інтеграція, яка передбачає об'єднання аграрних, переробних, торгівельних підприємств, а також залучення фінансових структур, які зберігають самостійність та право юридичної особи. Ця

форма поширена у США. На її засадах виробляють приблизно 25 % сільськогосподарської продукції. Розрізняють декілька видів контрактів. В одному гарантується купівля при виконанні умов товаровиробником щодо специфікації постачань продукції; в другому покупець забезпечує виробника фінансами і у такий спосіб впливає на технологію й обсяги випуску продукції, а в підсумку – на стабільність ринку збуту; за контрактом з гарантією доходу, виробникові за допомогою виплати, заздалегідь обумовленої виручки за одиницю продукції або забезпечення гарантії на випадок фінансового збитку при незадовільному складанні ринкової ціни, покупець переймає на себе істотну частину відповідальності виробника. У контрактах регламентується розпродаж продукції фермерів і встановлюються квоти на закупівлю і продаж. Перевищення квоти не допускається, адже призводить до зниження ціни на продукцію. Для гарантії збереження якості продукції інтегратор поставляє фірмі уніфіковану тару й упаковку. Термін заключення контрактів залежить від тривалості виробничого циклу. Також обговорюється система знижок та надбавок за продукцію, якість якої має відхилення від прийнятого стандарту. Наприклад, у Німеччині діють усні та короткострокові договори між фермерами або об'єднаннями виробників і бійнями на вирощування, постачання і приймання птиці. Для Нідерландів характерним є укладення тристоронніх контрактів – між фермерами, комерційними підприємствами й пакувальними центрами. Фермер отримує гарантовано плату за товар. У сучасній структурі фермерської кооперації (на прикладі країн Південної Європи) можна виділити типи об'єднань, які представлено на рис. 1.2.

Рис. 1.2 – Типи об'єднань (на прикладі країн Південної Європи)

Сформовано автором

Розвиток кооперативних відносин є поширеною світовою практикою, що підтримується міжнародними організаціями, зокрема Міжнародною організацією праці, Міжнародним кооперативним альянсом, ООН, Генеральною конфедерацією сільськогосподарських кооперативів ЄС (COPA – COGECA) та іншими.

Так, в західних країнах кооперативи забезпечують до 50 % обсягів виробництва продукції харчової промисловості та комбікормів. Через кооперативи реалізується значна частина товарної продукції агровиробництва (наприклад, у країнах Євросоюзу – понад 60 %, у Скандинавських країнах – 80 %, в Японії та Китаї – 90 %).

Важливими є досягнення діяльності тваринницьких кооперативів у Європі. Новозеландська кооперативна група La Fonterra Co-operative group Limited виробляє 14,7 млрд літрів молока на рік та контролює 30 % світового експорту молочної продукції. Найпотужнішим кооперативом в Європі є Датський молочний кооператив Arla Foods. Тут задіяно 7 625 членів-виробників зі Швеції та Данії. Отже, особливостю створення кооперативів є те, що вони мають відповідати вимогам кооперативного законодавства, мати статuti, в яких вказується перелік всіх організаційних питань. Організаційно економічний механізм формування та діяльності кооператива охоплює питання фінансування економічних відносин кооператива з членами (виплати, вступні та пайові внески тощо).

1.2 Теоретичні засади розвитку біоекономіки в контексті глобалізаційних викликів

Відкриття, зроблені останнім часом у сфері наук про життя, сприймаються спеціалістами як доказ того, що ХХІ ст. стане епоєю біотехнологій, разом з нанотехнологіями, фундаментально змінять підходи до створення вартості, виробництва та споживання товарів та послуг та сформують базис для стійкого зростання в глобальних масштабах змін в економічній, суспільній сферах та політиці, а також в природному середовищі та інформаційних системах.

Зростаюча стурбованість стосовно кліматичних змін, забруднення навколишнього середовища, вичерпаності корисних копалин, збільшення чисельності населення світу обумовлюють увагу вчених до технологій, які базуються на засадах відновлюваних ресурсів та елімінації шкідливого впливу на довкілля.

Швидкий розвиток природничих наук та наук про життя зумовили підвищення інтересу до використання новітніх, заснованих на біологічних ресурсах, технологій, які використовують органічну сировину для виробництва продукції, що призначена як для споживання людиною, так і для використання у виробництві. Так, з'являється термін, певною мірою міждисциплінарний, який охоплює нові процеси, пов'язані з використанням біотехнологій в ході виробництва, обміну, розподілу та споживання благ – біоекономіка [22].

Необхідність захисту клімату, зростаюча купівельна спроможність та попит на продукти харчування в країнах, що розвиваються, де стабільно збільшується чисельність населення, а також зростання ціни на сиру нафту, обумовлюють необхідність використання сільськогосподарських сировинних матеріалів для промислових потреб. Також виникає необхідність розвитку нових ринків біопродукції. В той же час прогрес біотехнологій та генної інженерії відкрив нові можливості для харчової промисловості, що дає відповіді на питання щодо соціальних, економічних, культурних та кліматичних змін, з якими сьогодні стикається людство.

В майбутньому продукти харчування, що матимуть компоненти, котрі захищають від захворювань, стануть основою для здорового та корисного харчування і ключовим фактором для економічного зростання.

Глобальні виклики стосовно виробництва продуктів харчування, використання води та енергії обумовлюють важливі причини, чому політична, наукова спільноти та бізнес повинні вже зараз формувати та розвивати біоекономіку.

Багато викликів, з якими на сьогодні стикнулося людство, є глобальними і не можуть бути вирішені лише шляхом секторальних підходів. Зростання кількості населення, зміна клімату, зменшення резервів води, урбанізація, голод, проблема охорони здоров'я, бідність, вичерпаність ресурсів та інші виклики можуть бути вирішені консолідацією зусиль націй для довгострокової глобальної перспективи та ефективної регіональної імплементації. Незважаючи на наявні технологічні інновації, вирішення глобальних проблем потребує інституційних інновацій з урахуванням політичних та економічних параметрів.

Сучасна економічна ситуація акцентує увагу на тому, що людство сьогодні є глобальним суспільством, яке впливає на регіональні та локальні структури. Сільські території, які тривалий час функціонували незалежно, сьогодні підлягають впливу з боку прилеглих територій на більш широкому географічному рівні. Проблема вичерпаності природних ресурсів існує не лише на глобальному, а й на регіональному та місцевому рівнях також. У сфері використання біомаси для виробництва енергії також спостерігається взаємозв'язок між глобальними тенденціями та розвитком сільських територій.

Окрім інших переваг, важливо відмітити, що зростаюча важливість біопалива підвищує цінність сільськогосподарського сектора та стає причиною зростання ціни землі та сільськогосподарських сировинних матеріалів. Інноваційні розробки, які використовуються, спрямовані на оптимізацію існуючих та нових фермерських господарств (з лісництвом включно), культивування рослин за допомогою нових характеристик (інгредієнти, покращене використання води, добрив тощо). Оптимізація використання біомаси, наприклад, максимізація цінності енергії та матеріалів, підвищення родючості ґрунтів або плодючості худоби з урахуванням місцевих особливостей, є дуже важливим питанням, яке потребує уваги.

Концепція біоекономіки, запропонована як альтернативний напрям традиційної економіки, яка базується на використанні лімітованих ресурсів, обумовлює необхідність раціонального використання відновлюваних ресурсів з огляду на новітні досягнення у сфері біотехнологій та інших наук, що створює перспективи для економічного зростання без тиску на кількість і якість природних ресурсів.

У широкому розумінні біоекономіка являє собою велику систему, яка об'єднує природні ресурси, технології, ринки, людей та політику. Вона встановлює зв'язки між так званими «старими» галузями, що створюють ланцюги доданої вартості,

з новими, які як сировину для виробництва продукції використовують залишки та відходи інших галузей (симбіотичні зв'язки). Є вужчі підходи, які вивчають біо-економіку як використання біотехнологій в промислових цілях [23; 24; 25] або як розвиток інституціональних стратегічних підходів щодо боротьби з бідністю, кліматичними змінами та стійким розвитком [26; 27; 28; 29].

Як зазначають К. Бірч і Д. Тайфілд [30], важко визначити, що належить до сфери вивчення біоекономіки, а що є поза межами вивчення цього питання. Саме це обумовлює складність визначення теоретичної основи та інструментарію для вивчення цього складного соціально-економічного феномена.

Біоекономіку не можна вважати новим економічним феноменом, новою дисципліною або новим сектором економіки. Вона повинна вивчатися як складна адаптивна система [31]. Біоекономіка створює нові підходи до вимірювання існуючих елементів соціально-економічних систем, в яких створюється велика кількість інноваційних товарів, процесів і технологій. Для визначення автентичності феномена необхідно сфокусуватися на двох факторах: стійкості та ефективності відновлюваних ресурсів. Ці фактори створюють простір для розвитку головних теоретичних основ біоекономіки.

Перший фактор фокусується на концепції стійкості. Як зазначено в роботах С. Ф. Пфау [32], стійкість має посідати центральне місце в дослідженнях біоекономіки або повинна стати метою її розвитку. Стійкість – це запорука досягнення позитивних зрушень у розвитку захисту довкілля, а також потенційне економічне зростання, обумовлене виробництвом інноваційної продукції, а також збереженням традиційних галузей, таких як, наприклад, харчова промисловість. Також важливо враховувати наявність взаємозв'язків між різними секторами біоекономіки.

Проте важливо зазначити, що первинне споживання відповідно до концепції стійкості з'явилося у традиційній економіці завдяки роботам Н. Георгеску-Роеген [33] та його бачення біоекономіки в контексті закону невизначеності (другий закон термодинаміки). Це закон про неспадання ентропії в ізольованій системі. Він накладає обмеження на кількість корисної роботи, яку може здійснити тепловий двигун. Другий закон термодинаміки визначає напрям протікання процесів у фізичній системі – від порядку до безладу. З точки зору традиційної економіки закон невизначеності є теорією тимчасового розташування ресурсів та менеджменту довкілля. Невизначеність економічних систем потребує вивчення економіки як відкритої системи з огляду на екологію, політику та культуру, а також з урахуванням довгострокових перспектив та екстерналій.

Другим фактором розвитку біоекономіки є використання відновлюваних ресурсів як сировини для виробництва продукції. В цьому випадку з точки зору нетрадиційної економічної теорії (*heterodox economic theory*) основним двигуном розвитку виступають соціально-економічні системи. Традиційні критерії ефективності

розподілу ресурсів Парето, які до сьогодні були домінантними в економіці, не дають адекватної оцінки інтенсивної динаміки реальних соціально-економічних умов. Ефективність з точки зору показників динаміки означає здійснення вибору між поточним та майбутнім споживанням, яке забезпечує очікуване зростання споживання на душу населення з урахуванням внутрішньої та зовнішньої рівноваги економіки в довгостроковій перспективі. Динамічна ефективність – це стан економіки, за якого співвідношення збереження та інвестування буде фактором підвищення споживання в майбутньому [34].

Гіпотеза динамічної ефективності знайшла відбиття в концепції стійкості та була покладена в основу концепції циркулярної економіки [35]. В циркулярній економіці визначено два види матеріальних потоків: біологічні речовини, які можуть неодноразово використовуватися, та промислові, які також можуть використовуватися велику кількість разів, не завдаючи шкоди довкіллю. Вона охоплює більше ніж виробництво товарів та послуг, включно з переходом від невідновлюваних ресурсів до відновлюваних та від палив, що базуються на викопних копалинах, до відновлюваної енергії, а також підвищення ролі різноманіття як характерної риси виробничих систем.

З урахуванням вищесказаного, біоекономіка має розглядатися як динаміка відновлюваних ресурсів у соціально-економічних моделях. Біоекономіка визначає межу соціально-економічної діяльності, до якої може ефективно використовуватися біологічна система з урахуванням умов для її відновлення та стійкості.

З одного боку, біоекономіка є дуже давнім та традиційним феноменом (випікання хлібу, пивоваріння, консервація тощо), з іншого – інноваційним та сучасним (біоматеріали, біофармацевтика, виробництво екологічних продуктів харчування та кормів, косметичних інгредієнтів). Як показує аналіз наукової літератури, існують теоретичні розбіжності стосовно розвитку концепції. З 1997 р., коли термін «біоекономіка» вперше був введений в науковий обіг, дефініція у певний спосіб еволюціонувала з переміщенням акценту. Всі дефініції фокусуються на використанні відновлюваних ресурсів як виробничій сировині. Зі свого боку результатом виробництва є продукція харчового, хімічного, фармацевтичного, енергетичного секторів. Розуміння концепції також змінюється відповідно до рушійних сил, визначаючи стійкість, конкурентоспроможність та добробут найголовнішими чинниками. Біоекономічний Союз Німецького уряду надає більш широке визначення, наголошуючи, що біоекономіка є «знаннєсмім виробництвом та використанням біологічних ресурсів для забезпечення всіх економічних секторів продукцією, послугами, процесами в контексті стійкої економічної системи». Наведене стосується не лише використання біологічних ресурсів, а й виробництва нової, інноваційної продукції. Воно може бути доповнене твердженням, що «біоекономіка – це стійке виробництво та використання природних ресурсів шляхом застосування крос-секторальних та систематичних підходів на основі циркулярної економіки» [27].

У науковій літературі представлено такі підходи до визначення біоекономіки. Це частина економіки, яка використовує нові біологічні знання з комерційною та промисловою метою, для покращення добробуту людини [37].

Поняття «біоекономіка» базується на парадигмах виробництва, яке пов'язане з біологічними процесами, використовує природні ресурси із навколишнього середовища, потребує мінімальних витрат енергії і не забруднює довкілля, оскільки вхідні ресурси використовуються не один раз та повністю перетворюються в екосистемі [38].

Термін «біоекономіка» означає економіку, що використовує біологічні ресурси землі й океану, відходить від виробництва продуктів харчування для людей і кормів для тварин, для промислового виробництва та виробництва енергії. Цей термін, крім того, охоплює поняття біотехнології для галузей сталого виробництва. Наприклад, відходить біологічного походження пов'язують з перспективою заміни хімічних добрив або переробки їх для отримання біоенергії [39].

Біоекономіка охоплює виробництво поновлюваних біологічних ресурсів та їх перетворення у продукти харчування, корми, біобазовані продукти та біоенергію. Вона охоплює сільське господарство, лісівництво, рибальство, харчову та целюлозно-паперову промисловість, а також частини хімічної, біотехнологічної та енергетичної промисловості [40].

Біоекономіка – це така нова підсистема народного господарства, яка поєднує відносини між людьми, що виникають у процесі виробництва, обміну та розподілу продукції, що одержана в результаті використання біологічних технологій, які базуються на принципах збереження ресурсів, рециклінгу, незабруднення довкілля, для покращення якості та тривалості життя людини [41].

До 20-х рр. XX ст. значна частина продукції вироблялася на біологічній основі з використанням відновлювальних сировинних ресурсів. В наступні десятиліття хімічні технології та нафта сприяли заміні біопродукції продукцією на основі переробки нафтохімії (рис. 1.3).

Індустріалізація, розвиток нових галузей промисловості й зростання економіки значно погіршили екологічну ситуацію загалом. Останні досягнення біологічної індустрії та зеленої хімії зробили привабливими для економіки й захисту природного середовища виробництво палива, енергії, хімічних продуктів та матеріалів на базі біомаси.

Застосування та використання біотехнологій створює базис для формування біоекономіки як системи, яка використовує біологічні ресурси для виробництва високотехнологічних та інноваційних продуктів.

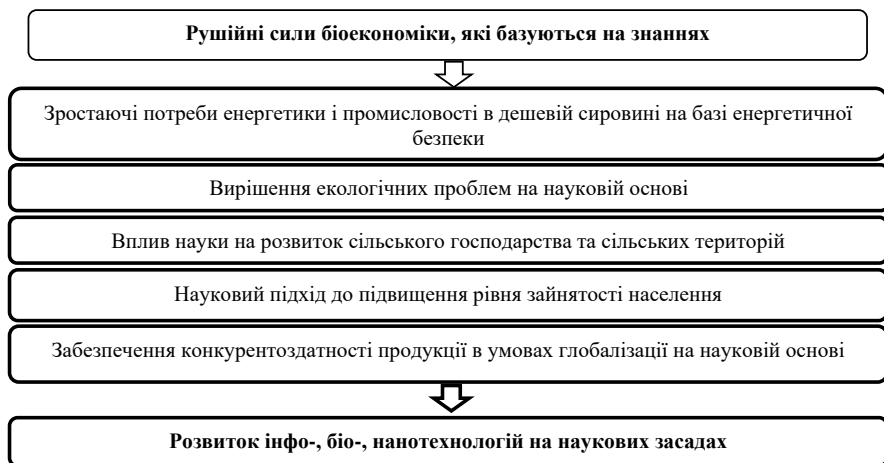

Рис. 1.3 – Концептуальні основи розвитку біоекономіки

Джерело: [42, с. 54]

Отже, біоекономіка – нове поняття, яке з’явилося порівняно недавно в розвинутих країнах світу для ідентифікації економіки, пов’язаної з виробництвом і переробкою біологічних ресурсів, а також з масштабним застосуванням та використанням біотехнологій. На сьогодні розробка економіки нового типу, тобто біоекономіки, стає стратегічним напрямом державної політики не лише розвинутих країн, а й тих, що розвиваються, та країн з перехідною економікою.

Концепція біоекономіки передбачає раціональне використання природних відновлюваних і лімітованих ресурсів. Біоекономіка визначає весь спектр екосистем, наземних і морських ресурсів, біорізноманіття та біологічної сировини (рослин, тварин та мікроорганізмів). Як зазначалося раніше, до секторів біоекономіки належать сільське господарство, лісівництво, аквакультура, харчова промисловість, біохімія та виробництво ензимів, виробництво біопалива. Розвиток біоекономіки обумовить підвищення конкурентоспроможності цих галузей не лише в межах національної економіки, а й на міжнародному рівні, а також дасть відповіді на глобальні виклики, з якими сьогодні стикнулося людство.

Важливо зазначити, що біоекономіку ототожнюють з біотехнологією, яка є лише технологічною її компонентою (рис. 1.4).

Таке бачення перешкоджає системному підходу до визначення поняття біоекономіки. Розвиток цієї системи господарства пов’язаний не лише і не стільки з біотехнологіями, скільки з вирішенням таких проблем, як: оптимізація стосунків між соціальними групами, з ринковими відносинами включно; створення мотивації для учасників і системи їхнього захисту, передусім соціального; формування

організаційної структури і системи координації у всіх галузях біоекономіки. Зазначені проблеми і є стримуючими факторами розвитку біоекономіки, що потребує сучасного наукового підходу для їхнього вирішення.

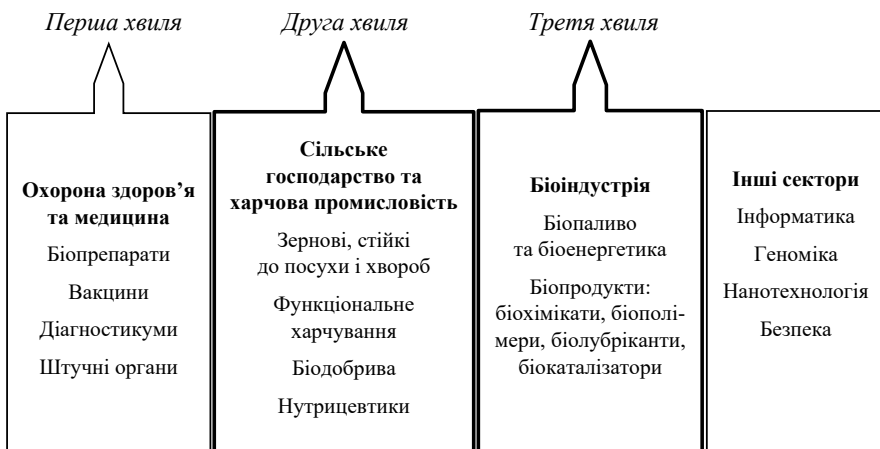

Рис. 1.4 – Етапи впровадження сучасної біотехнології і «зеленої хімії» в економіку
Джерело: [42, с. 57]

Одна з особливостей біоекономіки полягає в тому, що вона може бути реалізована виключно в масштабах малого та середнього бізнесу. Це не означає заперечення права на існування великих підприємств – величезних м'ясо-молочних комбінатів або гігантських зернових господарств. Це означає, що розвиток біоекономіки цілком може обійтися без таких гігантів, не тільки не втрачаючи економічної ефективності, але, навпаки, перевершуючи їх за швидкістю оборотності обігових коштів та економії капітальних вкладень.

Науковий підхід до розвитку біоекономіки більше, ніж будь-який інший вид, певною мірою підходить для реалізації ідеї соціально-орієнтованої економіки.

Соціальна відповідальність біоекономіки має на увазі таку філософію, яка ґрунтується на засадах усвідомлення наслідків, а також на необхідності впливати на соціальні норми, що базуються на екологічному світогляді. Зважаючи на це необхідно зазначити, що соціальні норми є шаблонами, які рекомендують те, що люди мають робити в конкретних ситуаціях.

Національні системи сільського господарства більшості країн світу перебувають в стані трансформації від споживчого підходу до пряму оптимального поєднання виробництва біоенергії і продовольства та збереження довкілля. Запровадження глобальних інформаційних систем відстеження стану природних і продо-

вільних ресурсів в аграрному секторі є необхідним з використанням передових наукових досягнень.

За визначенням, представленим Міжнародним енергетичним агентством [43], біоекономіка – це інтегративна концепція політики підтримки стійкого виробництва та перетворення біомаси на продукти харчування, хімікати, матеріали, паливо, енергію та тепло (рис. 1.5).

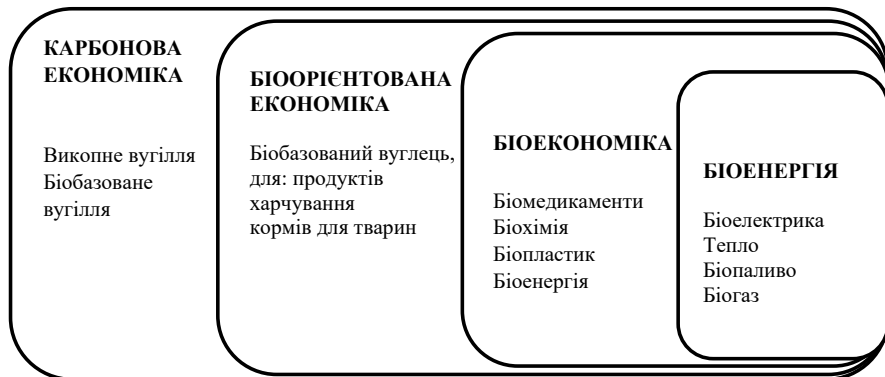

Рис. 1.5 – Концептуальні підходи до визначення місця біоекономіки

Складено автором за: [44]

Відповідно до наведеної схеми біоекономіка є складовою частиною біоекономіки та карбонової економіки загалом. Тобто біоекономіка – це ширше поняття, яке носить теоретичний характер. Зі свого боку біоекономіка має прикладний характер, вона безпосередньо охоплює сектори, що займаються перетворенням біомаси на товари та послуги.

Вищенаведені визначення надають ширше розуміння біоекономіки як такої. Вони об'єднують традиційні та інноваційні сектори економіки, які використовують відновлювані ресурси шляхом застосування знань та інноваційних технологій для виробництва продукції та надання послуг для досягнення цілей як окремого індивіда, так і суспільства загалом.

З урахуванням системного підходу важливо зауважити, що традиційний критерій Парето, який до сьогодні домінував в економіці, підлягає впливу статичних явищ, а отже, є неадекватним для оцінки динаміки реальних соціально-економічних умов. Ефективність в динамічних показниках є вибором між поточним та майбутнім споживанням, яке забезпечує очікуване зростання споживання на душу населення з урахуванням внутрішньої та зовнішньої рівноваги економіки в довгостроковій перспективі [42]. Основу динамічної ефективності формує рівень збереження та інвестування, який в перспективі може підвищити споживання [46].

Проте для забезпечення споживання, збереження та інвестування біоекономіка під впливом динамічних та стійких змін має продукувати додану вартість на основі сировинних матеріалів, які в підсумку сформують базис для майбутніх прибутків.

Класична та неокласична економічні теорії виділяють три основних фактори виробництва: праця, земля та капітал. Деякі автори до базових факторів також додають підприємництво та знання. В той час, як зазначені фактори активно обговорювалися та аналізувалися в науковій літературі, в розвинутих країнах в нових, сучасних концепціях, таких як біоекономіка, вони втратили актуальність. Отже, виникає необхідність сфокусуватися на базових економічних припущеннях, таких як виробничі функції, для заповнення пробілів в сучасному розумінні біоекономіки для того, щоб ідентифікувати найголовніші фактори, що обумовлюють її розвиток.

Не існує єдиної традиційної економічної теорії, проте є велика кількість різноманітних програм та наукових підходів. Найголовнішим є те, що вони відхиляють неокласичну традиційність як репрезентативний важіль для розуміння функціонування економічного та соціального життя в сучасному світі [47]. Наприклад, концепція ринкової рівноваги критикувалася австрійськими вченими, пост-кейнсіанцями та іншими, які наполягали на запровадженні мікроекономічної теорії в реальні ринки, коли вони некоректно трактувалися мікроекономічними моделями [48]. Але з точки зору нетрадиційної економіки виділено декілька додаткових умов, таких як: критичний реалізм, нерівновага, інституції та агенції, соціально-орієнтована економіка, а також циркулярні та кумулятивні зміни, які виникають внаслідок синтезу аргументів та асоціюються з соціальними процесами в складних системах.

Як зазначалося, традиційна економіка визнає такі фактори виробництва: праця, земля та капітал. Земля як фактор виробництва має дуже широке значення. До цього фактора віднесено мінеральні ресурси, ґрунтові та наземні води, територія, фауна, флора та атмосфера. Праця є здібністю особистості здійснювати певні дії разом з її вміннями та мотиваціями. Сьогодні фактор «праця» розширено до поняття «людський капітал». Капітал є фактором виробництва, який визначається дійсними показниками (точніше фінансовими). До цього фактора належать: машини, обладнання для виробництва та інша продукція. Деякі автори до базових виробничих факторів відносять підприємництво та знання. Іноді підприємництво зараховують до фактора «праця» [49].

Зазначені фактори підлягають критиці багатьох вчених [50; 51; 52]. По-перше, з точки зору критичних припущень виділяють проблеми щодо підміни понять. Деякі елементи, що входять до складу одного фактора, можуть також бути частиною іншого, або фактори можуть об'єднуватися для підвищення ефективності. Наприклад, земля може більш ефективно використовуватись, якщо до її обробки залучати більшу кількість працівників або капітал у вигляді добрив, або сучасної

техніки. З цієї точки зору відбувається певна підміна факторів: праця та капітал підміняють землю. У такий же спосіб праця може бути підмінена капіталом. Рівень підміни одного фактора іншим залежить від того, щоб ця заміна була ефективною, тобто ефект від неї був максимальним або витрати на виробництво були зменшені. Дуже часто фактори праця, земля та капітал є взаємопов'язаними і внесок у виробничий процес кожного важко оцінити. Наприклад, коли земля збагачується, її продуктивність зростає. Але це покращення землі стає можливим за наявності двох інших виробничих факторів: праці та капіталу. Таким чином, важко оцінити внесок кожного з названих факторів у продуктивність. На додаток, важко оцінити значення кожного фактора для виробництва. Як вважають деякі дослідники, необхідно враховувати лише землю, яка може купуватися або продаватися, тому що вплив на витрати таких факторів, як сонячне проміння, клімат тощо важко дослідити. Так, наприклад, важко порівнювати роботу декількох некваліфікованих працівників з одним дипломованим інженером або роботу двигуна з працівниками залізної дороги. З цієї причини інші дослідники [53], які пропонують альтернативні теорії, виділяють 6 елементів факторів виробництва. Вони об'єднують однорідні елементи, такі як, наприклад, енергія землі, робітники або капітал, і вважають кожну групу окремим фактором виробництва. Цей метод дає велику кількість факторів виробництва, і кожна група однорідних елементів вважається окремим фактором виробництва.

Аналізуючи економічну літературу, можна ідентифікувати не лише класичні фактори виробництва. Так, завдяки науково-технічному прогресу деякі дослідники називають технології окремим фактором виробництва [53]. Вони наполягають, що завдяки технологіям фірми в умовах динамічних змін здатні підвищувати свою продуктивність. Багато дослідників, включно з видатним вченим Й. Шумпетером [54], вважають інновації новим фактором виробництва. Ці автори [55; 56; 57] фокусуються на маргінальній корисності інновацій як джерелі зростання. Інші вчені акцентують увагу на інституціях як фундаментальних факторах довгострокового зростання [31; 58; 59]. Таким чином, з ґносеологічної точки зору визначені вище фактори дійсно мають вважатися новими факторами виробництва. З урахуванням ґносеологічного розуміння виробничого фактора як тривалого внеску в процес виробництва можна визначити детермінанти, які формують виробничий процес [60; 61]. Детермінанта – це фактор, який впливає на природу явища або результат виконаної дії або є обставиною, яка обумовлює хід тієї або іншої події [62].

Проте важливо зазначити, що існує невелика кількість досліджень, присвячених вивченню виробничих факторів, що обумовлюють розвиток такого специфічного явища, як біоекономіка. Це обумовлено більшою мірою не тим, що вона є новітньою концепцією, а тим, що вона є складною та багатогранною. Як відзначає М. Масейжесак [31], біоекономіка об'єднує з першого погляду непорівнянні речі:

бізнес та стійкість, екосистемні послуги та промисловість, інновації та технології, біомасу та готову продукцію, все те, що в традиційній економіці задовольняє потреби споживачів. Вона встановлює зв'язки між старими галузями промисловості (які формують ланцюги доданої вартості) та новими, встановлюючи симбіотичні зв'язки, де продукція однієї галузі є сировиною для іншої. Отже, вона формує нову мережеорієнтовану платформу. Біоекономіка формує новий обсяг елементів соціально-економічної системи, в якій створюється великомасштабний прогрес у різних формах, особливо біологічних та технічних.

З урахуванням найпоширенішого розуміння біоекономіки як інноваційного виробництва та використання біологічних ресурсів для виробництва продукції та надання послуг в усіх економічних секторах в контексті сталого розвитку [31] важливо зауважити, що біомаса є первинною її детермінантою. Біологічні ресурси є субститутами викопних ресурсів. Наступними двома детермінантами, що обумовлюють розвиток біоекономіки, є знання як складова інвестування НДДКР та науковці й висококваліфіковані фахівці, задіяні в НДДКР. Четвертою детермінантою визначено інституції, які можуть імплементувати рішення, здатні підвищити конкурентоспроможність в контексті динамічних змін (рис. 1.6).

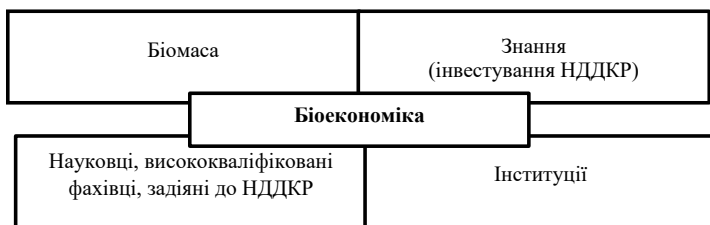

Рис. 1.6 – Виробничі детермінанти біоекономіки

Джерело: [31]

Зазначені фактори характеризуються однорідністю та орієнтацією на отримання маргінальної корисності та доданої вартості не лише однією фірмою, а мережею.

Як йшлося раніше, однією з виробничих детермінант біоекономіки є біомаса. До біомаси належать органічні, невикопні ресурси біологічного походження, що можуть бути використані як сировина для харчової промисловості, виробництва енергії у формах тепла та електрики.

Біомаса охоплює сільськогосподарські культури (виключно з кормами для худоби), зернові, горіхи, овочі, фрукти, волокна, залишки врожаїв, продукти життєдіяльності тварин, рибу, деревину, домогосподарське й промислове сміття.

Наступною детермінантою біоекономіки, визначено інституції. Їх важко ідентифікувати у вигляді цифр. Запропоновано оцінювати цю детермінанту на основі

даних Європейського патентного офісу (попередня таблиця). Найбільшу кількість патентів визначено у Німеччині (625), далі йдуть Великобританія, Нідерланди, Франція, де кількість патентів сягає більше 100. Що стосується галузевої структури, найбільша кількість патентів припадає на харчову промисловість (39,1 %) та сільське господарство (37,8 %).

Наразі біоекономіка – це мережева система, яка має особливі характеристики та потребує теоретичної, методологічної та аналітичної бази для відбиття її різноманітності, складності, адаптивності та динамічності. Її складна структура має аналізуватися більшою мірою не з точки зору традиційних факторів виробництва, а з урахуванням існуючих альтернативних теорій. В результаті проведеного дослідження традиційні фактори виробництва замінені новими детермінантами, що обумовлюють розвиток біоекономіки. Такими детермінантами є біомаса, знання, висококваліфіковані кадри, інституції. Аналіз наявності та розвитку цих детермінант в країнах ЄС показав значну їхню поляризацію. Найбільшим потенціалом цих факторів характеризуються харчова промисловість та сільське господарство. Деревообробна промисловість та сміття характеризуються недовикористаністю свого потенціалу.

Сучасна економічна література спрямована на аналіз макроекономічної статистичної інформації, яка презентує внесок кожного сектора, що належить до біоекономіки, в національну або регіональну економіку [63; 64]. Визначено три підходи до аналізу ефективності біоекономіки (в кожний із них покладено принцип системності):

- підхід «витрати–випуск»;
- підхід «ланцюг вартості»;
- ринковий підхід.

Підхід «витрати–випуск», розвинений колективом авторів на чолі з Льюеном фон М. [65], базується на визначенні галузей, що забезпечують пропозицію біомаси, та галузей, що формують попит на біомасу та використовують її як сировину для виробництва біологічної продукції шляхом застосування традиційних та інноваційних технологій.

Підхід «ланцюг вартості», запропонований Біоекономічним союзом Німеччини, охоплює процес перетворення біомаси на біологічну продукцію та вихід її на ринок. Цей підхід використовує принцип циркулярної економіки, яка використовує знання та інновації для забезпечення свого функціонування.

Ринковий підхід, запропонований В. Нітою та групою дослідників [66], презентує біо з таких сторін: як процес перетворення біомаси на продукцію та послуги завдяки використанню різноманітних технологій та знань; як систему інституціонального забезпечення розвитку, на яку впливають зовнішні ефекти (рис. 1.7).

Рис. 1.7 – Концептуальна основа для аналізу біоекономіки

Джерело: [66]

Концептуальна основа для аналізу біоекономіки є системою, в якій відновлювані ресурси (первинні: земля та море), та вторинні (сміття), в процесі створення вартості шляхом застосування знань, інновацій та технологій трансформуються у процеси, продукцію та послуги, попит на які формують споживачі приватного та публічного секторів. Розвиток підтримується підприємствами, які відповідають за приватні та публічні потреби. Процеси, які мають місце в цій системі, регулюються як державними, так і ринковими важелями.

Зазначена система, яка складається з п'яти елементів, підтримує виникнення синергії між економікою, суспільством та довкіллям [67]. Таким чином, ця концептуальна основа відбиває колективну взаємодію та обмін знаннями в межах п'яти виділених елементів.

Перехід до біоекономіки провокує виникнення багатьох політичних питань: як підвищити продуктивність, зменшити негативний вплив на навколишнє середовище, зберегти екосистеми та біорізноманіття. Важливо знайти відповіді також на питання: як стимулювати збільшення виробництва біопродукції та забезпечити охорону споживання; як підтримати більш дешеве та розповсюджене споживання біомаси та захистити сімейний тип фермерства, високий рівень якості виробництва та розвиток сільських територій. Когерентність стає можливою при розробці чіткої ієрархії пріоритетів. Далі запропоновано принципи, з урахуванням яких стає можливим результативний перехід до біоекономіки:

- пріоритетність споживання. У цьому випадку увага концентрується на тому, як підвищити наявність, доступність та використання здорових та корисних

продуктів харчування в глобальному аспекті. Урахування цього принципу провокує необхідність розробки державних інструментів управління стосовно сфер сільськогосподарства, харчового сектора, навколишнього середовища, охорони здоров'я, торгівлі та іноземних інвестицій, які мають бути переглянуті та перероблені з урахуванням сучасних викликів;

- стабільний дохід. Сутність даного принципу полягає в тому, що з урахуванням відновлюваної природи біомаси не вся вона може використовуватися для переробки. Завданням є максимізація частки використання біомаси. Наприклад, на сьогодні в деяких країнах ЄС частка біомаси з деревини не сягає навіть 50 %. А за оцінками Продовольчої та сільськогосподарської організації (FAO) лише 9,9 % аквакультури використовується як біомаса [68, с. 24];

- принцип послідовності. Для уникнення потенційно можливої невідповідності біомаси було розвинуто концепцію послідовності використання біомаси: найперше використовується найбільш цінна біомаса, а далі – біомаса з меншою цінністю та користю. На сьогоднішній день найбільша частка біомаси використовується для виробництва біоенергії та біопалива. Важливим є розширення галузей застосування біомаси та використання її у виробництві готової продукції з високою часткою доданої вартості;

- замкнутість. Принцип послідовності, визначений вище, не враховує можливості повторного використання або рециклінгу біомаси, тобто він не стосується зменшення кількості сміття, яке також може використовуватися у промисловості. Концепція використання відходів та сміття є важливою складовою зменшення витрат з урахуванням принципів повторного використання та рециклінгу. Відходи та сміття формуються в тому випадку, коли витрати на повторне використання та рециклінг є вищими, ніж додана вартість. Для вирішення цієї проблеми було розвинуто концепцію циркулярної економіки.

Циркулярна економіка – це промислова система, яка є відновною та регенеративною завдяки змісту та дизайну. Вона заміняє концепцію скінченного життєвого циклу концепцією відновлення та регенерації через використання відновлюваних джерел енергії, елімінації відходів завдяки використанню найкращих матеріалів, продуктів, систем та бізнес-моделей [69].

Циркулярна економіка базується на трьох принципах. По-перше, в ідеальній циркулярній економіці сміття та відходи відсутні, тому що продукти створюються шляхом циркулярного демонтажу та повторного використання. По-друге, спостерігається чітка різниця між продуктами швидкого та довготривалого споживання. Продукція швидкого використання має швидко повертатися у біосферу без шкоди після її послідовного використання. Що стосується продукції довготривалого використання, вона має розроблятися з максимальною можливістю повторного використання та відновлення. Для стимулювання циркуляції довготривалої продукції

важливо, щоб вона перед реалізацією на ринку якнайбільшу кількість разів здавалася в оренду, щоб перед початком нового циклу власник міг її відремонтувати. По-третє, необхідною умовою формування циркулярної економіки є використання відновлюваних джерел енергії.

Концепція циркуляції пов'язана з концепцією довговічності матеріальної продукції. Чим більша кількість циклів використання, ремонту, відновлення, тим меншим є забруднення навколишнього середовища. Однак, чим більша кількість циклів повторного використання, тим меншим попитом користуються ці товари та матеріали [70].

Циркулярна економіка є офіційною концепцією Європейського Союзу. Європейська Комісія акцентує увагу на необхідності аналізу ринків; усуненні державного тиску, що перешкоджає рециклінгу матеріалів та повторному використанню сміття; підсиленні партнерства для підтримки дослідницької та інноваційної діяльності в циркулярній економіці; стимулюванні розвитку циркулярних моделей для продуктів та послуг; підтримці принципу послідовності стабільного використання біомаси; подальшій інтеграції циркулярної економіки до загальної концепції розвитку ЄС; визначенні цілей рециклінгу та повторному використанні сміття.

Існує велика кількість теорій та концепцій стосовно послідовності використання біомаси [71; 72; 73]. Послідовність використання біомаси підвищує ефективність використання ресурсів та стійке формування доданої вартості. Підвищення ефективності використання ресурсів має на увазі підвищення загальної наявності пропозиції сировинних ресурсів, тому що біомаса може використовуватися декілька разів. Послідовність використання – це обов'язкова частина будь-якої ресурсної ефективності та стратегії стабільності.

Європейський Парламент у такий спосіб підкреслює важливість принципу послідовності для формування та розвитку біоекономіки: «Зазначено, що політика щодо розвитку біоекономіки має підтримувати принцип послідовності використання біомаси; мають бути розроблені інструменти підтримки використання натуральних ресурсів; необхідна розробка «піраміди біомаси», внаслідок чого можливим стає ієрархічне, розумне та ефективне використання біомаси, формування доданої вартості та розробка заходів, таких як координація досліджень протягом всього ланцюга створення вартості» [74].

Зауважено, що дуже незначна кількість публікацій присвячується вивченню моделі біоекономіки. Чітке розуміння принципів функціонування біоекономіки є ключем для виділення пріоритетних критеріїв для її розвитку.

Найбільш значущу модель представлено в проєкті SAT-BBE (Systems Analysis Tools Framework for the BioEconomy) [75], розробленому науковцями Університету та дослідного центру в Нідерландах (Вагенінген), що спеціалізується на дослідженні здорового харчування та навколишнього середовища. Ця модель концентрує

увагу на аспектах попиту та пропозиції біомаси та ідентифікує ключові фактори зростання біоекономіки.

Альтернативну модель представляє Звіт Єврокомісії «Regional Biotechnology» [75], де увага сконцентрована на пропозиції біомаси.

Зазначено, що при розробці моделі біоекономіки важливо враховувати і попит, і пропозицію біомаси. Це пояснюється тим, що біоекономіка виробляє та реалізовує біоекономічні товари та послуги. Загалом біоекономіку можна поділити на три сегменти: сектор, що формує попит на біомасу; сектор, що трансформує біомасу в проміжні продукти; сектор, що реалізовує готові біопродукти на ринку.

Модель, що розробляється, має враховувати фактори виробництва, які впливають на попит та пропозицію біомаси. Урахування фактора виробництва для пропозиції дає можливість оцінювати кожен критерій, що впливає на пропозицію біомаси. В цьому випадку оцінюються класичні фактори: земля (в контексті біоекономіки маються на увазі природні ресурси), трудові ресурси (людський капітал) та капітал (роботи та процеси, характерні для біоекономіки). Особливе місце відводиться інноваціям як фактору виробництва. Хоча він і не належить до класичних факторів, проте для сучасної біоекономіки його важливість є беззаперечною. Інновації сприяють кращій взаємодії вищевизначених факторів для формування адекватної пропозиції біомаси.

1.3 Реалізація принципів екологічного менеджменту в аграрному секторі економіки країн світу

Для сучасного етапу розвитку підприємств у світі характерне неефективне використання природних ресурсів, насамперед земельних, та управління природоохоронною діяльністю, що ставить під сумнів існування цілісної системи екологічного управління. Тому на сьогодні, за умов зростання законодавчих вимог та інтересу громадськості до питань довкілля, дедалі актуальнішою видається система екологічного менеджменту.

Зарубіжний досвід свідчить, що екологічно орієнтоване підприємництво є стратегічно привабливою нішею бізнесу на сільських територіях, розвитку якої приділяється значна увага як з боку держави, так й безпосередньо суб'єктів господарювання. У 2015 р. у сфері підприємництва досліджуваної специфіки в країнах ЄС нараховувалося понад 10 тис. фірм, США – 500 тис., Канади – 3,5 тис. фірм. Екологічно орієнтована продукція утримує міцні позиції в усіх економічно розвинених країнах [76, с. 256–257]. Частка такого виду підприємництва у ВВП країн «Великої вісімки» оцінюється на рівні 10–24 %. Його щорічний приріст складає, за оцінками фахівців, у США майже 37 млрд дол., в Японії – 30, Німеччині – 20, Франції – 10 млрд дол. США. Ринок екологічних послуг в країнах Східної Європи

оцінюється у 20 млрд дол. США, а в Чехії, Угорщині та Болгарії – перевищує 600 млн дол. [77, с. 37].

Для запобігання погіршенню екологічних показників впровадження на підприємстві певної екологічної політики допоможе на макрорівні поліпшити стан навколишнього середовища, а на мікрорівні – зекономити ресурси і знизити його витрати.

Проведення екологічної політики підприємством у своїй діяльності є засобом екологічної модернізації, оскільки це дозволить українським виробництвам підвищити ефективність роботи з охорони навколишнього середовища, більш ефективно планувати природоохоронні заходи, контролювати дотримання вимог природоохоронного законодавства, знизити ймовірність виникнення аварійних ситуацій. З огляду на це, застосування та дотримання нормативно-правового забезпечення екологічного менеджменту на підприємстві, навіть в умовах нестачі державних коштів, дозволить більш результативно вирішувати питання зниження забруднення навколишнього середовища, що є вигідним для держави загалом і конкретного підприємства зокрема, незалежно від галузі функціонування [78]. Система екологічного менеджменту – це частина загальної системи менеджменту, що охоплює організаційну структуру, планування діяльності, розподіл відповідальності, практичну роботу, а також процедури, процеси та ресурси для розробки, впровадження, оцінки досягнутих результатів реалізації і вдосконалення екологічної політики, її цілей і завдань [79]. Тобто, екологічний менеджмент – це тип управління, за допомогою якого здійснюється управління тими видами діяльності, які можуть завдати шкоди навколишньому середовищу, а також орієнтований на формування й розвиток екологічного виробництва й екологічної культури життєдіяльності людини загалом.

Уперше термін «екологічний менеджмент» було використано в «Порядку денному на XXI століття», прийнятому в Ріо-де-Жанейро в 1992 р., у якому підкреслювалося, що «екологічний менеджмент варто віднести до ключової домінанти сталого розвитку й одночасно до вищих пріоритетів промислової діяльності та підприємництва». Проте на сьогодні не існує єдиних загальноприйнятих визначень екологічного менеджменту.

Згідно з міжнародним стандартом ISO 14001, система екологічного менеджменту – це частина загальної системи менеджменту, яка охоплює організаційну структуру, планування діяльності, розподіл відповідальності, практичну роботу, а також процедури, процеси та ресурси для розробки, впровадження, оцінки досягнутих результатів реалізації та вдосконалення екологічної політики, її цілей і завдань [79].

Екологічний менеджмент – це система, за допомогою якої здійснюється управління тими видами діяльності підприємств, які завдають або потенційно здатні зав-

дати шкоди навколишньому середовищу; це тип управління, принципово орієнтований на формування й розвиток екологічного права та екологічної культури життєдіяльності людини, які побудовані на соціально-економічному і соціально-психологічному мотивуванні досягнення гармонії між людиною і природою. Сьогодні екологічний менеджмент є не лише міждисциплінарною наукою та систематизованим практичним досвідом у регулюванні екологоекономічних відносин, він також виступає новою парадигмою управління природокористуванням на сучасному етапі розвитку суспільства. Становлення екологічного менеджменту в Україні є вимогою часу. Його виокремлення як самостійного виду діяльності в загальній структурі менеджменту зумовлене нагальною потребою подолання екологічних проблем та забезпечення екологічної безпеки.

Впровадження системи екологічного менеджменту підвищує інвестиційну привабливість українських компаній, дозволяє знизити страхові витрати і вартість кредитів. Система екологічного менеджменту допомагає підвищити якість не тільки продукції і послуг, але й ефективність діяльності компанії загалом, послідовно зменшувати негативний вплив продукції на навколишнє середовище та здоров'я людини протягом усього її життєвого циклу, у такий спосіб підвищуючи конкурентні можливості організації. Отже, система екологічного менеджменту є основою для формування конкурентоспроможного, стійкого, відповідального бізнесу, здатного задовольнити зростаючі потреби клієнтів і очікування громадськості. Екологічний менеджмент, як і загальний менеджмент, є сферою людської діяльності і передбачає здійснення ряду функцій менеджменту для раціонального використання природно-ресурсного потенціалу і збереження навколишнього природного середовища. У табл. 1.6 представлено основні теоретичні підходи до визначення поняття «екологічний менеджмент».

Таблиця 1.6

**Теоретичні підходи
до трактування сутності поняття «екологічний менеджмент»**

Автор (джерело)	Визначення
<i>1</i>	<i>2</i>
Лук'яніхін В. А., Лук'яніхіна О. А.	«тип управління принципово орієнтований на формування і розвиток екологічного виробництва та екологічної культури життєдіяльності людини, побудований на соціально-економічному та соціально-психологічному мотивуванні гармонії взаємин людини з природою»
Яндиганов Я. Я.	«аналіз, планування, перетворення в життя та контроль за поведінкою природоохоронних заходів для досягнення завдань підприємства: отримання прибутку та його екологічно безпечний розвиток; вміння приймати ефективні управлінські рішення задля покращення природоохоронної діяльності підприємств в конкретній ринковій ситуації»
Гармідер Л. Д., Михальчук Л. В.	«добровільна, ініціативна та результативна діяльність економічних суб'єктів, спрямована на реалізацію їхніх власних екологічних цілей, проєктів і програм, розроблених на основі принципів екоефективності та екосправедливості»

1	2
Семенов В. Ф. [87]	«частина загальної системи менеджменту, що охоплює організаційну структуру, планування діяльності, розподіл відповідальності, практичну роботу, а також процедури, процеси і ресурси для розробки, впровадження та оцінки досягнутих результатів і вдосконалення екологічної політики»
Кожушко Л. Ф., Скрипчук П. М. [96]	«цілеспрямована, свідома діяльність, пов'язана з розробленням, запровадженням, реалізацією, контролюванням різноманітних заходів природоохоронного характеру, які повинні забезпечити раціональне використання і збереження природних ресурсів, дотримання екологічної безпеки»
Пахомова Н., Ендрес А., Рихтер К. [97]	«система управління діяльністю підприємства в тих її формах, напрямках та аспектах, які прямо або опосередковано стосуються взаємовідносин підприємства з навколишнім природним середовищем»
Закирова Д. І. [80]	«процес та результат ініціативної діяльності економічних суб'єктів, спрямований на досягнення власних екологічних цілей, реалізацію екологічних програм на основі принципів екологічної ефективності та екологічної справедливості»
Тендюк А. О. [88]	«цілеспрямована, свідома діяльність, пов'язана з розробкою, впровадженням, реалізацією, контролем заходів, спрямованих на оптимізацію взаємодії людини та навколишнього природного середовища»
Галушкіна Т. П. [83]	«сукупність адміністративно-командних і ринкових інструментів, важелів і стимулів, що забезпечують усвідомлену зацікавленість ресурсокористувачів у виборі найбільш ефективних управлінських рішень у сфері природокористування, у тому числі як на мікро-, так і на макрорівні»
Бобра Т. В. [84]	«якісно нова ідеологія управління природоохоронною діяльністю та природокористуванням в умовах ринково орієнтованої економіки»

Сформовано автором

Тобто, у класичному вигляді, екологічний менеджмент трактують як складну міждисциплінарну науку, яка займається пошуком шляхів забезпечення конкурентоспроможних рішень, що приймаються у сфері управління природоохоронною діяльністю.

Відомо, що екологічний менеджмент – це система управління діяльністю організацій в тих чи інших її формах, напрямках, сторонах, які прямо чи опосередковано стосуються взаємовідносин підприємства з навколишнім природним середовищем, проте більшість визначень не охоплюють комунікаційну складову, тому пропонується її включення як важливого елемента системи екологічного менеджменту, в контексті цього повинна актуалізуватися необхідність отримання якісного зворотного зв'язку зі споживачами та своєчасного реагування на зміну їхнього попиту в процесі функціонування операційної системи підприємств. Важливо оцінити обсяги трансакційних витрат на формування та обслуговування оптимального комунікаційного середовища підприємств із урахуванням екологічної та комунікаційної складових, що забезпечить формування якісного процесного підходу до екологічного менеджменту на підприємствах.

Впровадження ефективної системи екологічного менеджменту в умовах ринкових трансформацій дозволить:

- приймати обґрунтовані рішення щодо механізму реалізації виваженої екологічної політики на різних рівнях регіоналізації;
- впроваджувати ефективні еколого-орієнтовані моделі розвитку економіки України;
- розробляти дієві моделі регіонального екологічного менеджменту підприємствам різних форм власності відпрацьовувати покрокову стратегію, використовуючи науково-методичні підходи при виборі напрямів впровадження ефективної системи екологічного менеджменту (зокрема за рахунок ефективних економічних стимулів та інструментів) [87].

Нині екологічні проблеми необхідно розглядати у причинно-наслідковому взаємозв'язку, причому екологічні аспекти взаємозв'язку набувають дедалі більшого значення. Отже, в сучасних умовах у методології дослідження екологічного менеджменту зростає роль системно-екологічного підходу з огляду на масштабність екологічних та техногенних загроз, погіршення середовища існування суспільства. Під системою екологічного менеджменту розуміють частину загальної системи менеджменту, яка охоплює організаційну структуру, діяльність з планування, розподіл відповідальності, практики, процедури, процеси і ресурси, необхідні для розробки, реалізації, досягнення, аналізу та підтримки екологічної політики [81].

Інакше кажучи, це частина системи менеджменту організації, що використовується для розробки та реалізації власної екологічної політики та управління власними екологічними аспектами.

Система екологічного менеджменту повинна відповідати характеру організації, її розмірам, корпоративній культурі і бути орієнтованою на контроль пріоритетних екологічних аспектів. Для успішного впровадження системи необхідно ґрунтуватися на досвіді організації та методах управління, використовувати існуючі напрацювання. За можливості варто створювати спільну, інтегровану систему менеджменту, яка б дозволяла вирішувати у своїх межах основні завдання управління діяльністю організації. Для успішного впровадження системи екологічного менеджменту важливо створювати її як інструмент управління компанією. Для цього необхідно, щоб:

- структура системи (процеси й елементи) була задокументована і зрозуміла;
- координація дій і зв'язки між елементами забезпечувалися процедурами і відповідальністю;
- ролі функціональних напрямів і рівнів управління в системі екологічного менеджменту були зрозумілими.

Внесок системи екологічного менеджменту у формування успіху організації визначається тим, що вона дозволяє систематизувати підходи щодо запобігання і вирішення екологічних проблем у всіх аспектах бізнесу [82].

Впровадження системи екологічного менеджменту в умовах скорочення витрат, викликаних нераціональним використанням ресурсів і матеріалів, втратами та ін., виступає як одна з найбільш значущих переваг [85].

Щодо України, то на сьогодні вона знаходиться у стані затьожної еколого-економічної кризи, яка має тенденцію до поглиблення. Крім того, на перший план висуваються проблеми економічного характеру – інфляція, спад виробництва, безробіття тощо. Екологічні ж проблеми відіграють другорядну роль, хоча вони здійснюють значний негативний вплив на показники функціонування суб'єктів господарювання. Єдиним виходом з ситуації, яка склалася, є поєднання політики економічної стабілізації і зростання з відповідними екологічними заходами, тобто стати на шлях сталого розвитку.

Всесвітній Саміт в Йоханесбургу в 2012 р. засвідчив, що, незважаючи на документи, прийняті в Ріо-де-Жанейро, суспільство продовжує неефективно використовувати природні ресурси, що призводить до деградації навколишнього середовища та виникнення нових екологічних проблем. Пріоритетними напрямками державної політики при здійсненні соціально-економічних реформ повинні стати раціональне використання природних ресурсів та екологізація виробництва, оскільки країни повинні продемонструвати не тільки свою спрямованість на проголошення принципів сталого розвитку, а й чітко визначити основні пріоритети еколого-збалансованої політики на найближчі роки.

Участь екологічного менеджменту в моделях ринкових трансформацій дотепер ще чітко не простежується.

Екологічний менеджмент повинен виконувати чотири основні функції:

- прийняття і реалізація природоохоронного законодавства;
- контроль за екологічною безпекою;
- забезпечення проведення природоохоронних заходів;
- досягнення погодження дій державних і громадських органів.

Із них найбільш розвинуті дві функції. Під них створена відповідна організаційна інфраструктура, до якої входять органи екологічної експертизи й екологічної інспекції. Менш розвинуті цільові функції забезпечення проведення природоохоронних заходів і узгодження дій державних і громадських органів, які є підґрунтям управлінської піраміди.

Концепція запровадження екологічного менеджменту повинна базуватися на поступовому наближенні до відповідних стандартів природоохоронного законодавства та забезпечення дієвості механізмів їхнього впровадження.

Для налагодження ефективної системи екологічного менеджменту необхідно здійснити:

а) адміністративну реформу, яка передбачає систему заходів щодо:

- прийняття більш досконалих законодавчих актів і законів у сфері природоохоронування;

- створення дієвої інституціональної інфраструктури екологічного менеджменту;

- перегляду, уточнення і чіткого розмежування функцій, прав та обов'язків центральних і регіональних (місцевих) органів державної та виконавчої влади стосовно регламентації природоохоронної діяльності;

- скорочення адміністративного втручання у виробничу й господарську діяльність суб'єктів підприємництва за рахунок створення системи стимулів до пошуку і впровадження ефективних еколого-орієнтованих управлінських рішень;

- б) реформування податкової і фінансової сфери, яке має містити заходи щодо проведення послідовної фінансово-кредитної і податкової політики в напрямі:

- створення стабільної, стимулюючої раціональне природокористування системи оподаткування і механізму пільг; прийняття Податкового кодексу України з урахування в ньому екологічної компоненти;

- формування гнучкої системи екологічного страхування для акумулювання фінансових коштів на усунення збитку, що завдається довкіллю;

- в) трансформацію інвестиційної діяльності з урахуванням екологічного чинника, що передбачає:

- впровадження спеціальних режимів інвестиційної діяльності стосовно стимулювання інвесторів, які всебічно сприяють розвитку екологічної інфраструктури та здійснюють внески в реалізацію екологічних проєктів;

- стимулювання лізингової діяльності у сфері ресурсокористування;

- створення еколого-економічних зон зі статусом державного протекціонізму і режиму зон вільного підприємництва;

- г) удосконалення організаційно-економічного механізму становлення системи екологічного менеджменту (СЕМ) в Україні, що базується на:

- розробці методології формування СЕМ; здійсненні моніторингу чинного екологічного законодавства для розробки погоджених рішень;

- реформуванні системи державних гарантій і пільг у процесі створення організаційно-економічного механізму екологічного підприємництва;

- упорядкуванні системи стягнення податків, зборів та інших обов'язкових платежів екологічної спрямованості й трансформації механізму їхнього розподілу між бюджетами різного рівня;

- опрацюванні пропозицій щодо механізму прогнозування і експертних оцінок наслідків нераціонального природокористування на базі створення екологічного банку даних та розвитку екологічного консалтингу в Україні;

- активізації системи зворотного зв'язку відносно прискорення механізму впровадження системи екологічного менеджменту на різних рівнях регіоналізації;

- залученні громадськості та неурядових структур (асоціації підприємців, дослідницьких центрів, міжнародних експертів) до перевірки ефективності прийняття заходів щодо розвитку системи екологічного менеджменту в Україні;

– формуванні громадської думки і екологічного світогляду шляхом впровадження в життя принципів безперервної еколого-економічної освіти та екологічного виховання, просвітницької роботи з масами.

Метою міжнародної концепції екологічного менеджменту є визначення стратегічних напрямів та пріоритетів реалізації державної політики у сфері управління якістю довкілля та життєзабезпечення як на мікро-, так і на макро- рівнях.

Основними завданнями концепції є:

- визначення стратегічних напрямів реалізації державної політики у сфері управління якістю довкілля та життєзабезпечення;
- формування екологічної свідомості суспільства;
- створення національної системи екологічної сертифікації;
- вдосконалення екологічної політики.

Концепція повинна бути основною програмою діяльності органів виконавчої влади, науково-дослідних установ і виробничих структур у сфері управління якістю довкілля та життєзабезпечення.

Якщо на початку становлення екологічного менеджменту його предметом була виключно охорона навколишнього природного середовища, то в процесі його розвитку коло проблемних питань було розширено на предмет раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки та ін. І лише розгляд системи екологічного менеджменту як якісно нової ідеології управління природоохоронною діяльністю в єдиному контексті з усіма формуючими його підсистемами може сприяти досягненню і вибору ефективних управлінських рішень.

Окрім того, задля реалізації зазначеної Угоди, Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН ініційовано створення Комісії ООН зі сталого розвитку, за визначенням якої ключовою метою сталого розвитку є задоволення потреб суспільства без загрози здатності майбутніх поколінь задовольняти свої потреби. Тобто, під сталим розвитком (англ. Sustainable development) з позиції роз'яснення Комісії, потрібно розуміти розвиток, за якого досягається баланс між потребами сучасних і майбутніх поколінь за обов'язкових умов існування безпечного і здорового довкілля. В таких умовах стає очевидним, що детермінантою забезпечення сталого розвитку суспільства, а відтак – обов'язковим елементом соціальної відповідальності бізнесу як забезпечуючої вимоги його провадження, поряд із економічною та соціальною, є екологічна відповідальність. Тобто, перехід до сталого розвитку об'єктивно передбачає суттєві зміни в економічній та соціальній сферах у напрямі зменшення (мінімізації) негативного впливу на довкілля внаслідок здійснення суб'єктами бізнесу господарської діяльності. Якщо йдеться про виробничу діяльність, то постає питання екологічної відповідальності бізнесу, яка є частиною корпоративної соціальної відповідальності.

У 1999 р. на Світовому економічному форумі в Давосі було проголошення договору ООН (англ. United Nations Global Compact), який спрямовано на сприяння

соціальної відповідальності бізнесу та підтримку вирішення підприємницькими колами проблем глобалізації та створення стабільнішої та всеохоплюючої економіки. У зазначеному договорі сформульовано десять принципів, спрямованих на втілення прогресивних стратегій ведення бізнесу (права людини, трудові відносини, екологічна відповідальність та протидія корупції), три із яких стосуються безпосередньо розвитку екологічного менеджменту. Зокрема, комерційні компанії повинні: по-перше, дотримуватися превентивного підходу до екологічних проблем; по-друге, здійснювати ініціативи, спрямовані на підвищення відповідальності за стан навколишнього середовища; по-третє, сприяти розвитку та поширенню екологічно безпечних технологій [86].

Основна проблема розвитку екологічного менеджменту в аграрному секторі економіки країн світу лежить не стільки в недостатності коштів на реалізацію стратегії сталого розвитку, скільки в інформаційному «голоді», відсутності власної стратегії, розмитості системи взаємозв'язків, нерозумінні механізмів взаємодії суб'єкта та об'єктів управління. Сьогодні існує достатньо нових інформаційних технологій в економічних системах агропромислового комплексу, які здатні на технічному рівні забезпечити доступність до релевантної інформації. Безумовно, еколого-орієнтована система управління буде формуватися ще тривалий час і фрагментарно, з важкооцінюваною ефективністю функціонування. Система управління буде багато разів коригуватися, адаптуватися до аграрних особливостей, може навіть кардинально змінюватися. Але при цьому запорукою її успішного розвитку залишатиметься принцип максимального синергетичного врахування всіх доступних факторів, з-поміж яких – інфокомунікаційний.

Інформаційний та комунікаційний фактори забезпечення екологічного менеджменту є важливими компонентами формування стійкого механізму управління. Для прийняття як стратегічного, так і тактичного рішення суб'єкт управління має бути обізнаний (повна, своєчасна та достатня) інформація:

- 1) про об'єкт, на який спрямована його дія;
- 2) про можливі способи реалізованого впливу;
- 3) про ймовірність отримання бажаного результату;
- 4) про потенційні негативні наслідки [90, с. 142].

Отже, інформаційне забезпечення екологічного менеджменту в аграрному секторі економіки – це система взаємовідносин, внаслідок яких формується інформація про діяльність суб'єктів господарювання, їхню участь в реалізації екологічної політики, поширення інформації щодо проблем і досягнень у вирішенні екологічних завдань та створення умов для застосування найбільш перспективних способів й методів мінімізації запобігання впливу на навколишнє середовище. З наведеного визначення випливає, що фактор інформаційного забезпечення екологічного менеджменту і аудиту об'єднує три складові.

Першою складовою системи є підсистема формування інформаційних ресурсів, що охоплює збір інформації, її обробку та приведення у формат, зручний для використання зацікавленими особами. Вибір способів збору інформації та класифікації показників, що враховуються при зборі, різноманітний.

Головним аспектом управління на цій стадії формування інформації повинен стати принцип її актуальності, тобто реального відбиття ситуації, доведений до відома суб'єкта управління в найкоротший термін. Очевидно, що далеко не всі суб'єкти господарювання готові добровільно заявляти про свої недоліки в роботі, особливо якщо це пов'язано зі штрафними санкціями, адміністративними стягненнями, а іноді й кримінальною відповідальністю. Отже, збір інформації не повинен обмежуватися, лише тими даними, які надаватимуть самі суб'єкти економічної діяльності [91, с. 83].

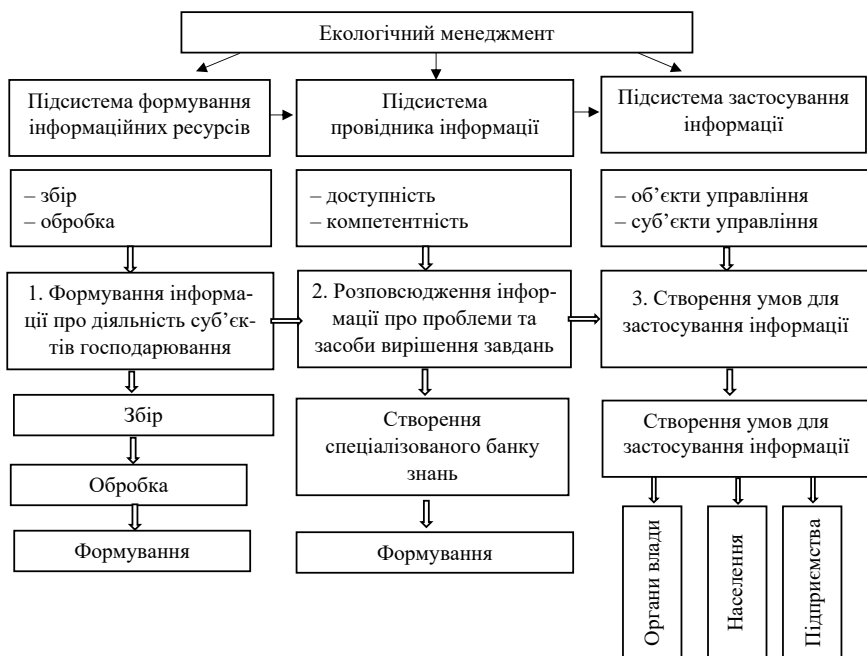

Рис. 1.8 – Інформаційне забезпечення екологічного менеджменту

Сформовано автором

Варіантів моделей обробки інформації запропоновано на сьогодні достатньо багато. Одні пропонують проводити соціально-екологічний рейтинг підприємств. Рівень рейтингу в цьому випадку буде визначатися як сума соціологічних показників, що виходять під час накладення вертикальної структури соціуму (здібності,

потреби, діяльності, відносин, інститутів) на горизонтальну (економіки, екології, мистецтва, педагогіки, управління). В результаті аналізу динаміки показників можна оцінювати ефективність впливу на різні сфери діяльності.

Друга складова інформаційного забезпечення екологічного менеджменту й аудиту передбачає створення системи-провідника інформації [92, с. 107].

Зрозуміло, мова йде про певну систему баз даних, в яких, на наш погляд, повинні враховуватися, щонайменше, дві основні умови:

- 1) доступність інформації;
- 2) комплексність даних, що охоплює правовий, технічний, технологічний, організаційний та ресурсний аспекти.

Третя складова інформаційного забезпечення екологічного менеджменту і аудиту реалізується в практичному застосуванні зібраних та опрацьованих даних. Споживачами інформаційних ресурсів на цій стадії є як суб'єкти, так і об'єкти управління.

Суб'єктам управління інформація необхідна для виявлення основних тенденцій розвитку еколого-економічної ситуації і прийняття стратегічних рішень. Інформація, отримана в процесі моніторингу, дає змогу провести:

- 1) оцінку еколого-економічної ситуації;
- 2) оцінку рівня мінімізованого екологічного збитку;
- 3) оцінку потенційно небезпечних з екологічної точки зору виробництв;
- 4) оцінку ефекту від природоохоронних заходів.

Оцінку еколого-економічної ситуації доцільно проводити в розрізі факторів інтегрального розвитку екологічної системи. Під час такої оцінки виявляється стан і динаміка ряду показників. Стосовно аграрного сектора економіки екологічний фактор може охоплювати: комплекс природних ресурсів; сукупність шкідливих речовин, що забруднюють довкілля; стан сільськогосподарських земель; цілісність природних систем, що скорочуються внаслідок господарської діяльності. До показників якості життя можна віднести тривалість життя, рівень народжуваності й смертності, рівень захворюваності, рівень освіти тощо [93, с. 72].

За фактором економічного розвитку оцінюються стан економічної, фінансової та інноваційно-інвестиційної діяльності.

На основі виявлених тенденцій розвитку суб'єкт управління формує стратегічні альтернативи, кожна з яких в сукупності оцінюється з урахуванням:

- можливих впливів на навколишнє природне середовище;
- існуючих екологічних обмежень;
- наявних взаємозв'язків із соціальними та економічними складовими;
- критеріїв оцінки заходів щодо запобігання виникненню негативних наслідків.

Із пропонованих альтернатив вибираються ті, які найбільш повно сприяють вирішенню проблемної екологічної ситуації. Так, зокрема, найбільш поширені екологічні проблеми пропонується вирішувати за допомогою таких заходів:

1) погіршення якості навколишнього середовища компенсується за допомогою обґрунтованого розрахунку і застосування заходів щодо мінімізації техногенного навантаження; заходів з підвищення родючості земель та меліорації, екологічно забезпеченого розміщення виробничих об'єктів;

2) виснаження (втрата) природних ресурсів вирішується за допомогою комплексу заходів щодо відновлення (відтворення) ресурсів; компенсації збитку, якщо ресурси невідновлювальні;

3) втрата сільськогосподарських угідь спричиняє необхідність заходів щодо вибору місць розміщення об'єктів з мінімальними втратами земель, зменшення площ для розміщення виробничих об'єктів, рекультивації раніше порушених земель;

4) у місцях екологічних катастроф необхідно вживати комплекс заходів щодо переселення населення в більш пристосовані для проживання місця, надання адекватної компенсації та налагодження побуту.

Суб'єкту управління необхідне отримання достатньої інформації, для того щоб провести оцінку мінімізованого екологічного збитку. Головною метою такого аналізу є визначення ефективності роботи органів влади, що здійснюють природоохоронну діяльність. Основне завдання інформаційної компоненти екологічного менеджменту – це створення умов для запобігання економічного збитку. У сучасній економічній науці є поняття мінімізованого екологічного збитку, в якому важливу роль відіграє інформаційна складова [94, с. 87].

Запобігання екологічному збитку може бути результатом цілого комплексу заходів. У показниках мінімізованого екологічного збитку відбивається: якість поточного (оперативного) контролю суб'єктами за формуванням достовірних даних про стан природних ресурсів; узагальнення повної інформації про викиди, відходи, скиди забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище; правильність та своєчасність нарахування та перерахування платежів за забруднення ресурсів і понадлімітне їхнє споживання; ефективність використання бюджетних коштів на природоохоронні заходи, а також реалізацію цільових екологічних програм; застосування санкцій за екологічні правопорушення; здійснення екологічної експертизи.

Еколого-економічна оцінка дозволяє говорити про рівень розвитку економіки з урахуванням соціальних та екологічних чинників. Розрахунок збитку доволі складно, якого вдалося запобігти, дає оцінку роботи всієї структури органів управління. Однак суб'єкти господарювання і населення, здебільшого, досить поінформовані про наявність на конкретній території найбільш небезпечних з екологічної точки зору виробництв, яким необхідно приділяти особливо пильну увагу. З огляду на це суб'єкт управління зобов'язаний оцінювати і постійно відстежувати екологічну небезпеку виробничих об'єктів, які найбільше впливають або здатні серйозно вплинути на навколишнє природне середовище [95, с. 211].

Мета такого аналізу полягає у створенні інформаційної бази і забезпеченні посиленого контролю органів влади за суб'єктами господарювання, своєчасному наданні технічної, організаційної та фінансової допомоги. Застосування інформації, що формується в рамках екологічного менеджменту, здійснюється не тільки суб'єктами управління [94, с. 121].

Підкреслюючи необхідність зворотного зв'язку від об'єкта управління до суб'єкта в питаннях екологічної складової сталого розвитку, варто окреслити існуючі потреби в інформації як суб'єктів господарювання, так і населення. Потенційні потреби суб'єктів господарювання в інформації, що міститься в банку даних, планується задовольняти за рахунок відомостей про технічні, технологічні, організаційні нововведення; способи запобігання екологічному збитку; механізми впровадження екологічного менеджменту на підприємстві. Сучасний розвиток суспільства і виробництва вимагає оперативного впровадження нововведень у господарську діяльність. Від цього багато в чому залежить як їхня ефективність, так і екологічна результативність.

У першому випадку йдеться про ресурсозберігаючі і безвідходні технології виробництва в різних сферах господарської діяльності. Зрозуміло, що подібні технології складають конкурентні переваги організацій. Тому, доцільно зацікавити суб'єктів господарювання-новаторів поширювати свій досвід.

Отже, слабкість сучасного інформаційного забезпечення екологічного менеджменту негативно впливає на якість прийнятих як владою, так і підприємствами стратегічних і тактичних рішень, що негативно позначається на ефективності управління та перешкоджає сталому розвитку. Екологічні проблеми, тісно пов'язані з економічними і соціально-демографічними, їх можна розв'язати тільки за наявності достовірної, своєчасної та вичерпної інформації про них. Врахування умов реалізації інформаційного фактора екологічного менеджменту і аудиту для формування, поширення й застосування інформаційних ресурсів дасть змогу забезпечити створення екологоорієнтованого управління та контролю. Подібна інформація повинна формуватися за певними принципами (відкритості, адекватності) й оброблятися за відповідною методикою. Тільки в цьому випадку застосування інформації при реалізації управлінських функцій й цивільних прав і обов'язків буде ефективним.

Для реалізації запропонованої концепції екологоорієнтованого управління необхідно враховувати концепцію менеджменту знань, якості, проєктів та цільового управління, також комунікаційні й інформаційні ресурси повинні бути побудовані на основі поєднання системи якості, корпоративної інформаційної системи, що відповідає організаційній структурі та охоплює модулі управління проєктами.

На нашу думку, на підприємствах аграрного сектора економіки країн світу загалом, значну увагу необхідно приділяти автоматизації технологічних процесів –

відповідність міжнародним стандартам якості та впровадження систем якості, екологічних стандартів якості, залучення консультантів, автоматизація бізнес-процесів тощо.

Для ефективної діяльності підприємств аграрного сектора економіки країн світу в сфері екологічного менеджменту повинні бути реалізовані всі функції менеджменту та інфокомунікаційні процеси, за допомогою яких вони здійснюються, незалежно від розгалуженості відділів. Крім того, із зовнішнього середовища надходить інформація про стан підприємства на ринку, про його репутацію серед ділових партнерів та постачальників, імідж його продукції в очах споживачів, ставлення конкурентів. Чим вищий рівень управління, тим менший потрібен ступінь деталізації інформаційного потоку.

Успішному функціонуванню виробництва загалом сприяє наявність такої системи інформації, яка б дозволила пов'язати всю діяльність підприємств аграрного сектора економіки і можливість управляти нею, виходячи із принципу системності.

Якісна система комунікацій на підприємствах аграрного сектора економіки країн світу повинна спиратися на збалансовані групи елементів, які утворюють соціальну, технічну, інформаційну та управлінську складові. Але якщо слабка технічна база, то управління комунікаціями сповільнюється. Таке зустрічається на підприємствах, які нещодавно функціонують і утримують конкурентоспроможність за рахунок ентузіазму колективу та відносно невеликих потреб у вхідній інформації.

Для вчасного усунення дисбалансу в системі комунікацій підприємств аграрного сектора економіки повинна бути створена система діагностування та комплекс заходів з удосконалення процесів обміну інформацією.

Отже, реалізація принципів екологічного менеджменту на підприємствах аграрного сектора економіки країн світу полягає у врахуванні фактора інформаційної та комунікаційної складових. Побудова системи комунікацій підприємства повинна відбуватися паралельно по всіх підсистемах, хоча в певні моменти часу уникнути відчутного дисбалансу не вдасться. Із розширенням виробництва та розвитком організації неминуче доведеться покращувати технічну інфраструктуру, розширювати та оптимізувати інформаційне забезпечення, підвищувати кваліфікацію персоналу та впроваджувати сучасні методи управління. Є лише одне застереження: не допустити, щоб система комунікацій стала надмірною і почала розширюватися для обслуговування самої себе. Якісна система комунікацій повинна спиратися на збалансовані групи елементів, які утворюють соціальну, технічну, інформаційну та управлінську складові і відповідають функціям менеджменту. Міжнародною практикою доведено, що в основі системи ефективного розвитку підприємництва державна підтримка ключовою, а в арсеналі її регуляторного інструментарію повинні домінувати саме економічні важелі стимулювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва, 1994. 426 с.
2. Cantillon R. Essay sue la nature du commerce en general / Ed. and transl. By H. Higgs L., 1931. P. 29–32.
3. Тюрго А. Избранные экономические произведения. Москва, 1961. 198 с.
4. Сэй Ж.-Б. Трактат политической экономии. Москва, 1986. 17 с.
5. Дынкин А. А., Стерлин А. Р., Тулин И. В. и др. Предпринимательство в конце 20 века. Москва: Наука, 1992. С. 20–22.
6. Longenecker Justin. Small business management: an entrepreneurial – Cincinnati, 1994. 330 p.
7. Shumpeter J. A. Capitalism, Socialism and Democracy, Third Edition. N.Y., 1962. 132 p.
8. Khight F. H. Risk, uncertainty and profit. N.Y., 1921. P. 271–276.
9. Коуз Р. Фирма, рынок и право / пер. с англ. Б. Пинскера. Москва: «Дело», при участии «Catallaxy», 1993. 192 с.
10. Долан Э. Дж., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель. Санкт-Петербург, 1992. 486 с.
11. Варналій З. С. Законодавче забезпечення розвитку підприємництва в Україні: проблеми та перспективи. *Підприємництво і право: збірн. наук. праць*. Київ: Інститут приватного права і підприємництва АПРн України, 1998. С. 59.
12. Мостовий Г. І. Агробізнес: державне регулювання: монографія. Харків: Основа, 2002. 300 с.
13. A Concept of Agribusiness. By John H. Davis and Ray A. Goldberg. Boston: Harvard Business School, 1957. Xiv +136 pp. Figures, tables, appendices.
14. Sykes G. Pouitry A. Modern Agribusiness – London Crosby Lockwood and Son, 1963. XI.
15. Трейси М. Сельское хозяйство и продовольствие в экономике развитых стран. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 1995. 372 с.
16. Хоскинг А. Курс предпринимательства / пер. с англ., общ. ред. и предисл. В. Рыбалкина. Москва: Междунар. отношения, 1993. 349 с.
17. Семенов В. Ф., Сіваченко І. Ю., Федоряк В. П. Загальний курс агробізнесу: навч. посіб. / за ред. В. Ф. Семенова, І. Ю. Сіваченка. Київ: Т-во «Знання», 2000. 301 с.
18. Андрусенко Г. О. Організація агробізнесу і підприємництва: навч. посіб. / за ред. В. П. Мартянова; Харк. держ. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. Харків, 1998. 280 с.
19. Дзядук Г. Концептуальні основи розвитку малого та середнього агробізнесу як об'єкта державного впливу. *Ефективність державного управління*. 2018. № 2(55). Ч. 2. С. 219–226.

20. Черевко Г., Горбонос Ф. Система агробізнесу в США. Кооперація в системі агробізнесу. *Економіка України*. 1996. № 7. С. 74–82.
21. Департамент сільського господарства Сполучених Штатів. Служба економічних досліджень. URL: <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-economy/farm-structure-and-organization/>
22. Лимар В. В. Забезпечення розвитку та ефективності біоорієнтованої економіки: монографія. Вінниця, 2019. 440 с.
23. Takacs I., Takacs-Gyorgy K. Arguments for the optimization of using biomass for energy production. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*. 2013. Vol. 7. No 2–3. P. 103–108.
24. The Bioeconomy to 2030. Designing a policy agenda, 2009: OECD, Paris.
25. Harfouche A., Khoury S., Fabbrini F., Scaraseia-Mugnoza J. Forest biotechnology advances to support global bioeconomy, *Annals Silvicultural Research*, 2014. 38(2). P. 42–50.
26. Nordic Bioeconomy 2015. URL: http://www.nordforsk.org/en/programmes/programmer/copy_of_nordicbioeconomy-programme
27. Birtch K., Levadow L., Papaioannou T. Sustainable capital? The Neoliberalization of Nature and Knowledge in the European «Knowledge-based Bio-economy». *Sustainability*. 2010. № 2. P. 2898–2918.
28. Renssen van S. A bioeconomy fight climate change. *Nature Climate Change*. 2014. № 4. P. 951–953.
29. Takacs I., Nagy-Kovacs E., Hollo E., Marselek S. Model for optimization of biomass utilization of energy production by energetic and economic requirements, *Review of Applied Socio-Economic Research*, 2012. Vol. 4. Issue 2. P. 225–235.
30. Birch K., Tyfield D. Theorizing the Bioeconomy: Biovalue, Biocapital, Bioeconomics or... What? *Science, Technology & Human Values*. 2012. № 38(3). P. 299–327.
31. Maciejczak M. How to analyze bioeconomy? *ANNALS of the Polish Association of Agricultural and Agribusiness Economists*. 2015. Vol. XVII. № 6. P. 165–171.
32. Pfau S. F., Hagens J. E., Dankbaar B., Smits A. J. M. Visions of Sustainability in Bioeconomy Research. *Sustainability*. 2014. № 6. P. 1222–1249.
33. Georgescu-Roegen N. The Entropy Law and the Economic Process. London: Harvard University Press, 1971.
34. Abel A. B., Mankiw N. G., Summers L. H., Zeckhauser R. J. Assessing Dynamic Efficiency: Theory and Evidence. *Review of Economic Studies*. 1989. № 56. P. 1–20.
35. Towards the Circular Economy: an economic and business rationale for an accelerated transition. URL: <http://www.ellenmacarthurfoundation.org/assets/downloads/publications/Ellen-MacArthur-Foundation-Towards-the-Circular-Economy-vol.1.pdf>
36. German Bioeconomy Council. Bioeconomy Innovation. Berlin, 2010.
37. Enriquez-Cabot J. Genomics and the World's Economy. *Science*. 1998. № 281. P. 925–926.

38. Талавиця М. П. Розвиток біоекономіки та управління природокористуванням. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. 353 с.
39. Дульська І. В. Чи поїде Україна швидкісним потягом НТП? (маніфест технологічного розвитку країни). *Бюлетень Міжнародного Нобелівського економічного форуму*. 2012. № 1(5). Том 1. С. 80–92.
40. Viaggi D., Mantino F., Mazzocchi M., Moro D., Stefani G. From Agricultural to Bio-based Economics? Context, State of the Art and Challenges. *Bio-based and Applied Economics*. 2012. № 1(1). С. 3–11.
41. Байдала В. В. Біоекономіка в Україні: сучасний стан та перспективи: збірн. наук. праць Таврійського агротехнологічного університету (економічні науки). 2013. № 1(3). С. 22–28.
42. Талавиця М. П., Талавиця О. М. Наукові засади розвитку біоекономіки. URL: <https://www.pdaa.edu.ua/sites/default/files/nppdaa/6.2/52.pdf>
43. IEA Bioenergy Task 42. Biorefinery. URL: http://www.biorefinery.nl/file-admin/biorefinery/docs/Brochure_Totaal_definitief_HR_opt.pdf
44. Beermann M., Jungmeir G. BioEconomy Strategies in the 22 IEA Bioenergy Member Countries. Joanneum research, 2014. 12 p. URL: <http://www.a3ps.at/site/sites/default/files/newsletter/2015/no01/Bioenergie2.pdf>
45. De Soto J. H. The Theory of Dynamic Efficiency. 1st Edition. London: Routledge, 2008.
46. Abel A. B., Mankiw N. G., Summers L. H., Zeckhauser R. J. Assessing Dynamic Efficiency: Theory and Evidence. *Review of Economic Studies*. 1989. № 56. P. 1–20.
47. Lee F. A history of Heterodox Economists: Challenging Mainstream Views in the 21st Century. *American Journal of Economics and Sociology*. 2011. № 70(2). P. 480–510.
48. Lawson T. The nature of heterodox economics. *Cambridge Journal of Economics*. 2005. 30(4). P. 483–505.
49. Samuelson P., Nordhaus W. Economics. 19th Edition. London: McGraw-Hill Education, 2009.
50. Malkiel B. The Efficient Market Hypothesis and Its Critics. *Journal of Economic Perspectives*. 2003. Vol. 17. № 1.
51. Grossman S. J. and Stiglitz J. E. On the impossibility of Informationally Efficient Markets. *American Economic Review*. 1980. № 3. P. 393–408.
52. Harcourt G. The crisis in mainstream economics. *Real-world Economics Review*. 2010. UK: Cambridge University.
53. Brynjolfsson E. And Hitt L. Technology as a Factor of Production, Sloan Working Paper, 3714, MIT Sloan School, 1994. Cambridge, Massachusetts.
54. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва: Прогресс, 1982. 455 с.

55. Bowman M. S. and Zilberman D. Economic factors affecting diversified farming systems. *Ecology and Society*. 2013. № 18(1). P. 33.
56. Takacs I., Takacs-Gyorgy K. Arguments for the optimization of using biomass for energy production. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*. 2013. Vol. 7. № 2–3. P. 103–108.
57. Smolny W. Endogenous Innovations and Knowledge Spillovers. A Theoretical and Empirical Analysis, The ZEW Economic Studies, Springer, 2008.
58. Engerman S. L. and Sokoloff K. L. Institutional and non-institutional Explains of Economic Differences, NBER, Working Paper, 2003. № 9989.
59. Chavas J. P., Kim K. Economies of diversification: a generalization and decomposition of economies of scope. *International Journal of Production Economics*. 2010. № 126. P. 229–235.
60. Binswanger H., Rosenzweig M. R. Behavioral and Material Determinants of Production Relations in Agriculture. *The Journal of Development Studies*. 1986. No 22. P. 503–539.
61. Mundlak Y., Larson D., Butzer R. The determinants of agricultural production. *Policy Research Working Paper* № 1827. World Bank. 1997.
62. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, Oxford University Press.
63. Dublin A. Stan I kierunki rozwoju biogospodarski w Polsce. Warszawa: Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyzszego, 2007.
64. Bartoszezuk P. Perspektywy rozwoju biogospodarki, Zesz. Nauk. WSH. *Zarządzanie*. 2014. № 1. P. 357–364.
65. Leeuwen van M., Meij van H., Krararup M. Moving towards a circular economy – successful Nordic business models, Nordic Council of Ministers, Copenhagen, 2015.
66. Nita V., Benini L., Giupagea C., Kavalov B., Pelletier N. Bio-economy and sustainability: a potential contribution to the Bio-economy Observatory, European Commission Joint Research Centre Institute for Environment and Sustainability. Ispra, 2013.
67. Carayannis E. S., Barth T. D., Campbell D. F. J. The Quintuple Helix innovation model, global warning as a challenge and driver for innovation. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*. 2012. № 1–2. P. 1–12.
68. Sustainable Agriculture, Forestry and Fisheries in the Bioeconomy – A Challenge for Europe. URL: http://ec.europa.eu/research/scar/pdf/feg4-draft-15_may_2015.pdf
69. Environmental Law & Policy Center. Protecting the Midwest's Environmental and Natural Heritage. URL: <http://elpc.org/newsroom/publications/>
70. Lyman V. Bioeconomy concept: scientific approaches to understanding. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2016. № 11. С. 154–159.
71. Fraanje P. J. Cascading of pine wood. *Resources, Conservation and Recycling*. 1997. № 19. С. 21–28.

72. Dornburg V. Multi-functional biomass systems. Utrecht University. The Netherlands. PhD Dissertation, 2004.
73. Cascading use: A systematic approach to biomass beyond the energy sector. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/bbb.1351>
74. The Bio-based industries Initiatives (BBI) and the Bio-economy Observatory. URL: <https://ec.europa.eu/assets/jrc/events/20131126-biso-roundtable/20131126-biso-roundtable-carrez.pdf>
75. Building Regional BioEconomies. Criteria and Indicators describing the regional bioeconomy, 2014. URL: [http://www3.lei.wur.nl/BerstPublications/D1.1%20Criteria%20and%20Indicators%20describing%20Regional%20Bioeconomy%20\(Oct%202014\).pdf](http://www3.lei.wur.nl/BerstPublications/D1.1%20Criteria%20and%20Indicators%20describing%20Regional%20Bioeconomy%20(Oct%202014).pdf)
76. Мезенцева М. А., Шмавонян С. В. Екологічне підприємництво и развитие рынка экологических услуг. URL: <http://receptidocs.ru/>
77. Купалова Г. І. Екологічне підприємництво як невід'ємна складова сталого розвитку України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. Вип. 26. С. 35–39.
78. Білявська Ю. В. Економіка України. 2016. № 4(653). С. 104–111.
79. Барков Д. И. Международные экологические стандарты качества продукции ISO 14000 и перспективы их внедрения в Украине. URL: <http://www.erudition.ru/>
80. Закирова Д. И. Проблемы и перспективы развития экологического менеджмента в Республике Казахстан. *Екологічний менеджмент як складова частина сталого розвитку*: зб. наук. праць ДОНДУУ. Серія «Державне управління». Т. 5. Донецьк, 2004. Вип. 33. С. 147–154.
81. Лозовська Н. М. Значення та завдання екологічного менеджменту для діяльності підприємств харчової промисловості на сучасному етапі розвитку. URL: <http://xne1aajfpeds8ay4h.com.ua/>
82. Добуш Ю. Я. Формування системи екоменеджменту у економіці сталого розвитку. URL: http://vlp.com.ua/files/12_25.pdf
83. Галушкіна Т. П., Грановська Л. М., Кисельова Р. А. Екологічний менеджмент та аудит: навч. посібн. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2013. 456 с.
84. Бобра Т. В. Экологический менеджмент и аудит: учеб. пособ. для студентов экологических специальностей высших учебных заведений. Симферополь: издательство «Доля», 2013. 340 с.
85. Олєфіренко О. В. Екологічний менеджмент як основа сталого розвитку. *Ефективність державного управління*. 2013. Вип. 36. С. 82–89. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/efdu_2013_36_13.pdf
86. Глобальний договір ООН. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
87. Семенов В. Ф. Екологічний менеджмент: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2004. 407 с.

88. Тендюк А. О. Система методів та інструментів екологічного менеджменту. *Економічні науки*. Серія «Економіка та менеджмент»: збірн. наук. праць. Вип. 7(26). Ч. 3. Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2010. С. 224–233.
89. Тендюк А. О. Теоретичні проблеми екологічного менеджменту. *Економічні науки*. Серія «Економіка та менеджмент»: збірн. наук. праць. Вип. 8(30). Луцьк: Луцький національний технічний університет, 2011. С. 329–337.
90. Савкин В. И. Экологический менеджмент в АПК: теоретические основы и практический опыт: монография. Орёл: Изд-во Континент, 2007. 217 с.
91. Твердохліб М. Г. Інформаційне забезпечення менеджменту: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2000. 208 с.
92. Галушкіна Т. П. Экономические инструменты экологического менеджмента (теория и практика): монография. Одесса: Институт проблем рынка и микро-экологических исследований НАН Украины, 2000. 280 с.
93. Балацкий О., Лукьянихин В., Лукьянихина Е. Экологический менеджмент: проблемы и перспективы становления и развития. *Экономика Украины*. 2000. № 5. С. 68–73.
94. Вовчак І. С. Інформаційні системи та комп'ютерні технології в менеджменті: навч. посіб. Тернопіль: Карт-бланш, 2001. 286 с.
95. Кожушко Л. Ф., Скрипчук П. М. Екологічний менеджмент. Київ: Академія, 2007. 430 с.
96. Пахомова Н., Рихтер К., Эндерс А. Экологический менеджмент. Санкт-Петербург: Питер, 2004. 352 с.

РОЗДІЛ 2

ІННОВАЦІЙНІ ПРІОРИТЕТИ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ КОНКУРЕНТНИХ ПЕРЕВАГ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

2.1 Теоретико-методологічні основи дослідження стратегій інноваційного розвитку агропромислових підприємств

У сучасних умовах розвитку економіки важливою особливістю як всього господарства країни, так і агропромислового комплексу є необхідність прискорення науково-технічного прогресу, в основі якого лежать інноваційні процеси, що дають змогу вести безперервне оновлення аграрного виробництва на базі освоєння досягнень науки і техніки. Водночас інноваційні процеси повинні постійно регулюватися державою за допомогою відповідної політики, яка передбачає бюджетне кредитування, субсидування та інші форми фінансової підтримки.

Особливістю агропромислового комплексу є об'єднання різномірних за своєю технологією і виробничою спрямованістю галузей економіки (зокрема сільське господарство, галузі переробної промисловості, комбікормова і мікробіологічна промисловість, сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для легкої і харчової промисловості) в єдину інноваційну політику. Така різноманітність галузей з певною специфікою вимагає розробки єдиних методів управління, спрямованих на досягнення спільної мети щодо виконання продовольчої програми держави [1].

На наш погляд, ключовими моментами розробки та реалізації інноваційної політики АПК є наявність інвестиційної активності, що характеризує ступінь готовності та прагнення суб'єктів господарювання на всіх ієрархічних рівнях управління до впровадження інноваційних моделей і проєктів розвитку сільськогосподарського виробництва, а також інноваційного потенціалу, що забезпечує наявність фінансових, матеріальних і трудових ресурсів, необхідних для вирішення поставлених завдань.

Безперервне здійснення інноваційної діяльності в АПК на різних ієрархічних рівнях зумовлює формування інноваційних процесів, які сприяють впровадженню в практику сільськогосподарських підприємств результатів наукових досліджень і розробок. Новації можуть впроваджуватися у вигляді нових сортів рослин, порід і видів тварин, нових або поліпшених продуктів харчування, матеріалів, нових технологій в рослинництві та тваринництві, нових добрив і засобів захисту рослин і тварин, методів профілактики і лікування тварин і птиці. При цьому кожна новація має життєвий цикл [2].

Узагальнюючи досвід відомих економістів, ми вважаємо, що для управління інноваційною діяльністю в АПК повинен бути визначений ланцюжок взаємопов'язаних стадій, послідовне здійснення яких дасть змогу ідеї (нововведенню)

перетворитися в кінцевий інноваційний продукт, а його реалізація і споживання забезпечать отримання комерційного ефекту. Адаптуючи інноваційний процес до сучасного рівня розвитку аграрного виробництва, ми вважаємо за доцільне щодо цілей управління інноваційною діяльністю виділення шести стадій [3].

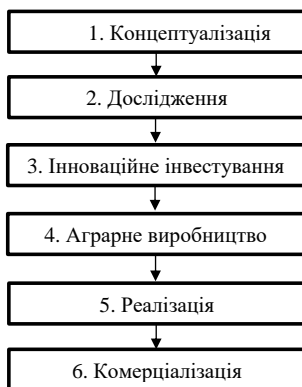

Рис. 2.1 – Стадії інноваційного процесу в управлінні інноваційною діяльністю АПК

Джерело: [3]

Первісною стадією інноваційного процесу аграрної сфери є концептуалізація, що являє собою формування нових ідей (генерування ідей), концепцій та напрямів наукових досліджень для створення інновації, відбору найбільш перспективних і потенційних, спрямованих на розвиток сільського господарства систем управління аграрним виробництвом, підвищення соціального рівня населення.

Стадія дослідження визначається створенням інновації, моделюванням інноваційного нововведення, розробкою інноваційного проєкту, що вимагає використання зарубіжного досвіду, обміну науково-технічною інформацією, придбання патентів, свідоцтв та ліцензій, проведення спільних наукових досліджень.

Наявність створеної інновації веде до пошуку засобів фінансування, здійснення процесу інвестування, залучення інвесторів, пошуку внутрішніх ресурсів і резервів інвестицій у виробництво і освоєння інвестиційного проєкту, розробки та регулювання інвестиційної політики на різних рівнях управління.

Розробка інновації та наявність фінансових ресурсів дають змогу почати освоєння нового продукту за допомогою організації аграрного виробництва з використанням нових технологій, модернізації виробництва, придбання нового обладнання. На цій стадії здійснюється виробництво і масовий випуск інноваційного продукту, досягнення економічних і соціальних критеріїв (обсяг випуску сільгосп-продукції, собівартість одиниці продукції, продуктивність праці й тощо).

Випущений з виробництва інноваційний продукт повинен бути реалізований на внутрішньому і зовнішньому ринках для задоволення потреб покупців. На стадії реалізації здійснюється пошук ринків збуту інноваційного продукту, вивчення попиту контрагентів, розробка цінової політики, доведення до споживача, моніторинг продажів і оцінка конкурентоспроможності продукції.

На заключній стадії інноваційного процесу повинна бути передбачена комерціалізація, пов'язана з комерційним ефектом, отриманням економічних вигод, виражених створеною додатковою вартістю інноваційного проєкту, його прибутковістю і рентабельністю [4].

Кожна з виділених стадій виконує свою функцію, сприяючи здійсненню етапів інноваційного процесу та функціонування всієї інноваційної системи АПК для досягнення кінцевого результату і отримання комерційного ефекту.

Управління інноваційним процесом необхідно здійснювати в певній послідовності:

- 1) розробка ідей, пошук концепцій, напрямів НДР. Метою цього етапу є усвідомлення потреби аграрного сектора в інноваціях, можливості змін технологій сільськогосподарського виробництва, пізнання впливу економічних явищ і відкриття нових закономірностей його розвитку, генерування перспективних ідей, їхній відбір і розробка, визначення можливості реалізації;

- 2) розробка програм і проєктів наукових досліджень. Цей етап передбачає розробку технічної документації, моделювання проєктів, оформлення патентів, отримання свідоцтв, виготовлення та випробування дослідних зразків;

- 3) залучення інвестицій передбачає розробку інвестиційної політики, визначення обсягу капітальних вкладень, форм і обсягу асигнування бюджетів всіх рівнів, залучення іноземних інвестицій, використання власних коштів організацій, а також акумульовані у формі фінансового капіталу тимчасово вільні кошти підприємств;

- 4) впровадження НДР, освоєння проєктів. На цьому етапі відбувається практичне впровадження інновації у виробництво, освоєння нових технологій, організація сільськогосподарського виробництва інноваційного продукту;

- 5) реалізація інноваційного продукту. На цьому етапі здійснюється реалізація інноваційного продукту залежно від форм та ієрархічних рівнів управління інноваційним процесом, а також потреби споживача, розробка тимчасових рекомендацій, вказівок, інструкцій тощо, які, так само, в подальшому проходять дослідно-промислово перевірку в сільськогосподарських умовах;

- 6) отримання економічних зисків – оцінка і аналіз реалізації інноваційного продукту. Заключний етап передбачає оцінку продукту, отриманого за допомогою застосування нових технологій аграрного виробництва, визначення ефективності від реалізації нововведення.

2.2 Аналіз практики імплементації стратегій інноваційного розвитку суб'єктами аграрного бізнесу на ринках Європи та Центральної Азії

Сталий розвиток сільського господарства у країнах Європи та Центральної Азії набирає обертів. З розвитком науки та техніки одним з перспективних інноваційних напрямів у сільському господарстві для сталого розвитку регіонів є використання цифрових технологій та «Інтернету речей». Використання таких технологій у контексті забезпечення сталого розвитку дає можливість задовольнити продовольчі потреби людини, підвищити екологічність продукції, розширити природно-ресурсну базу аграрного сектора, підтримати економічну життєздатність підприємств аграрного сектора, підвищити якість життя для фермерів, менеджерів лісу, рибалок, робітників та суспільства загалом.

За підрахунками ООН, загальна кількість населення до 2020 р. зросте до 9,1 млрд осіб. Щоб задовольнити продовольством таку кількість населення, обсяги виробництва продуктів харчування теж повинні збільшитися як мінімум на 70 %. Оскільки екстенсивний тип розвитку сільського господарства довів свою безперспективність перед викликами подібного масштабу, єдине, що здатне дати такий приріст продовольчої продукції, – це запровадження інноваційних рішень в аграрному секторі.

Сьогодні у сільському господарстві для забезпечення його сталого розвитку найбільшим попитом користуються такі інноваційні технології:

1. Електронні карти полів і садів, програмне забезпечення для зручної роботи з ними. Завдяки цьому методу можна з високою точністю зафіксувати не тільки площу кожного поля, а й розташування всіх прилеглих об'єктів. На відміну від паперової карти, електронний паспорт поля набагато більш наочно демонструє всі характеристики поля, що спрощує планування виробничих процесів. Маючи в своєму розпорядженні електронні карти, легше розрахувати точну кількість необхідного насіння, добрив, палива для техніки, краще спланувати порядок обробки поля тощо.

2. Високоточне агрохімічне обстеження полів. Незважаючи на те, що сільськогосподарські підприємства мають дані про характеристики ґрунту на кожному полі, найчастіше ці дані дуже сильно узагальнені і нерідко є застарілими. Створивши точну ґрунтову карту (її можна поєднати з електронною картою), що містить безліч параметрів і характеристик ґрунту, підприємство отримує можливість максимально раціонально використовувати цю ділянку завдяки тому, що добрива будуть відповідати потребам конкретної культури та враховувати агрокліматичні умови. Крім того, врахування даних про стан ґрунтів вкрай важливе для вибору відповідних сільськогосподарських культур та послідовного їх посіву.

3. Навігаційні системи для сільгосптехніки. На відміну від автомобільних навігаторів, ці прилади не призначені для пошуків найбільш короткого маршруту між двома точками. Вони допомагають трактористу або комбайнеру більш точно

обробляти поле – робити мінімальні смуги подвійної обробки між суміжними проходами, легко орієнтуватися на полі вночі, в умовах сильного туману або запиленості.

4. Моніторинг техніки. Ця технологія схожа з GPS-моніторингом транспорту, який сьогодні активно використовується комерційними та комунальними підприємствами для контролю роботи водіїв службових машин. Але у випадку з рослинництвом важливий моніторинг не стільки маршрутів руху та місця розташування транспорту, скільки обсягів та якості виконаних робіт. Моніторингові системи відстежують безліч специфічних параметрів: від обсягів палива, витраченого на обробку одного гектара, до глибини занурення в ґрунт плугів і витримування оптимальної швидкості проїзду комбайна по проходу.

Використання цифрових технологій та «Інтернету речей» для стійкого сільського господарства у країнах Європи та Центральної Азії передбачає [5]:

- створення та контроль природних біологічних циклів;
- перебудову образу мислення як виробників, так і споживачів сільськогосподарської продукції;
- пріоритет якісних показників над кількісними;
- захист і відновлення родючості ґрунту та природних ресурсів;
- оптимізацію використання ресурсів на підприємстві як за кількісними, так і за якісними параметрами;
- скорочення використання невідновних ресурсів з послідовною відмовою від них взагалі;
- забезпечення стабільних доходів сільському населенню;
- застосування можливості сімейного і суспільного фермерства;
- мінімізацію шкідливого впливу антропогенної діяльності на стан навколишнього природного середовища [6].

Провідна організація ФАО для підтримання сталого розвитку у сільському господарстві веде роботи в галузі агроекології, які націлені на створення платформ для обміну знаннями між усіма секторами і суб'єктами. На місцевому рівні агро-екологічні підходи, практичні методи і відповідні навчальні плани зараховуються до складу програми шкіл навчання фермерів в рамках проєктів з комплексної боротьби з сільськогосподарськими шкідниками. Ці заходи дають змогу зміцнити потенціал і забезпечити поширення знань з питань інноваційного потенціалу розвитку сільського господарства серед місцевих фахівців-практиків і дрібних фермерів.

Особливе завдання впровадження інновацій в сільське господарство полягає в забезпеченні сталого виробництва і підвищення стійкості до впливу зміни клімату. Останні п'ять років відзначаються стрімким підвищенням загальної температури на планеті, що викликає занепокоєння фахівців. Наголошується на роботах на посушливих територіях і в регіонах зі значною часткою міського населення, які мають низький показник забезпечення продовольчої безпеки.

Процес впровадження інновацій в аграрний сектор в світовому масштабі має певний політичний підтекст. Насамперед це пов'язано з диспропорцією світового розвитку. Країни з високим рівнем соціально-економічного розвитку стають заможнішими завдяки впровадженню інноваційних технологій, підвищенню продуктивності праці, застосуванню сучасних технологій менеджменту в аграрному секторі. Найбідніші країни навпаки мають безліч проблем в питанні забезпечення продовольством. Ситуація погіршується для них з кожним роком. Частково це пов'язано з особливостями демографічної ситуації в цих країнах. Всі вони належать до другого типу відтворення населення, що характеризується значним природним приростом населення, внаслідок чого виникають проблеми із забезпеченням продовольством населення. Серед країн Європи та Центральної Азії таким прикладом може бути Таджикистан. В цій країні найгірша ситуація в регіоні в питанні забезпечення продовольчої безпеки.

Політичні процеси мають суттєвий вплив на стан впровадження інновацій в аграрний сектор. Країни, що розвиваються, часто займають позицію потерпілої сторони та вимагають від розвинених країн допомоги. Найбільш розвинені країни в співпраці з такими організаціями, як ФАО, Всесвітній Банк та іншими проводять значну роботу в напрямі допомоги найменш захищеним країнам у питанні впровадження сучасних технологій в аграрному секторі. Достатньо згадати про «Зелену революцію», завдяки якій значна кількість країн, що розвиваються, досягла суттєвих результатів у підвищенні врожайності і продуктивності праці у сільському господарстві.

Водночас, найбільш розвинені країни світу не готові просто так годувати мешканців найменш розвинених країн. Допомога надається на умовах готовності країн діяти згідно з планом дій, розрахованим на сталий розвиток, а не просто проїдання коштів [7].

Для впровадження інноваційних технологій задля сталого розвитку сільськогосподарства у країнах Європи та Центральної Азії потрібно:

- розробити ефективну державну політику, правову базу та нормативні документи розвитку аграрного сектора;
- просувати в сфері наукових досліджень, розвитку і поширення досвіду соціальні інновації і засновану на широкій участі діяльність з проведення досліджень, поширення знань і освіти в галузі агроекології;
- нарощувати державні інвестиції в формі наукових досліджень, надавати статистичні дані реалізації спеціально адаптованих програм, надавати кредити і створювати умови для діяльності, спрямованої на отримання доходів для сільськогосподарських товаровиробників;
- забезпечити визнання і пропаганду ролі дрібних і сімейних фермерських господарств, пропаганду прав і рівноправності сільських жінок і молоді в плані

збереження біорізноманіття, зокрема за рахунок традиційних і збережених фермерами сортів рослин і порід худоби;

- перейти на шлях сталого управління природними ресурсами на принципах агроекології;
- забезпечити визнання потенціалу агроекології в плані адаптації до зміни клімату та зміцнення стійкості до впливів кліматичного характеру;
- через агроекологію забезпечити дрібним і сімейним фермерським господарствам доступ до природних ресурсів і адаптованим соціальним рынкам.

Для вирішення основної цілі сталого розвитку – ліквідації голоду – треба регулярно здійснювати моніторинг зростання продуктивності, оскільки він розглядається як головний показник сталого розвитку. Саме зростання продуктивності праці в аграрному секторі здатне вирішити проблеми забезпечення населення продовольством та підвищити продовольчу безпеку.

Ефективність – прийняття технологій та виробничих практик, які призводять до збільшення виходу з ресурсів, що витрачаються, вимірюється загальною факторною продуктивністю (TFP).

Загальна факторна продуктивність – це співвідношення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції (валового врожаю та продукції тваринництва) та ресурсів, які було використано (земля, робоча сила, добрива, корми, техніка та тваринництво). TFP вимірює зміни в ефективності, з якою всі витрачені ресурси перетворюються на результати. Виробники, уряди та агропідприємства, які використовують цей підхід, не просто зацікавлені в зростанні сільськогосподарської продукції, але певною мірою – в більш ефективному використанні наявних ресурсів шляхом застосування вдосконалених продуктів, технологій і практик – інноваційних операцій. Вивчення загальної факторної продуктивності (TFP) – це найкращий спосіб отримати інформацію про те, де потрібні поліпшення в системах сільськогосподарського виробництва, як приймати інвестиційні рішення та які політики підтримують більш продуктивне та стає сільське господарство.

Для сільськогосподарських культур поліпшені показники TFP є результатом прийняття інновацій, таких як більш високі урожайності, стійкі до шкідників та / або посухи та схильні до паводків сорти насіння. Зростаючий сектор біоінновацій охоплює точне використання мікробів (бактерій і грибів), щоб допомогти сільськогосподарським виробникам отримати більше врожаю з одиниці сільськогосподарських угідь. Мікроби також захищають рослини від сухих умов і підвищують врожайність, а також захищають рослини від шкідників. TFP також підвищується завдяки практиці та знанням, які дають змогу застосовувати більш ефективні та своєчасні методи вирощування, а також використанню точних даних та інформаційних технологій у сільськогосподарському обладнанні для цільового застосування добрив, води та захисту рослин.

У тваринництві TFP збільшується, коли сприятливі генетичні якості у тварин відбираються і виводяться, коли тварини отримують щеплення та високоякісні корми, які забезпечують більший обсяг харчування. У лісовому господарстві генетично вдосконалені дерева забезпечують більш швидке вирощування продуктів для попереднього збирання врожаю та більший обсяг з дерева.

Забезпечення доступу фермерів і виробників усіх масштабів і розмірів до кращих інноваційних технологій, а також підготовки та знань для кращих практик сприятиме збільшенню TFP і зменшенню впливу на ґрунт, воду та якість повітря, а також ефективному використанню дефіциту праці в сільському господарстві.

Розміщення зростання продуктивності як центральної мети політики може прискорити економічне зростання та підвищити доходи. Зі зростанням продуктивності праці робітники дають змогу робітникам виробляти більше за менший час, звільняючи як трудові, так і капітальні інвестиції для переходу до інших галузей, для вироблення більшого об'єму або ширшого асортименту товарів та послуг.

Збільшення TFP відбиває виграш у кількості випуску продукції, який не походить від збільшення використання ресурсів. TFP виявляє спільні наслідки багатьох факторів, включно з новими технологіями, підвищенням ефективності, економією масштабу, управлінськими навичками та змінами в організації виробництва. Наочно вплив використання інноваційних технологій на зростання продуктивності поданий на рис. 2.2 [8].

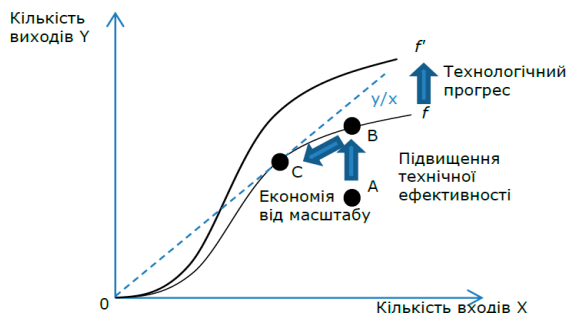

Рис. 2.2 – Шляхи зростання продуктивності

Джерело: [8]

На рис. 2.2 показано можливі шляхи підвищення продуктивності. Використання індексу TFP наочно демонструє, що для підвищення продуктивності потрібні сучасні інноваційні технології, які забезпечують не тільки економічний підйом, але є невід'ємною часткою для забезпечення сталого розвитку сільського господарства.

Сучасні системи виробництва продуктів харчування мають набагато більш «інтелектуальний» та комплексний характер, ніж будь-коли раніше. Прийняття

правильних рішень вимагає додаткової інформації про недоліки в роботі аграрного комплексу та можливості їх усунення. Наявність такої інформації дасть змогу спостерігати за станом інноваційних систем для аграрного сектора і на цій основі краще розуміти характер державних ініціатив, необхідних для створення більш продуктивних, ефективних і стійких інноваційних екосистем в сільському господарстві, які потрібні людству для забезпечення його продовольчих потреб у майбутньому.

2.3 Досвід імплементації інформаційно-комунікаційних технологій в сільському господарстві

Зі зростанням глобалізації світової економіки сектор сільського господарства стає все менш ізольованим і все тісніше пов'язаним з іншими сферами економіки. Створення єдиної інтегрованої інформаційно-комунікаційної платформи може сприяти комплексній інтеграції, що досягається за рахунок передачі даних із секторів сільського господарства, охорони навколишнього середовища, охорони здоров'я і транспорту та надання споживачам доступу до інформації про продукти та їхні якості, забезпечення своєчасного транспортування продуктів на ринки і розширення прав і можливостей фермерів завдяки зміцненню зв'язків між дрібними виробниками, ринками і фінансовими службами. Доступ до інформації дає змогу зацікавленим сторонам приймати найкращі можливі рішення й оптимізувати використання наявних ресурсів, розширюючи доступ до інформації та консультативних послуг в процесі прийняття рішень.

У регіоні Європи та Центральній Азії показники проникнення Інтернету коливаються в діапазоні від 28 % в Центральній Азії до 98 % в деяких державах-членах Євросоюзу. За такими показниками в області інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), як кількість користувачів мобільних телефонів, осіб, які користуються Інтернетом, домогосподарств, що мають доступ до Інтернету, користувачів широкосмугового мобільного зв'язку, а також за рівнем готовності урядів скористатися перевагами ІКТ та стану ділового середовища для розвитку ІТ, відмінності між країнами регіону дуже великі. Аналіз показників дає змогу розбити країни Європи та Центральної Азії на групи відповідно до їхньої готовності до розробки й реалізації заходів політики, спрямованих на перетворення своїх сільськогосподарських секторів шляхом переходу на «цифрові рейки». Запорукою того, що застосування ІКТ в сільському господарстві дасть змогу змінити парадигму розвитку, є створення систем підтримки та розвитку потенціалу. Отже, вкрай важливо вжити заходів на політичному рівні, які дали б змогу отримати максимальні переваги й звести до мінімуму потенційні ризики, пов'язані із застосуванням ІКТ в сільському господарстві, а також забезпечити прихильність урядів до ідеї наро-

шування масштабів впровадження нових рішень і створення організаційного середовища, яке сприяє розвитку інновацій, формуванню систем підтримки й розвитку потенціалу, що вкрай необхідно для зміни парадигми розвитку сільського господарства на основі ІКТ.

Відповідно до основних принципів порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року, уряди країн регіону Європи та Центральної Азії повинні вжити заходів щодо дотримання правила «ніхто не повинен бути забутий». Для сталого розвитку планується ліквідувати цифровий, сільський і гендерний розриви, які відомі під назвою «потрійний розрив».

Запровадження інновацій в аграрному комплексі на базі інформаційно-комунікаційних технологій в країнах Європи та Центральної Азії передбачає створення електронного сільського господарства. Електронне сільське господарство – це планування, розробка і застосування новаторських методів використання ІКТ в умовах сільської місцевості, зокрема, в сфері продовольства і сільського господарства, включно з рибним господарством, лісовим господарством та тваринництвом. У більш широкому сенсі концепція електронного сільського господарства має на увазі застосування відповідних технологій, заходів сприяння, підтримку розробки та реалізації норм і стандартів, розвиток потенціалу освіти і поширення знань. Це визначення охоплює весь спектр продуктів, послуг та інфраструктурних можливостей, що надаються державою, приватним сектором, громадськими організаціями, які займаються дослідженнями і поширенням знань, неурядовими організаціями (НУО), фермерськими та міжурядовими організаціями. Електронне сільське господарство пропонує рішення, платформи й додатки, що дають змогу не тільки збільшити обсяги виробництва, але й забезпечити ринкову інтеграцію, поліпшити харчування, удосконалити механізми утилізації продовольчих втрат і харчових відходів, підвищити безпеку харчових продуктів в усіх ланках виробничо-збутового ланцюга. Як приклад можна привести створення віртуальної платформи для точної оцінки обсягів продовольчих втрат і харчових відходів, яка може сприяти досягненню мети порядку денного в галузі сталого розвитку на період до 2030 року.

Електронне сільське господарство дає змогу вирішувати багато завдань за рахунок мінімальних витрат і забезпечити охоплення багатьма видами послуг тих верств населення, які раніше не мали до них доступу. Все це сприяє подоланню потрійного розриву. Впровадження та інтеграція ІКТ в багатьох країнах Європи і Центральної Азії вже сприяло зниженню інформаційних і трансакційних витрат, поліпшенню якості надання послуг та якості продукції, створенню нових робочих місць, формуванню нових потоків фінансових надходжень і економії ресурсів. Електронне сільське господарство може відіграти (і вже відіграє) значну роль в реалізації зобов'язання Порядку денного на період до 2030 року, що стосується соціальної інтеграції, оскільки зменшує вразливість сільського населення з географічно віддалених районів. Наприклад, фермери все частіше користуються інструментами

соціальних мереж для обміну знаннями, пошуку роботи або ринків збуту для своєї продукції. У сільських громадах завдяки отриманню доступу до інформації та консультативних послуг з'являється можливість участі в процесах прийняття рішень і політичних дебатах [1].

Практика запровадження ІКТ у сільському господарстві показує, що:

- системи простеження за харчовими продуктами сприяють зміцненню довіри в ланках виробничо-збутового ланцюга і дають змогу долати проблеми в області безпеки харчових продуктів;
- географічна інформаційна система (ГІС) і агрометеорологічні технології сприяють вдосконаленню процесів планування землекористування, прогнозування врожаїв і роботи систем раннього попередження. Це особливо доречно в умовах зростання кількості стихійних лих;
- використання технології мобільного зв'язку для обміну інформацією, наприклад, даними епіднагляду за хворобами і контролю за поширенням шкідливих організмів стало звичайним явищем у багатьох країнах Європи та Центральної Азії (СЦА);
- в регіоні Європи і Центральної Азії ФАО реалізувала проекти, в рамках яких були створені сільське радіо Вірменії та національні соціальні мережі, що сприяють співпраці між учасниками Системи сільськогосподарських інновацій в Албанії та Вірменії [2].

ФАО пропагує використання технологій електронного сільського господарства і вважає інновації в сфері ІКТ інструментом підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та виробничо-збутових ланцюгів (рис. 2.3).

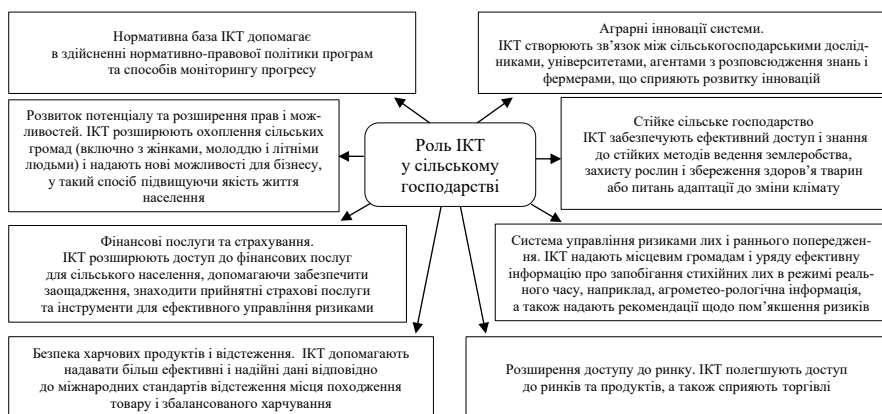

Рис. 2.3 – Роль ІКТ у сільському господарстві

Сформовано автором

Діджиталізація економіки і, зокрема, електронне сільське господарство відкривають безцінні можливості для підвищення ефективності, пов'язаної з інтеграцією торгівлі. Наприклад, нові інструменти ІКТ можуть спростити процедури міжнародної електронної торгівлі та участі в глобальних ринках сільськогосподарської продукції для більш дрібних і нових фермерських господарств. Для фірм всіх розмірів і будь-якого походження ці інструменти розширюють можливості пошуку своєї ніші в глобальних виробничо-збутових ланцюгах і отримання доступу до нових ринків.

Для наочності ефективності застосування електронного сільського господарства в регіонах Кавказу і Центральної Азії розглянемо поширення мобільних телефонів в них, а також мобільних додатків для агробізнесу (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Поширення мобільних телефонів у регіонах Кавказу і Центральної Азії

Країна	Населення у 2014 р., млн осіб	Мобільні телефони у 2012 р., млн	Значення показника у відсотках (%)
Азербайджан	9,7	10,1	104
Вірменія	3,1	3,2	103
Грузія	4,9	4,7	96
Казахстан	17,9	28,7	160
Киргизстан	5,6	6,8	121
Таджикистан	8	6,5	81
Туркменістан	5,2	3,9	75
Узбекистан	28,9	20,3	70

Джерело: [3]

Аналіз даних табл. 2.1 свідчить про те, що найвищий рівень користування мобільними телефонами у Казахстані, Киргизстані, Азербайджані та Вірменії. Мобільні додатки для агробізнесу надають детальну інформацію про:

- насіння і розсаду;
- технології боротьби зі шкідниками;
- методи захисту рослин та великого рогатої худоби (ВРХ);
- агротехніку;
- кредити;
- потенційних клієнтів;
- погодні умови;
- ціни на добрива та продукцію;
- ринки.

Інтернет забезпечує платформу, на якій сільськогосподарські підприємці можуть створювати нові підприємства і комерціалізувати свої ідеї завдяки зниженню вхідних бар'єрів і вивільненню ресурсів для інноваційної діяльності. Нові технології, такі як блокчейн, перетворюють порядок переміщення продуктів харчування з

однієї точки в іншу, підвищуючи підзвітність і прозорість в питаннях достовірності походження харчової продукції та допомагаючи дрібним фермерам вийти на нові ринки. На макроекономічному рівні переміщення даних через кордони є важливим компонентом нових і швидкозростаючих моделей поставки сільськогосподарських товарів і послуг, особливо в контексті торговельної інтеграції.

Уніфіковані майданчики для торгівлі сільськогосподарською продукцією та продукцією тваринництва відповідно до визнаних стандартів, таких як стандарти безпеки харчових продуктів Комісії «Кодекс Аліментаріус» ФАО / Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та електронні системи відстеження продуктів харчування, сприятимуть спрощенню процедур транскордонної торгівлі.

Електронні системи дають змогу відстежувати весь ланцюжок «від ферми до столу» в режимі реального часу, включно з даними про походження харчових продуктів, інгредієнтів, що в них містяться, алергенів і харчову цінність, документи, що підтверджують їхню екологічну чистоту, і промислові сертифікати. Це підвищує рівень довіри у всіх ланках виробничо-збутового ланцюга і сприяє стійкості, захисту і зміцненню джерел коштів для існування місцевих виробників.

Перевагами сучасного електронного сільського господарства можна вважати:

- збільшення виробництва продукції за рахунок оптимізації роботи з сільськогосподарськими культурами, включно з правильною посадкою, поливом, обробкою пестицидами і прибиранням врожаю, що безпосередньо впливає на обсяги виробництва;
- раціональне водокористування. Застосування датчиків вологості ґрунту і прогнозів погоди дозволяє використовувати воду тільки там і тоді, коли це необхідно;
- отримання даних в режимі реального часу і аналіз ситуації на виробництві допомагає прискорити процес прийняття рішень;
- зниження операційних витрат за рахунок автоматизації процесів посадки, обробки і збору врожаю може скоротити обсяг спожитих ресурсів, знизити ймовірність людських помилок і загальні витрати;
- підвищення якості продукції. Аналіз якості продукції та отриманих результатів залежно від методів, що застосовуються, може навчити фермерів коригувати процеси виробництва для підвищення якості продукції;
- можливість скласти детальний прогноз майбутнього врожаю і оцінити вартість господарства;
- вдосконалення технологій тваринництва. Для більш раннього виявлення будь-яких подій, що стосуються відтворення і стану здоров'я тварин, можуть використовуватися спеціальні датчики й устаткування, відстеження місця розташування також може поліпшити контроль і утримання поголів'я;

- зменшення екологічного сліду. Всі природоохоронні заходи, включно з раціональним водоспоживанням і збільшенням виробництва на одиницю площі, мають безпосередній позитивний вплив на навколишнє середовище;

- віддалений моніторинг. Фермерські господарства можуть через Інтернет контролювати ситуацію відразу на декількох полях, що знаходяться в різних кінцях земної кулі. Рішення можуть прийматися в режимі реального часу в будь-якій точці світу;

- моніторинг стану обладнання надає можливість відстежувати і підтримувати роботу сільськогосподарського обладнання відповідно до обсягів виробництва, продуктивності праці та прогнозу наявності технічного браку.

ІКТ сприяють удосконаленню механізмів управління в області продовольства і сільського господарства. Застосування цифрових технологій для отримання супутникових знімків докорінно змінює спосіб оцінки, моніторингу та планування країнами використання своїх природних ресурсів, включно з контролем збезлісення, управлінням рослинництвом і водними ресурсами та боротьбою з опустелюванням, а також відстеженням суден, які займаються незаконним рибним промислом. Все більшої ваги набуває можливість доступу до простих у використанні цифрових інструментів моніторингу стану лісового покриття, характеру землекористування, рибальства у виняткових економічних зонах, а також відповідної динаміки, оскільки країни Європи і Центральної Азії реалізують заходи з адаптації до зміни клімату і пом'якшення його наслідків для найбільш вразливих верств населення, зокрема, для сільських, гірських і прибережних громад, добробут яких залежить від природних ресурсів. У поєднанні з іншими новими технологіями в системах раннього попередження і зменшення небезпеки стихійних лих можуть використовуватися супутникові зображення.

Технології «великих даних», особливо в поєднанні з відкритими даними, можуть прискорити процеси збору даних з різних джерел, секторів, передачі й аналізу даних моніторингу в області харчування, що може сприяти своєчасному ухваленню необхідних рішень. Інтеграція клінічних, дослідницьких даних, даних про харчування може сприяти створенню персоналізованих рішень для кожної окремої людини, розробці науково обґрунтованих заходів політики в області продовольчої безпеки і харчування та проведення моніторингу їхнього впливу.

Регіон Європи та Центральної Азії стикається з масштабною загрозою, пов'язаною зі зміною клімату. Уже зараз наявний ряд дуже серйозних ризиків, включно з підвищенням середньої температури на 0,5 градуса Цельсія на Півдні і до 1,6 градуса Цельсія на Півночі (в Сибіру). За оцінкою аналітиків, до 2050 р. загальний приріст середньої температури може скласти до 2,6 градусів Цельсія. Наслідки зміни клімату виявляються у формі повеней і посух, а ризик серйозного дефіциту води існує як в Південно-Східній Європі, так і в Центральній Азії [4].

ІКТ можуть сприяти розробці моделей систем раннього попередження і зменшення небезпеки стихійних лих і вивчення їхніх наслідків на глобальному і регіональному рівнях, а також дослідженню проблем зміни клімату в конкретних секторах (наприклад, моделювання росту конкретних сільськогосподарських культур за різних сценаріїв зміни клімату). Зазвичай ці інструменти пов'язані з місцевими умовами, але можуть застосовуватися і на національному та регіональному рівнях через зв'язок з відповідною географічною інформаційною системою (ГІС).

Такі інструменти, як-от комп'ютерні ділові ігри, можуть полегшити процес навчання, розширюючи доступ до можливості нарощування потенціалу і підвищенню його якості в інтересах сталого розвитку. Системи підтримки прийняття рішень в області кліматично оптимізованого сільського господарства можуть бути орієнтовані на різні фактори, що впливають на зміну клімату та пов'язані з цим заходи. Стосовно конкретної сільськогосподарської системи ці фактори можуть бути як екзогенними, так і ендегенними.

У підсумку ці системи спрощують процес планування заходів з адаптації, зводячи його до комплексу заходів на рівні господарства та регіону, починаючи з комплексних оцінок впливу зміни клімату та застосування різних агротехнічних прийомів на врожайність сільськогосподарських культур і стійкість агроєкологічних систем і закінчуючи підтримкою впровадження відповідних агрономічних методів або створенням системи передачі сільськогосподарських технологій. ІКТ в режимі реального часу забезпечують громади і уряди робочою інформацією (наприклад, агрометеорологічні дані, що стосуються попередження стихійних лих, управління водними ресурсами, боротьби з посухами і заморозками) і рекомендації щодо зниження ризиків.

ІКТ можуть допомогти окремим дрібним і сімейним фермерським господарствам (ФАО, 2014 р.) координувати процеси планування і моніторингу своїх систем виробництва і збуту за допомогою інструментів агрегування даних в електронному вигляді. Це розширить їхні можливості в плані аналізу ситуації на виробництві та економії витрат. За наявності необхідних інструментів і навичок вони зможуть приймати обґрунтовані рішення про те, вступати їм в кооператив для підвищення рівня ринкової інтеграції та досягнення ефекту масштабу, або ж продовжувати працювати як індивідуальне господарство [2].

У порядку експерименту ФАО розробила регіональний індекс eAGRI, за допомогою якого оцінюється потреба і готовність країн Європи і Центральної Азії до розробки і реалізації стратегій перетворення своїх сільськогосподарських секторів шляхом їхнього переведення на цифрові технології. Цей індекс розраховується на основі 90 існуючих показників, які описують ситуацію з впровадженням ІКТ в країні, за наявності сприятливих умов для розвитку ІКТ, а також макроекономічних показників, пов'язаних із сільським господарством. Він дає уявлення

про актуальні завдання національних стратегій в області електронного сільського господарства (таких як інфраструктура, сільський і гендерний розрив, діловий клімат, готовність уряду до використання ІКТ тощо), що дає змогу забезпечити ефективність витрат в процесі реалізації стратегій і виявити можливості для обміну знаннями з країнами Європи та Центральної Азії, які є лідерами галузі (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Індекс eAgri і сегментація країн станом на 2018 р.

Країни з середньою часткою сільського господарства в економіці	Впровадження ІКТ, показник	Наявність сприятливих умов, показник	eAGRI, показник	Впровадження, e ІКТ, загальний рейтинг	Наявність сприятливих умов, загальний рейтинг	eAgri, загальний рейтинг	eAgri, рейтинг в групі
Австрія	0,90748	0,71255	0,81001	11	16	13	5
Болгарія	0,79695	0,58169	0,68932	31	33	30	16
Хорватія	0,85134	0,55214	0,70174	20	38	29	15
Кіпр	0,84137	0,58198	0,71167	23	32	27	14
Чехія	0,85594	0,58939	0,72267	19	30	23	11
Естонія	0,94285	0,80432	0,87359	9	2	3	1
Фінляндія	0,94415	0,75303	0,84859	8	6	8	2
Франція	0,88443	0,71034	0,79738	14	17	14	6
Угорщина	0,79869	0,57851	0,6886	29	34	32	17
Ірландія	0,90476	0,72558	0,81517	12	12	11	4
Італія	0,82645	0,53815	0,6823	25	40	34	18
Латвія	0,85635	0,63594	0,74614	18	23	21	10
Литва	0,8418	0,69138	0,76659	21	19	19	8
Польща	0,82524	0,53487	0,68005	26	42	35	19
Португалія	0,80728	0,74542	0,77635	28	8	18	7
Словаччина	0,84148	0,59557	0,71852	22	29	25	12
Словенія	0,82336	0,60974	0,71655	27	28	26	13
Іспанія	0,88099	0,62502	0,753 15	15	24	20	9
Таджикистан	0,42501	0,56605	0,49553	48	36	45	15
Узбекистан	0,48056	0,51000	0,49528	46	46	46	16

Джерело: [5; 6]

Виходячи з рівня значущості сільськогосподарського сектора для національної економіки, країни регіону були поділені на дві групи. Країни, де роль сільського господарства в економіці невисока, а умови для впровадження ІКТ сприятливі, можуть піти шляхом вирішення проблем, пов'язаних з електронним сільським господарством, в рамках реалізації єдиної стратегії створення цифрової економіки. Країнам, де роль сільського господарства велика, варто прийняти галузеву стратегію в області електронного сільського господарства.

У сучасному світі сільськогосподарська галузь стає наукоємною. Для підтримки конкурентоспроможності та оптимального використання існуючих ресурсів в аграрному секторі необхідно вживати інноваційні інформаційно-комунікаційні технології. Впровадження та розвиток інформаційно-комунікаційних технологій в сільському господарстві ефективно впливає на підвищення продуктивності, сприяє зростанню доходів сільськогосподарських виробників, забезпеченню продовольчої безпеки і зайнятості в секторі.

Для підвищення ефективності від використання інформаційно-комунікаційних технологій з мінімальним ризиком для країн Європи та Центральної Азії необхідним є впровадження національних стратегій в області електронного сільського господарства, які повинні бути розроблені та реалізовані на основі механізму широкої участі.

Використання інформаційно-комунікаційних технологій в аграрному секторі передбачає переведення його на шлях електронного сільського господарства, яке здатне допомогти урядам країн Європи і Центральної Азії боротися з потрійним тягарем неповноцінного харчування (ФАО 2017) і виконати завдання Римської декларації з питань харчування та Рамкової програми дій щодо сталого розвитку.

2.4 Вплив цифрових трансформацій на ефективність ринку агропромислової продукції

Динамічне зростання чисельності населення на планеті та, з огляду на це, збільшення потреби в продукції агропромислового сектора призводить до нових викликів – підвищення ефективності функціонування АПК. Зростання площі орних земель до 2050 р. за оцінками ФАО, очікується лише на рівні 4,3 % [17].

Отже, постає потреба, використовуючи майже незмінні обсяги земельних ресурсів, збільшити виробництво продуктів в АПК. Одним із перспективних напрямів збільшення потенціалу агропромислового сектора є стимулювання впровадження цифрових технологій.

За розрахунками фахівців Світового економічного форуму, інвестиції у цифрові трансформації дають змогу компаніям значно підвищувати рівень доходів. Згідно із емпіричними дослідженнями 16 000 компаній у різних секторах, інвестиції в розрахунку на 1 дол. США дають змогу отримати 2,2 дол. США на одного працівника, тобто підвищення рівня прибутковості на 1 працівника на 120 % (рис. 2.4).

Незважаючи на стрімкий розвиток сфери послуг і зростання впливу нематеріальної складової на розвиток світової економіки, агропромисловий комплекс продовжує відігравати значну роль на глобальному рівні, зокрема за рахунок забезпечення продовольчої безпеки для країн світу.

За прогнозами фахівців, зростання кількості населення Землі у 2030 р. до 8,3 млрд осіб збільшить світовий попит на топ-4 сільськогосподарські продукти на 40–50 %.

Серед основних проблем, пов'язаних із екстенсивним способом ведення сільського господарства, виділяють:

- деградація ґрунтів (20–30 % від загальної кількості сільськогосподарських земель);
- доступність сільськогосподарських земель; водокористування і скорочення кількості прісної води; викиди вуглецевих газів;
- скорочення біорізноманіття;
- «мертві зони» (прибережні зони, які через забруднення азотними добривами унеможливають рибальство) [19].

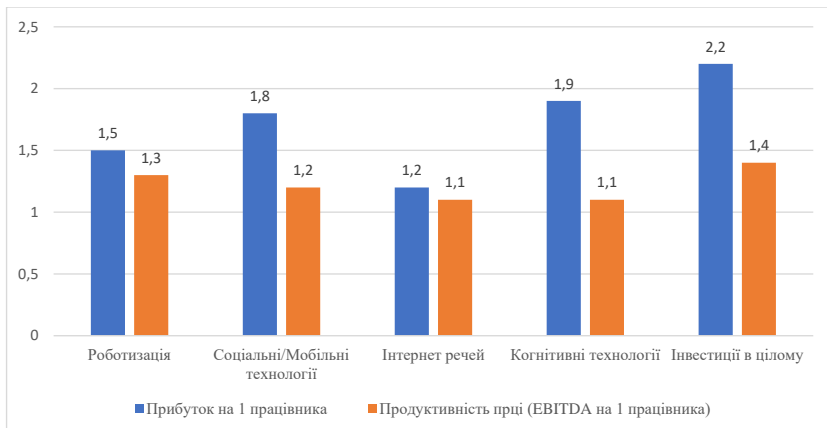

Рис. 2.4 – Вплив інвестицій у технології на результати діяльності компаній (в розрахунку на 1 дол. США інвестицій у цифрові трансформації)

Джерело: [18]

Формування нових умов для підвищення конкурентоспроможності агропродумової продукції визначено глобальними трендами, одним із яких є цифровізація.

Як процес цифровізація зумовлює залучення інформаційно-обчислювальних технологій у створення виробничих ланцюгів вартості.

Існує кілька умов, які сприяють цифровим трансформаціям у сільському господарстві в різних контекстах:

1) основні умови – це мінімальні умови, необхідні для використання технологій, вони охоплюють: доступність і взаємопов'язаність інформаційних технологій, рівень ІКТ в освіті, підтримуюча політика і програми уряду для реалізації цифрових стратегій;

2) умови активації («активатори») – фактори, що в подальшому сприяють впровадженню технологій: використання мережі Інтернет, мобільні телефони та соціальні медіа, цифрові навички та підтримка агропромислового та інноваційного розвитку, культура (розвиток талантів, інкубатори тощо) [20].

Проблема нерівномірності розвитку цифрових трансформацій та недовикористання їхнього існуючого потенціалу в різних країнах піднімається сьогодні на наднаціональному рівні. Так, зважаючи на важливість підтримання і поширення практик щодо цифрових трансформацій у сільському господарстві, продовольча і сільськогосподарська організація ООН (ФАО) планує створення Міжнародної цифрової ради для продовольчої і сільськогосподарської сфер.

Наразі актуальним в цьому напрямі є:

- розробка концепції розгляду питання про створення міжнародної цифрової ради з питань продовольства та сільського господарства, яка консультуватиме уряди та інших відповідних суб'єктів, сприятиме обміну ідеями та досвідом, а отже, допомагатиме всім використовувати можливості, одержані цифровізацією;
- оцінка впливу можливостей та ризиків, спричинених цифровізацією для сільського господарства та сільських територій;
- розробка методології оцінки та відстеження ситуації з цифровим розвитком аграрного сектора на національному рівні.

Вирішення цих завдань планується у 2020 р., в результаті очікується координація зусиль світової спільноти щодо прискорення процесів цифровізації в АПК [21].

Стимулювання цифрових трансформацій в АПК має здійснюватися на декількох рівнях:

- наднаціональному;
- державному;
- на рівні суб'єктів господарювання.

При цьому наднаціональний рівень має охоплювати зусилля глобальних міжнародних інституцій, а також регіональних інтеграційних об'єднань і передбачати технічне сприяння та кредитування програм цифровізації.

На державному рівні необхідна підтримка розвитку процесів цифровізації не тільки в АПК, а комплексно, тобто потрібно стимулювати розробку інновацій в цій сфері та їхнє впровадження.

Для сільського господарства потрібно створювати окремі програми, що дадуть змогу отримувати пільгові кредити фермерам, які використовують цифрові технології.

На рівні суб'єктів господарювання впровадження цифрових технологій є шляхом максимізації прибутку, а отже, фермери мотивовані до пошуку можливостей їхнього використання.

Варто наголосити на нерівномірності впровадження цифрових технологій в різних галузях АПК. Так, цифровізація переробної галузі АПК відбувається більш

швидкими темпами, ніж у виробництві сільськогосподарської продукції. Що стосується розвитку цього процесу в сільському господарстві, то загалом можна виділити 3 етапи:

1. Друга половина – кінець XX ст.: автономні рішення, спрямовані на вирішення окремих завдань в сільському господарстві.

2. 2000–2010 рр.: розвиток пілотних технологій, що дають змогу здійснювати моніторинг стану певних процесів як в рослинництві, так і в тваринництві, геопозиціонування.

3. З 2010 рр. по теперішній час спостерігається поступове насичення ринку: кількість програм та цифрових рішень для сільського господарства динамічно зростає, відбувається їхнє постійне оновлення.

Таке різноманіття зумовлює необхідність інтегрувати автономні пропозиції в єдині рішення на основі цифрових технологій, що надає нагоду комплексно та ефективно управляти сільськогосподарськими підприємствами.

Перспективним вважається створення інтегрованих хмарних сервісів, які будуть отримувати дані від цифрових блоків сільськогосподарського обладнання і забезпечувати сумісність різних форматів і протоколів.

Окрім того, єдиний сервіс може забезпечити максимально ефективне використання даних, які можуть використовуватися відразу всіма сільськогосподарським компаніям цілого регіону – дистанційне зондування землі, гіперспектральна аерофотозйомка, дані прогнозу погоди тощо. Додатковою перевагою зазначеного хмарного сервісу буде маркетингова і логістична підтримка аграріїв.

Доступ до інформації знизить ризики перевиробництва сільськогосподарських культур, надасть нагоду доступу до реальних цін на агропродукцію і знизить втрати на послуги посередників, спростить побудову транспортних ланцюжків.

За оцінкою Accenture, ефектом впровадження єдиних хмарних сервісів для сільського господарства може стати подвоєння прибутку, одержуваного з гектара. Створення таких сервісів створить передумови для значного прискорення цифровізації сільського господарства [22].

Загалом, процес цифровізації в сільському господарстві може виглядати так (рис. 2.5): всі процеси (менеджмент, виробництво, зберігання, технічне оснащення тощо) об'єднуються в єдину систему, яка дає змогу відслідковувати, аналізувати і прогнозувати основні етапи діяльності підприємства.

Отже, сільське господарство як один з традиційних секторів економіки також зазнало впливу цифровізації і нових технологічних можливостей. В найближчій прогнозній перспективі 10–15 років цифрові трансформації безпосередньо впливатимуть на розвиток сільського господарства.

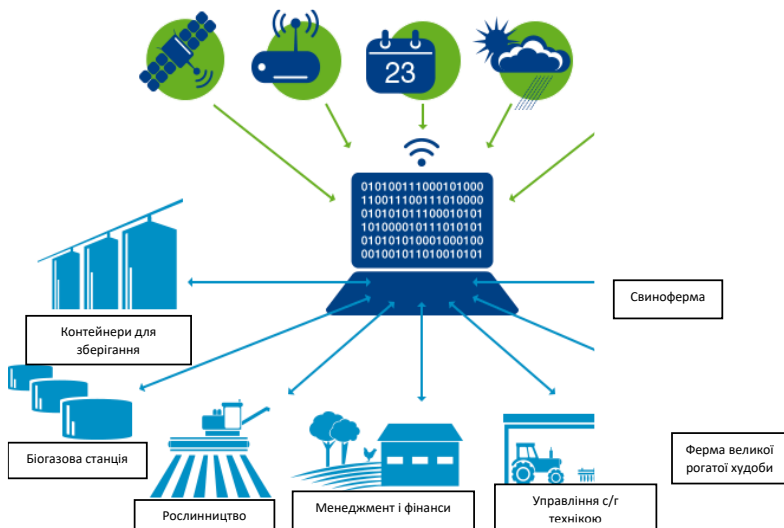

Рис. 2.5 – Процес цифровізації сільськогосподарських процесів

Джерело: [23]

На основі досвіду країн у цьому напрямі проаналізуємо можливості цифровізації за галузями АПК (рис. 2.6).

Рис. 2.6 – Напрями цифровізації АПК

Джерело: [24]

Численні дослідження вказують на те, що на світовому ринку все більше компаній інвестують в цифрові трансформації для підвищення конкурентоспроможності агропромислової продукції (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Впровадження цифрових технологій у виробничі і дистриб'юторські процеси на ринку агропромислової продукції

Компанія	Особливості
Ефективна підтримка свіжості продукції у ланцюгах постачання: співпраця Microsoft і Linkfresh (реалізується з 2013 р.)	– система планування ресурсів підприємства, створена спеціально для бізнесу, пов'язаного із ланцюгами поставок продуктів харчування; – підтримує управління ланцюгами поставок, зокрема прогнозуванням, бюджетуванням і плануванням; – підтримує операції, пов'язані із продуктивністю рослин, сортуванням їжі, маркуванням і відстеженням
Фермерська робототехніка: мультикоптер компанії Nileworks для обприскування агрохімікатами (реалізується з 2016 р.)	– дрони використовуються для обприскування звичайних і рисових полів агрохімікатами; – автоматично прилітає на локацію, встановлену на планшеті; – розповсюджується на умовах оренди, що охоплює витрати на утримання і оплату за роботу хмарного сервісу
Штучний інтелект для вирощування свиноферм: розробка компанії Alibaba «ET Agricultural Brain»	– програма використовує штучний інтелект для розпізнавання обличчя, температури і голосу, для оцінювання стану здоров'я свиней; – потенційна можливість зекономити 7,5 млрд дол. США при впровадженні цієї програми на всіх свинофермах
Впровадження технології блокчейн гігантом рітейлу Walmart у співпраці із компанією IBM	– впровадження блокчейн-бази для постачальників салату і шпинату (пілотна версія); – відстеження свіжості і якості продукції та економія витрат

Джерело: [25]

Цифрова трансформація має значні економічні, соціальні та екологічні вигоди. Цифрові технології можуть застосовуватися для підвищення ефективності та функціонування агропродовольчих систем. Наприклад, використання мобільних додатків дає змогу фермерам вчасно реагувати на ціни та отримувати в результаті більший прибуток. Так, використання програми M-Farm у Кенії привело до отримання кращих цінових пропозицій внаслідок вчасної зміни схеми посіву сільськогосподарських культур [20]. Для раннього попередження та вчасного реагування на хвороби тварин FAO розробило програму ЕМА-і, яка інтегрована у Глобальну інформаційну систему захворювань тварин (EMPRES-і), де дані безпечно зберігаються та використовуються країнами. ЕМА-і легко адаптується до існуючих в країнах систем звітування про хвороби тварин. Підтримуючи можливості спостереження та звітності в реальному часі на рівні країни та вдосконалення комунікацій між зацікавленими сторонами, ЕМА-і сприяє посиленню раннього попередження та реагування на захворювання тварин. На сьогодні використовується

ця програма у шести країнах Африки (Кот-Д'Івуар, Гана, Гвінея, Лесото, Танзанія та Зімбабве) [20]. Ключовою тенденцією, яка в майбутньому суттєво вплине на розвиток АПК, є сільськогосподарські роботи. Польові агророботи вже використовуються для оптимізації вимірювання, планування, зрошення. Розроблений Naïo Technologies сільськогосподарський робот для автоматизації сільськогосподарської праці та, як наслідок, підвищення рентабельності для фермерів. Робот для прополки Dino надає нагоду управління прополкою сільськогосподарських культур з високим рівнем точності та максимально швидко. Йому властива функція сортування овочів. Цифрові технології також дають змогу фермерам передбачити і вчасно відреагувати на напади шкідників, кліматичні зміни за допомогою прогнозування погоди [20].

Отже, компанії використовують цифрові технології для управління системою ланцюгів постачань, якості продукції, формування бази постачальників і споживачів, управління фермерськими господарствами, відстеження стану полів. Цей перелік вказує, передусім, на значну зацікавленість міжнародних компаній у впровадженні цифрових технологій і удосконаленні систем управління і моніторингу. Найбільші агропромислові компанії Syngenta та Monsanto активно інвестують в цифрові аграрні технології, додаючи до своїх портфелів компанії, які займаються роботою із великими даними, створюють програмні продукти для аграріїв, забезпечують цифровими рішеннями виробників агропромислової продукції (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Угоди найбільших компаній щодо цифровізації процесів виробництва агропромислової продукції (окремі приклади)

Компанія	Характеристики
Великі дані і сільське господарство: Monsanto поглинув The Climate Corporation (2013 р., вартість угоди – 930 млн дол. США)	– спеціалізується на науковому обґрунтуванні роботи із даними; – використовують широкий набір даних для забезпечення фермерів цінними порадами
Великі дані і сільське господарство: Syngenta поглинула Ag connections (2015 р.)	– забезпечує програмне забезпечення і рішення для управління фермами
Великі дані і сільське господарство: Syngenta придбала The Cropio Group (Україна) (2019 р.)	– забезпечує цифровими рішеннями в управлінні агровиробництвом; – супутниковий моніторинг стану посівів, ведення обліку показників та відстеження обладнання і техніки

Джерело: [27]

Обсяги глобальних венчурних інвестицій демонструють позитивні темпи зростання. Дослідження, яке було проведене консалтинговою компанією KPMG, показало, що загальний обсяг інвестицій зріс на 2 млрд дол. США, порівняно із 2010 р. (0,2 млрд дол. США). Також, загалом, значно зросла кількість угод у цій сфері (рис. 2.8).

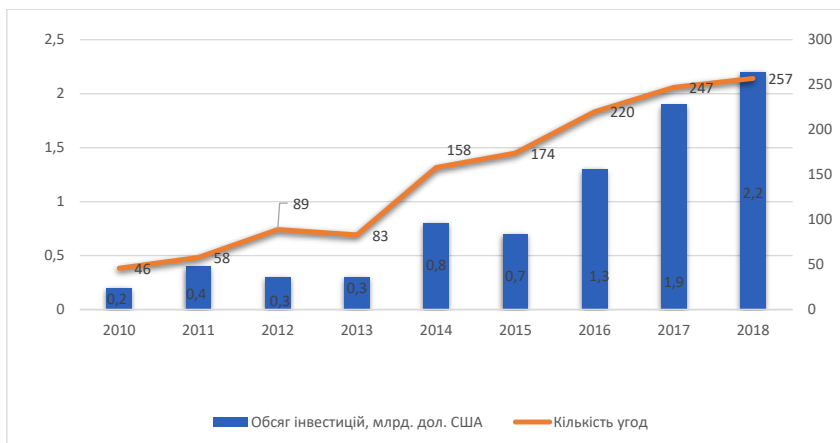

Рис. 2.8 – Обсяг глобальних венчурних інвестицій в аграрні технології

Джерело: [28]

Провідними цифровими технологіями, які використовуються у виробництві агропромислової продукції, є: Інтернет речей і сенсори у полі, Інтернет речей і сенсори в обладнанні, дрони і моніторинг культур, роботизація в аграрному секторі, датчики радіочастотної ідентифікації і відстеження, машинне навчання і аналітика [29].

Незважаючи на відсутність комплексних статистичних досліджень, фахівці визначають значний потенціал для розвитку «розумного» сільського господарства (типу управління сільськогосподарськими підприємствами, які передбачають використання цифрових технологій для підвищення ефективності).

За експертними оцінками, орієнтовна вартість «розумного» сільського господарства становитиме 23,14 млрд дол. США (порівняно з даними 2017 р. у 9,58 млрд дол. США, ринок має потенціал до зростання більш ніж у два рази) (рис. 2.9).

Японія як одна із провідних інноваційних країн світу докладє багато зусиль для розвитку «розумного» сільського господарства, незважаючи на несприятливі географічні та кліматичні передумови. Дослідження японського уряду вказують на пріоритетність цифровізації рішень у сільському господарстві цієї країни.

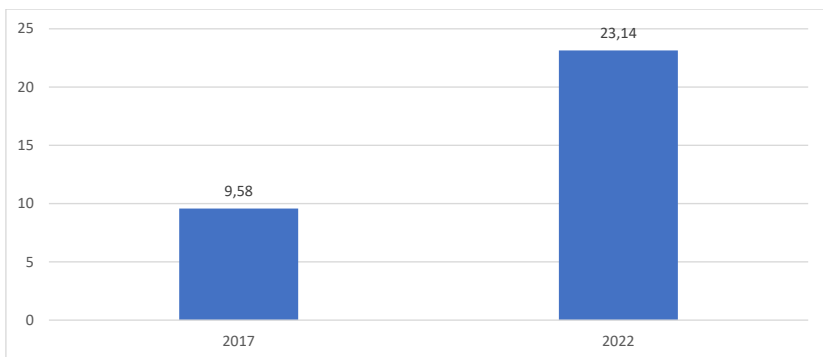

Рис. 2.9 – Орієнтовна ринкова вартість «розумного» сільського господарства в світі, млрд дол. США

Джерело: [30]

Підприємства АПК найбільше інвестують у культивацийні рішення, управлінські рішення і точне землеробство, що дає змогу забезпечувати не тільки внутрішній ринок якісною агропромисловою продукцією, але й відкривати нові експортні напрями (рис. 2.10).

Рис. 2.10 – Внутрішній японський ринок «розумного» сільського господарства за сегментами, 2018 р.

Джерело: [31]

Технологія точного землеробства вимагає обов’язково брати до уваги локальні особливості ґрунту та кліматичні умови. Аграрії збирають інформацію щодо різних ділянок поля за допомогою технологій, як-от фотознімки з супутників. Потім спеціальні програми обробляють та систематизують цю інформацію, що дає змогу полегшити встановлення локальних причин хвороб або ущільнень і свідомо приймати рішення щодо внесення добрив і засобів захисту рослин.

Ізраїль є однією із найбільш інноваційних країн у розвитку сільського господарства. В цій країні були створені датчики, здатні збирати інформацію про земельну ділянку, і за допомогою отриманих даних фермери можуть адаптувати сільськогосподарські культури до умов ґрунту, у такий спосіб скорочуючи витрати і збільшуючи врожай.

У Китаї фермери використовують Інтернет речей, а саме: автоматизовані системи зрошення, додатки для прогнозу погоди, дрони і різні ґрунтові датчики. Наприклад, використання дронів допомагає уникнути ризиків під час роботи з хімікатами. Використання дронів в Китаї скоротило кількість розпилюваних пестицидів. Деякі експерти вважають, що ринок сільськогосподарських дронів в Китаї може приносити до 100 млрд юанів на рік [32].

Для підвищення сталості сільського господарства і подолання наслідків прогнозів щодо скорочення питної води до 2030 р. в Японії була розроблена технологія цифрового землеробства. У фермерів є можливість використовувати воду і добрива більш ефективно завдяки використанню інформаційних технологій і штучного інтелекту для збору і аналізу даних щодо ведення сільського господарства і стану навколишнього середовища для підвищення продуктивності навіть у районах із обмеженим доступом до питної води [33].

За оцінками Grand View Research, глобальний ринок точного землеробства може досягти 10,23 млрд дол. у 2025 р. Точне землеробство, яке також називається специфічним, для впорядкування сільськогосподарських культур або супутникове господарство – це концепція управління, яка використовує інформаційні технології для досягнення оптимальної якості і продуктивності культур. Також це поняття охоплює широкий набір таких технологій, як-от біоінженерія, роботизація і автоматизація, фотографування і датчики, великі дані [34].

Важливими чинниками розвитку цифрової трансформації, що підкреслюється Продовольчою і сільськогосподарською організацією ООН, є використання Інтернету, соціальних мереж серед фермерів, цифрові навички серед сільського населення та культура, яка стимулює цифрову агропромисловість та інновації.

Стрімкий розвиток мобільних пристроїв, поширення мережі Інтернет, соціальні медіа та цифрові платформи відіграють величезне значення у доступності до інформації та послуг для жителів сільської місцевості. Водночас, багато дрібних фермерів в країнах, що розвиваються, ще досі лишаються ізольованими від мережі Інтернет, через що цифрові трансформації розвиваються нерівномірно за регіонами світу [20].

В Україні питанням цифрової трансформації, останнім часом, приділяється значна увага з боку органів державної влади. Однак, процеси цифровізації вітчизняного АПК досі не отримали належної державної підтримки, навіть на організаційному рівні. Так, відповідно до Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр., затвердженої розпорядженням Кабінету міні-

стрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р, однією із важливих передумов розвитку сільськогосподарського виробництва визнавалося запровадження цифрового землеробства – принципово нової стратегії менеджменту, що базується на застосуванні цифрових технологій, та нового етапу розвитку агросфери, пов’язаного з використанням геоінформаційних систем тощо.

Зазначена Концепція передбачала необхідність розробки та затвердження відповідного акта Кабінету Міністрів України щодо інтенсифікації розвитку цифрового землеробства та цифровізації агросектора. Проте, незважаючи на актуальність питання, такий акт так і не був прийнятий.

При цьому, варто зауважити, що деякі реформи Уряду супроводжувалися відповідними ІТ-рішеннями. Так, у 2019 р. Мінагрополітики надало доступ до таких ресурсів, як-от «Поле Онлайн», де доступні актуальні дані про сільськогосподарські культури у розрізі областей та Геопортал дистанційного зондування Землі, що дає змогу відстежити, зокрема, індекс та прогноз посухи, дощу та пожежонебезпеки, що є надзвичайно важливим для розвитку виробництва сільськогосподарської продукції в Україні.

Завдяки таким актуальним цифровим даним можна суттєво покращити процеси моніторингу і контролю, підвищити якість управлінських рішень і скоротити час на їх прийняття, забезпечити комплексну розробку стратегій розвитку.

Зважаючи на те, що економічні переваги запровадження цифрових технологій є очевидними, провідна роль у забезпеченні цифровізації вітчизняного сектора АПК належить безпосередньо суб’єктам господарювання (приватним власникам).

Проаналізувавши досвід впровадження приватним сектором цифрових рішень в АПК, варто зазначити декілька тенденцій:

- в переробній галузі АПК України процеси цифровізації впроваджуються активніше, ніж в рослинництві та тваринництві;
- масштабне впровадження цифрових технологій в рослинництво і тваринництво здійснюється переважно агрохолдингами.

За експертними оцінками, з близько 40 000 фермерських господарств в Україні інноваційні технології на постійній основі застосовують не більше 10 % [35].

Приклади впровадження цифрових технологій в діяльність агрохолдингів наведені у табл. 2.11.

Загалом найбільш затребуваними для українських аграрних підприємств є системи, що дають змогу здійснювати:

- облік палива;
- облік виконаних робіт;
- точне землеробство;
- догляд за тваринами.

**Приклади впровадження цифрових технологій
в діяльність агрохолдингів України**

Підприємство	Приклади впровадження цифрових технологій
1	2
«Kernel»	<p>Усі поля, що використовує підприємство, покриті якісними RTK-сигналами, які є основою для точного землеробства. Здійснюється метеомоніторинг всіх полів за допомогою супутникових знімків, коптерів, а також ІТ-інструментів, з якими працюють агрономи безпосередньо в полях. Дані цього моніторингу автоматично зберігаються в базі даних і потім стають основою для аналітичного GIS-порталу. У цьому ресурсі зібрано всю інформацію про процеси, що відбуваються в полях. За лічені секунди з будь-якої точки світу можна зайти на кожне поле, побачити всі можливі звіти й аналітику, відео- і фотоматеріали. Це дає змогу максимально якісно і швидко аналізувати процеси, які відбуваються у виробництві. В компанії розроблено власний унікальний алгоритм прогнозування врожайності на основі аналізу результатів супутникового моніторингу. Він дає змогу з високою точністю отримати прогноз валового виробництва зернових, побудувати якісну логістику і управляти реалізацією продукції за форвардними контрактами. У 2018 р. алгоритм було протестовано на всіх полях компанії, і він довів свою ефективність. У Кернел реалізовано автоматизований облік товарно-матеріальних цінностей через мобільні пристрої. У повному обсязі реалізований проєкт з обліку зерна: кожна тонна, що завантажується в автомобіль у полі, автоматично потрапляє в облікову систему, минаючи паперові носії. Всі виробничі процеси централізовано моніторяться співробітниками диспетчерського центру. Наразі впроваджуються в роботу центру інструменти обробки даних в режимі онлайн за технологією BigData. Всі основні технологічні операції з використанням ТМЦ виконуються за заздалегідь створеним картами-завданнями, що віддалено завантажуються на техніку, а факт виконання контролюється профільним диспетчером. На сьогодні всі елементи технологічних рішень, які використовуються в полях, зібрано в одну ERP-систему. Цей проєкт вже проходить етап тестування в регіонах. Всі бізнес-процеси інтегровані в мобільні додатки в планшет для кожного агронома (проєкт «Мобільний агроном»). У 2018 р. за рахунок впровадження цифрових технологій компанія отримала додатково 2,5 млн дол. США [36]</p>
Агрохолдинг «Миронівський хлібопродукт»	<p>Впровадження точного землеробства. На підприємстві впроваджено системи паралельного та автоматичного водіння з точним позиціонуванням RTK (Raven, Hexagon), системи управління висівом (OmniRow, Precision planting), системами управління виливом для самохідних і причіпних обприскувачів (AccuBoom, Hawkeye, Hexagon), стрічкове внесення добрив, технологія strip-till [37]</p>
Агрохолдинг «Мрія»	<p>Агрохолдинг здійснює формування локальної стратегії для сільськогосподарських культур з урахуванням специфіки окремих регіонів відповідно до конфігурації кожного поля з використанням інформаційних технологій. Також агрохолдинг використовує калькулятор норм посіву культур, який розраховує оптимальну норму висіву для кожного окремого поля, визначає, в яких параметрах у поля є потенціал, а які потрібно посилити. Цей інструмент дає змогу агрономам швидко вносити корективи в норми висіву залежно від ситуації, а диференційована обробка ґрунту і аналогічний метод внесення добрив допомагають розрахувати оптимальну глибину розпушування для окремих ділянок кожного поля відповідно до глибини підплучної підшви, що скорочує витрати палива [37]</p>

1	2
«ІМК»	Випробовуються і впроваджуються у виробництво елементи точного землеробства: системи GPS-моніторингу техніки, автопілотування, методи дистанційного зондування землі, моніторингу врожайності, змінні норми висіву насіння і диференційоване внесення добрив [38]
Ukrlandfarming	У діяльність агрохолдингу ще в 2013 р. було впроваджено системи телеметрії, яка збирає дані з усією техніки компанії і буде унікальний документообіг. Система здійснює контроль і над товарно-матеріальними цінностями – ПММ, мінеральними добривами, ЗЗР. За пересуваннями кожної одиниці техніки можна стежити онлайн. У 2015 р. було започатковано впровадження системи контролю вивезення врожаю, що базується на використанні авторизованих карток водія, і оснащення комбайнів системою Connect, рідером. Наразі в компанії впроваджуються інновації в точному землеробстві. Всі сівалки в компанії почали переобладнувати на систему Precision Planting, а завдяки вбудованій в техніку John Deere-технологіям фахівці отримують аналітику за посівами – яка норма, чи є пропуски. Окрему увагу приділяють диференційованому внесенню добрив [39]

Джерело: [36; 37; 38; 39]

Отже, впроваджуючи цифрові технології в свою діяльність, агрохолдинги підвищують власну конкурентоспроможність. Для малих та середніх фермерських господарств наразі існує проблема фінансування цифрових трансформацій. Отож, актуальною для АПК України проблемою є створення механізму підтримки малих та середніх фермерських господарств у напрямі впровадження цифрових технологій.

Узагальнюючи проблеми цифрових трансформацій, варто також зазначити нестачу фахівців, що компетентні у реалізації цифрових проєктів. Отже, підсумовуючи результати дослідження, можна зробити висновок про потребу інтеграції зусиль на світовому рівні щодо цифровізації АПК для подолання глобальної продовольчої проблеми, підвищення якості продуктів харчування. Для України актуальним в цих умовах стає створення на державному рівні механізму, що стимулюватиме розвиток цифрових трансформацій в АПК. Цей механізм, на наш погляд, має охоплювати підтримку розвитку українських стартапів у сфері цифровізації АПК; створення пільгових кредитів для дрібних та середніх фермерських господарств; стимулювання розвитку спеціальностей, що здійснюють підготовку фахівців у цьому напрямі; створення інформаційної платформи для взаємодії аграріїв та спеціалістів ІТ-галузі. Все це сприятиме підвищенню конкурентоспроможності продукції АПК України на світовому ринку.

2.5 Перспективи розвитку агротуризму в умовах цифровізації економіки

Сільський туризм є відносно новим напрямом у туристичній галузі, що розвивається як альтернатива іншим, традиційним видам туризму. Він відіграє важливу роль у розвитку сільських територій, адже сприяє благоустрою села, розвитку малого підприємництва, створює додаткові можливості отримання доходів місцевим населенням, а також сприятливе соціально-економічне середовище, яке б дозволило підвищити рівень добробуту місцевого населення, комплексно сприяти авангардному розвитку сільських територій.

Певними передумовами для успішного розвитку агротуризму в Україні є відносно незначний рівень урбанізації території, сприятливі природні умови, низький рівень зайнятості сільського населення, а також збережена традиційна сільська культура та етнічна самобутність.

Концепції різновидів туризму сільських територій, зокрема агротуризму, агроекотуризму, зеленого, сільського, сільського зеленого туризму знайшли відбиття в численних наукових працях як іноземних, так і вітчизняних науковців. Проте, і надалі залишається проблема інтерпретування цих понять на законодавчому та науковому рівнях.

Аби з'ясувати причини та глибину непорозумінь, що виникли, було, на основі зібраного матеріалу, структуровано відповідну термінологічну класифікацію базових понять (табл. 2.12).

Таблиця 2.12

Тлумачення деяких природно-орієнтованих видів туризму

Базове поняття	Тлумачення поняття	Джерело інформації
1	2	3
Сільський туризм	Цілеспрямована рекреаційна діяльність у сільській місцевості та тимчасове проживання приїжджих у сільській садибі	Жалис Л. [40]
	Відпочинковий вид туризму, сконцентрований на сільських територіях, що передбачає розвиток туристичних шляхів, місць для відпочинку, сільськогосподарських і народних музеїв, а також центрів з екскурсводами	Британський словник з подорожей, туризму та гостинності Медліка С., 1993 р. [40]
	Різновид робіт і послуг, які виконують (надають) сільські жителі в процесі господарювання у власних садибах	Законодавство Угорщини [41]
Агротуризм	Відпочинковий вид туризму, що передбачає тимчасове перебування туристів у сільській місцевості (селі) та отримання ними послуг сільського туризму	Шувар Н. [41]
	Відвідування ферм і сіл, щоб зануритися в атмосферу сільського способу життя	Пендерецький О. [43]
	Одна із форм сільського туризму, є відпочинковим видом туризму, зосередженим на сільських територіях, який передбачає використання селянського господарства для рекреації, освіти чи активного залучення до традиційних форм господарювання	Шувар Н. [41]

Продовження табл. 2.12

1	2	3
Сільський зелений туризм	Специфічна форма відпочинку в селі з використанням природного, матеріального та культурного потенціалу цієї місцевості. При цьому проживання, харчування та обслуговування туристів забезпечує сільська родина	Васильєв В. [40]
	Специфічна форма відпочинку в приватних господарствах сільської місцевості з використанням майна та трудових ресурсів особистого селянського, підсобного або фермерського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості та культурної, історичної, етнографічної спадщини регіону	Биркович І. [42]
	Відбиває екологічну спрямованість сільського туризму як сприяння збереженню навколишнього середовища через сплату відповідних податків	Шувар Н. [41]
Агротуризм	Вид туризму, пов'язаний з проживанням туристів тільки у сільських садибах (житлових будинках) з підтримкою державою тих, хто має житловий фонд для туристів, але не більше 5 кімнат	Указ Президента Білорусі, 2006 р. [40]
	Використання гостьових будиночків або агроосель, розташованих у межах чи поблизу заповідників і національних парків, які, поряд із заняттями екологічним сільським господарством, пропонують широкий спектр екологічних і спортивно-туристичних занять; відпочинок у селян, котрі вирощують сільськогосподарську продукцію із застосуванням екологічних методів, із залученням туристів до робіт на фермі	Шувар Н. [41]

Систематизовано автором за: [40; 41; 42; 43]

Надання туристичних послуг у сільській місцевості забезпечує передусім соціально-економічні вигоди власникам сільських садиб та іншим мешканцям села, позитивно впливає на розвиток сільських територій [44, с. 245]. Саме з розвитком сільського туризму пов'язані такі можливості розвитку села, як-от: диверсифікація економічної діяльності; створення нових робочих місць; додатковий дохід для членів сільських громад з використанням власних можливостей та ресурсів сільського господарства; вирішення демографічної проблеми; відродження традиційної культури, мистецтв та ремесл; збереження екологічного стану та привабливості довкілля внаслідок зниження техногенного виробничого впливу на природні ресурси; подолання просторової та соціальної ізоляції сільського населення; розбудова соціальних мереж та соціального капіталу на селі [45].

Поширення агротуристичної діяльності впливає на зростання потреб в інших послугах, зокрема торговельних, транспортних, комунікаційних, банківських, комунальних. Отже, починає діяти так званий ефект лавини, який приводить в рух місцеву господарську інфраструктуру й активізує професійно активне населення. На жаль, тривала політична, економічна, демографічна, соціальна криза в Україні здійснює негативний вплив на розвиток малого підприємництва у сільській місцевості, спричиняючи значні міграційні процеси сільського населення продуктивного віку до міст та трудову міграцію [46]. У світі сільський зелений туризм розглядається як альтернатива сільському господарству за розмірами отриманих прибут-

ків. До того ж, розвиток інфраструктури сільського туризму не вимагає таких значних капіталовкладень, як інші види туризму, і може здійснюватися за рахунок власних коштів селян без додаткових інвестицій. Агротуризм має як пізнавальний, так і відпочинковий характер, що пов'язаний з використанням підсобних господарств населення або земель сільськогосподарських підприємств, які тимчасово не використовуються в аграрній сфері. При цьому, обов'язковою умовою є те, щоб засоби розміщення туристів знаходилися в сільській місцевості або малих містах без промислової і багатопверхової забудови. Базою розвитку відпочинкового туризму як різновиду сільського зеленого туризму є капітальний житловий фонд на садибах господарів та наявні природні, рекреаційні, культурні, історико-архітектурні, побутові й інші надбання тієї чи іншої місцевості. Екотуризм – науково-пізнавальний вид сільського зеленого туризму, характерний для сільських місцевостей та сіл, розташованих у межах територій національних парків, заповідних зон, природних парків тощо, де передбачено відповідні обмеження щодо навантажень на територію та регламентовано певні види розважального відпочинку. У табл. 2.13 систематизовано основні умови розвитку сільського туризму в регіоні та в селі, у господарстві й безпосередньо в сільській сім'ї.

Таблиця 2.13

Умови розвитку сільського туризму в регіоні, в селі, у господарстві та в сім'ї

Рівень розвитку сільського туризму	Умови розвитку сільського туризму
Регіон, село	Традиційний сільський тип забудови місцевості
	Привабливе розташування
	Мальовниче природне середовище
	Відносно незабруднене навколишнє середовище
	Наявність загальної та туристичної інфраструктури
Господарство	Наявність одноосібного господарства
	Забезпечення охорони довкілля
	Забезпечення туристів харчуванням екологічно чистими продуктами
	Безпека відпочинку
	Зручності для гостей
Сім'я	Вільні від основної роботи люди
	Приязне ставлення до гостей
	Гарантії якісного сервісу (нічліг, санітарна гігієна, харчування)
	Спектр додаткових послуг

Сформовано автором

У кожній країні перевага надається певним типам розміщення. Так, наприклад, в Іспанії практикуються варіанти розміщення на фермах і в садибах (окремі кімнати в найм), у сільських готелях, в окремих приватних будинках, історичних будинках (замках, монастирях).

Агрогосподарства Італії в основному пропонують розміщення в апартаментах (передбачає кілька кімнат, окремий вхід, санвузол, кухню). Існують схожі на агротуризм – і застосовні в його рамках – системи прийому туристів. Наприклад,

в англomовних країнах – Великій Британії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та країнах Скандинавії популярні пансіонати, гостьові будинки або малі (сімейні) готелі класу B&B («Bed and Breakfast» – «нічліг і сніданок»). Все частіше такі малі готельні господарства використовуються для відпочинку на лоні природи, в сільській місцевості. Однак від агротуризму систему B&B відрізняє те, що вона не пропонує повноцінний турпродукт, а лише забезпечує порівняно дешеві засоби розміщення, не припускаючи до того ж акценту на національну специфіку [47, с. 247].

Особливе місце на ринку сільського туризму серед європейських країн посідає Німеччина. На початку 1980-х рр. в країні розроблено концепцію розвитку туризму в периферійних регіонах для поширення на туристичному ринку дешевого відпочинку на природі, без використання дорогої інфраструктури та надання комфортних умов проживання. Для німецької моделі характерне проживання та харчування в будинку фермера, а також заняття сільськогосподарською діяльністю.

Сільський туризм у Німеччині характеризується високим рівнем якості, широким спектром послуг та професійною системою популяризації й дистрибуції [46]. Основною організацією, яка регулює сільський туризм в країні, є Федеральна асоціація відпочинку в сільській садибі Німеччини. Важливим є факт існування в країні, спеціалізації сільських садиб, згідно з якою вони розподілені на шість категорій, для кожної з яких розроблено спеціальний знак [48, с. 213–214].

У табл. 2.14 систематизовано короткий опис садиб.

Таблиця 2.14

Категорії спеціалізованих сільських садиб Німеччини

№ з/п	Категорії сільських садиб	Характеристика категорії
1	Bauernhof – селянська / фермерська садиба	Класичний варіант садиби, де гостям пропонуються такі види послуг: екскурсія та огляд фермерського господарства; сніданок зі свіжого молока, домашнього хліба, сирів та фруктів; догляд за домашніми тваринами; за бажанням гостя – виконання сільськогосподарських робіт
2	Erlebnishof – пригодницька садиба	Основна увага під час відпочинку приділяється різноманітним анімаційним та культурним програмам. Меню насичене та різноманітне, усі страви з місцевих продуктів
3	Fischerhof – рибна садиба	Необхідна наявність водойм та інфраструктури (човни, вудочки та ін.) для здійснення риболовлі. Меню складається переважно з рибних страв
4	Obsthof – фруктові садиби	На фруктових садибах вирощують фрукти та овочі, з яких виготовляють на місці конфітур і соки. Гості, окрім можливої участі в процесі збору урожаю, дегустації, можуть дізнатися про правила вирощування культур
5	Reiterhof – кінна садиба	Власники кінних садиб володіють кіньми та займаються верховою їздою. Відпочивальники мають нагоду доглянути за конем, зайнятися верховою їздою. Отриманню певних навичок сприятиме кваліфікований персонал
6	Winzerhof – винна садиба	Гості мають можливість отримати певні знання про виготовлення виноробної продукції, дегустувати вина, а у відповідних магазинах – придбати вино

Систематизовано автором за: [48]

Загалом єдина універсальна концепція сільського туризму відсутня з огляду на існування в різних країнах відмінних традицій, умов та завдань, культурної та історичної складової. Спільним є те, що агротуризм фактично перетворився на ефективний і перспективний сектор туріндустрії, причому не тільки в Європі, де він отримав найбільший розвиток в останні два десятиліття. Підґрунтям для розвитку агротуризму в Європі є: підтримка агротуризму з боку національних держав, Європейського Союзу, регіональної влади, зокрема шляхом впровадження державних програм розвитку галузі; ефективна мікроекономічна модель, що враховує фактори екологічної сумісності, раціональності; висока конкурентоспроможність агротуристичного продукту; інформаційна форма турпродукту: інтерактивні бази даних як наслідок цифрових трансформацій у галузі.

Цифровізація туризму – це насамперед цифрові зручності. Все це відкриває нові потужні можливості для держави, суспільства і його громадян [49]. Згідно з дослідженням, в якому брали участь 4 600 осіб із 13 країн, абсолютна більшість туристів для вибору місця відпочинку використовує Інтернет [50]. Характерною рисою процесу глобалізації в туристичній сфері є зростання ролі сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій, зокрема наявність на ринку послуг так званих «глобальних он-лайн агентств подорожей», де торгівля послугами відбувається виключно в он-лайн режимі. Особливостями їхнього функціонування є відсутність офісів, представництв, безпосереднього контакту зі співробітниками. Серед провідних онлайн агентств подорожей виділяють такі: «Expedia», «Priceline», «American Express», «Carlson Wagonlit Travel», «BCD Travel», «HRG North America», «FCA USA», «Orbitz Worldwide», «AAA Travel», «Fareportal / Travelong» [51]. На сьогодні більшість туристичних і транспортних організацій перейшли на електронні документи, що дає можливість укладати контракти, видавати проїзні документи туристам, не виходячи з дому чи офісу, а розрахунки вести завдяки Інтернет-банкінгу, що є сучасною багатофункціональною системою дистанційного обслуговування клієнтів, яка дає змогу управляти банківськими рахунками цілодобово в режимі реального часу з будь-якої точки світу, використовуючи Інтернет, і гарантує клієнтові високий рівень зручності та безпеки.

На рис. 2.11 представлена зростаюча динаміка користувачів Інтернет-банкінгу в Україні за 2007–2018 рр.

Із появою форумів, блогів, «Facebook», «Twitter», «Youtube», «Foursquare» та інших соціальних мереж туристи стали створювати імідж і впливати на бренд компанії завдяки своїм повідомленням у соціальних мережах [50, с. 622]. Електронна комерція відіграє величезну роль у глобалізації туризму [53, с. 159]. Цей процес кидає виклик і професіоналам, задіяним у туристичній сфері, тому що аналітичні інструменти, мобільні Інтернет-пристрої, додатки і хмарні Інтернет-сервіси будуть удосконалені настільки, що перевершать людські здібності [54, с. 549]. З огляду

на процесі інформатизації суспільства, активний розвиток комп'ютерних мереж та ІТ-технологій, появу значної кількості сайтів, соціальних мереж, систем онлайн-бронювання та оглядачів, наприклад TripAdvisor, туристи, переглянувши в доступних мережах фото, відео, відгуки інших туристів, можуть самостійно обирати місце відпочинку, а також відповідний спектр цікавих для них додаткових послуг [55]. Очікується, що масштаби і темп цифрових трансформацій можуть стати основними чинниками економічного розвитку нашої держави. Певним стримуючим фактором на шляху до ефективного розвитку сільського туризму на території України все ще залишається наявність недостатньої кількості інформації про можливості агроосель, розташованих за межами популярних туристичних центрів, хоча на відомих вітчизняних пошукових сайтах, таких як Карпати-info чи Ua-travel, представлено певний масив інформації про популярні агрооселі.

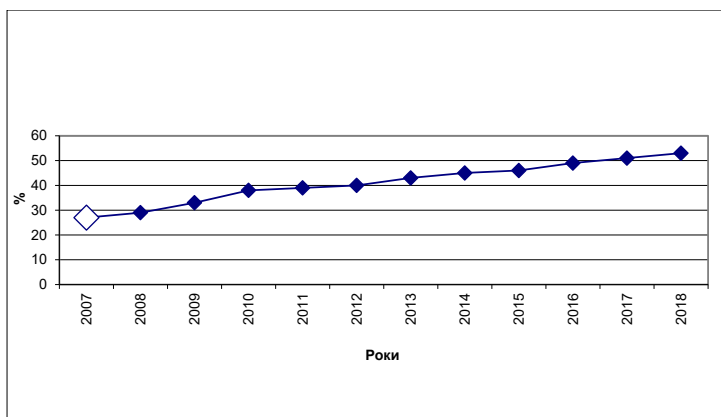

Рис. 2.11 – Користувачі Інтернет-банкінгу в Україні, 2007–2018 рр., %

Розроблено автором за: [52]

Сьогодні вкрай важливим є зменшення цифрової нерівності. Віддалені селища та соціальні об'єкти варто наблизити до можливостей міста. Мета – 95 % українських домогосподарств мають бути підключені до станціонарного Інтернету. Кожна місцевість із туристичним потенціалом повинна мати сучасну Wi-Fi мережу [49].

На рис. 2.12 представлена зростаюча динаміка користувачів Інтернет-доступу в Україні за період 2007–2018 рр.

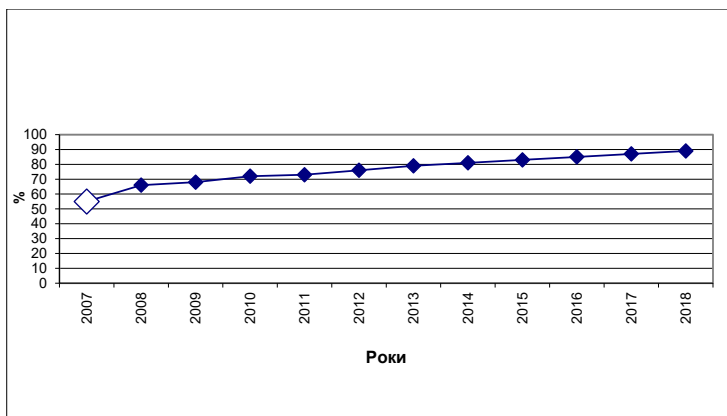

Рис. 2.12 – Користувачі Інтернет-доступом в Україні, 2007–2018 рр., %
 Розроблено автором за: [52]

Цифрова епоха змінює підхід до ведення туристичного бізнесу, а також вимоги до інформаційних технологій, що використовуються: систем управління маркетингом, продажів і сервісу; телефонії і месенджерів; систем документообігу й управління персоналом; облікових систем і безлічі інших корпоративних додатків. Адже туризм сьогодні – це цілий комплекс взаємопов’язаних суміжних 54 галузей економіки [55].

Серед цифрових технологій, які вважаються інноваційними трендами сучасного соціально-економічного середовища туризму, поширюються: BioTech, NanoTech, RetailTech, FinTech, LegalTech, InsurTech, GovTech. Цифрові продукти та послуги охоплюють такі інноваційні тренди як: Blockchain, Digital marketing, CRM & BPM, Grid-технології, Digitalстрахування, ePrescription, TeleHealth.

Сьогодні «віртуальна реальність» змінює спосіб онлайн-шопінгу подорожніх. Marriott, Best Western, Kayak, Carlson Rezidor та інші оператори вже використовують ці технології.

На рис. 2.13 представлена зростаюча динаміка користувачів Інтернет-комерції в Україні за 2007–2018 рр.

Серед очікуваних результатів Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 р. [56] передбачено створення сучасної туристичної інформаційної інфраструктури, а також забезпечення поширення інформації про туристичні ресурси України у світовому інформаційному просторі, що є неможливим без інтенсивного розвитку цифрового підприємництва. Реалізація Стратегії передбачає досягнення певних показників (табл. 2.15).

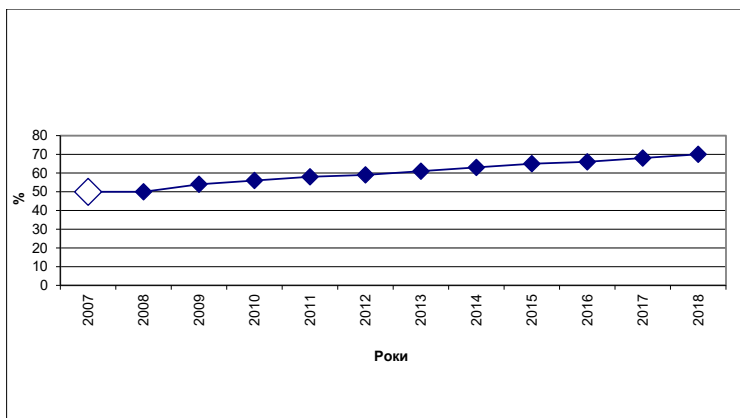

Рис. 2.13 – Користувачі Інтернет-комерції в Україні, 2007–2018 рр., %
Розроблено автором за: [52]

Завдання забезпечення виконання Концепції та Плану розвитку цифрової економіки та суспільства України до 2020 р. покладено на Координаційну раду з цифрової економіки – тимчасовий консультативно-дорадчий орган при Мініекономіки, до складу якої входять центральні органи виконавчої влади, представники громадськості, бізнесу та наукових установ [57].

Таблиця 2.15

Прогнозні показники розвитку туристичної діяльності в Україні*

Найменування показника розвитку	Роки		
	2015	2022	2026
1. Кількість іноземних туристів, які в'їжджають до України, млн осіб	12,9	збільшення у 2 рази	збільшення у 2,5 раза
2. Кількість суб'єктів туристичної діяльності, тис. одиниць	6,8	збільшення у 3 рази	збільшення у 5 разів
3. Обсяг надходжень до місцевих бюджетів від сплати туристичного збору, млн гривень	37,1	збільшення у 5 разів	збільшення у 10 разів
4. Обсяг надходжень до зведеного бюджету від діяльності суб'єктів туристичного бізнесу, млрд гривень	1,71	збільшення у 5 разів	збільшення у 10 разів
5. Кількість робочих місць у сфері туризму, тис. осіб	88	збільшення у 3 рази	збільшення у 5 разів
6. Кількість внутрішніх туристів, тис. осіб	357	збільшення у 3 рази	збільшення у 5 разів
7. Кількість екскурсантів, тис. осіб	125,5	збільшення у 2 рази	збільшення у 2,5 раза

*за вихідні показники взято показники 2015 р.

Джерело: [56]

Прискорення розвитку туристичної індустрії та залучення інвестицій; трансформація суміжних з туризмом секторів економіки в конкурентоспроможні та ефективні; технологічна та цифрова модернізація туристичних послуг; доступність для громадян переваг та можливостей цифрового світу під час подорожей; розвиток цифрового туристичного підприємництва – це далеко не вичерпний перелік цілей цифровізації туризму, реалізація яких надасть змогу країнам світу, зокрема й Україні, не тільки відкрити нові потужні можливості для держави, суспільства, громадян, а й здійснити певний прорив в економічному розвитку.

Становлення повноцінного соціально-економічного середовища сільських територій має бути предметом особливої уваги в програмах регіонального розвитку та загальної аграрної політики України. Привабливість сільського туризму для локальної спільноти, для інвесторів, його конкурентоспроможність порівняно з іншими видами діяльності залежатиме від трансформаційних змін середовища функціонування ринку в напрямі впровадження технологізації та інформатизації розвитку сільських територій.

Важливим кроком для систематизації та поширення розрізненої інформації про діяльність агроосель визначеного регіону може стати створення єдиного інформаційного ресурсу під назвою «Сільські туристичні садиби» з чіткою інформацією про розташування агрооселі, її тип, спеціалізацію, максимальну кількість місць, умови проживання, наявність основних зручностей, види послуг, вартість проживання, контактні дані власника, адресу. Координаторами створення такого електронного ресурсу на рівні регіонів могли б виступити облдержадміністрації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Samuelson P. A., Nordhaus W. D. *Microeconomics*. USA: McGRAW-HILL COMPANY, 2011. 658 p.
2. CoMMerzbank: Aussenhandels Blatter / ZBonn, Commerzbank AG. 2011. № 6. 38S(314).
3. White L. H. What Kind of Monetary Institutions Would a Free Market De-liver. *London CatoJournal*. 2010. Vol. 9. No. 2.
4. European Union: facts and commentaries / editor-in-chief J. A. Borko. *Association of European Research*. 2012. Issue 66. P. 15–20. URL: Internet source: <http://www.edcaes.ru> (дата звернення: 20.11.2019).
5. Інновації в сімейних фермерських господарствах Європи і Центральної Азії. ECA/39/15/2. Документ 39-ї сесії Європейської комісії з питань сільського господарства, 22–23 вересня 2015 р. Будапешт, Угорщина. URL: <http://www.fao.org/3/a-mo296r.pdf>. FAO (2015b).
6. Петров В. М. Технічне забезпечення інноваційних технологій у рослинництві. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 100.
7. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія / О. В. Шубравська, Л. В. Молдован, Б. Й. Пасхавер та ін.; за ред. д-ра екон. наук О. В. Шубравської; НАН України, Ін-т екон. та прогнозів. Київ, 2012. 496 с.
8. Brown, Molly E., Funk Christopher C. Food Security under Climate Change. *Science*. 2008. Vol. 319. No. 5863. P. 580–581.
9. Drewnowski A. and I. Kawachi. Diets and Health: How Food Decisions Are Shaped by Biology, Economics, Geography, and Social Interactions. Big data, 2015.
10. FAO (2013). ICT uses for inclusive agricultural value chains. Rome, Italy. URL: www.fao.org/3/a-aq078e.pdf (дата звернення: 20.11.2019).
11. E-agriculture 10 Year Review Report on the implementation of the World Summit on the Information Society (WSIS) of the Action Line C7. ICT Applications: e-agriculture, Rome, Italy, p. 38. URL: www.fao.org/documents/card/en/c/725cf40d-78f6-42fa-ac88-8399e5ea3289/ (дата звернення: 22.11.2019).
12. Стан справ в області продовольчої безпеки і харчування в Європі і Центральної Азії, Рим, Італія. URL: <http://www.fao.org/3/i8194ru/I8194RU.pdf> (дата звернення: 21.11.2019).
13. Региональные консультации по электронному сельскому хозяйству в Центральной Азии и Южном Кавказе Бишкек, Кыргызская Республика, 7–9 декабря, 2016 г. URL: http://www.casaari.org/filesarchive/reports/CAC_eAgr_Technical_Report_RU_final-.pdf (дата звернення: 22.11.2019).
14. Brown, Molly E., Funk Christopher C. Food Security under Climate Change. *Science*. 2008. Vol. 319. No. 5863. P. 580–581.

15. Інновації в сімейних фермерських господарствах Європи і Центральної Азії. ECA/39/15/2. Документ 39-ї сесії Європейської комісії з питань сільського господарства, 22–23 вересня 2015 р., Будапешт, Угорщина. URL: <http://www.fao.org/3/a-mo296r.pdf> (дата звернення: 22.11.2019).

16. Gender and ICTs: Mainstreaming gender in the use of information and communication technologies for agriculture and rural development, by Sophie Treinen and Alice Van der Elstraeten. Rome, Italy (in preparation) FAO (2018b).

17. Офіційний сайт ФАО. URL: <http://www.fao.org> (дата звернення: 21.11.2019).

18. Digital transformation. URL: <http://reports.weforum.org/digitaltransformation/> (дата звернення: 22.11.2019).

19. Empowering Japanese agriculture for global impact. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Featured%20Insights/Asia%20Pacific/Strengthening%20Japanese%20agriculture%20to%20maximize%20global%20reach/Empowering-japanese-agriculture-FULL-REPORT.ashx> (дата звернення: 22.11.2019).

20. Digital technologies in agriculture and rural areas briefing paper by Nikola M. Trendov, Samuel Varas, and Meng Zeng Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 2019. URL: <http://www.fao.org/3/ca4887en/ca4887en.pdf> (дата звернення: 20.11.2019).

21. Establishing an international Digital Council for Food and Agriculture. URL: http://www.fao.org/e-agriculture/cfs_digital_council (дата звернення: 22.11.2019).

22. Матюшенко В. Ф. Михарева В. А. Тенденции и проблемы цифровизации в АПК. Актуальные проблемы инновационного развития и кадрового обеспечения АПК: материалы VI Междунар. науч.-практ. конференции, Минск, 6–7 июня 2019 г. Минск: БГАТУ, 2019. С. 64–68. URL: <https://rep.bsatu.by/handle/doc/8269> (дата звернення: 18.11.2019).

23. Digital farming bit by bit. URL: <https://www.cropscience.bayer.com/en/stories/2014/digital-farming-bit-by-bit> (дата звернення: 22.11.2019).

24. Видение ДАПП системных подходов к цифровой трансформации. URL: <http://www.eurasiancommission.org/> (дата звернення: 19.11.2019).

25. Empowering Japanese agriculture for global impact. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Featured%20Insights/Asia%20Pacific/Strengthening%20Japanese%20agriculture%20to%20maximize%20global%20reach/Empowering-japanese-agriculture-FULL-REPORT.ashx> (дата звернення: 22.11.2019).

26. Chinese aging farms step into ai era with facial recognition for pigs. URL: <https://www.yicai.com/news/chinese-aging-farms-step-into-ai-era-with-facial-recognition-for-pigs> (дата звернення: 22.11.2019).

27. Синергія цифрових рішень: Компанія Syngenta придбала провайдера аграрних digital-сервісів Cropio. URL: <http://agro-business.com.ua/2017-09-29-05-56-43/item/15071-synerhiia-tsyfrovyykh-rishen-kompaniia-syngenta-prydbala-provaidera-ahrarykh-digital-servisy-cropio.html> (дата звернення: 19.11.2019).

28. Venture pulse Q4 2018. Global analysis of venture funding. URL: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/xx/pdf/2019/01/kpmg-venture-pulse-q4-2018.pdf> (дата звернення: 22.11.2019).
29. Top Six Digital Transformation Trends In Agriculture. URL: <https://www.forbes.com/sites/danielnewman/2018/05/14/top-six-digital-transformation-trends-in-agriculture/#6cc9028aed2e> (дата звернення: 22.11.2019).
30. Global market size of smart farming 2017–2022. URL: <https://www.statista.com/statistics/720062/market-value-smart-agriculture-worldwide/> (дата звернення: 22.11.2019).
31. Market report. Smart agriculture. URL: https://www.jetro.go.jp/ext_images/en/invest/attract/pdf/mr_smartagri_en.pdf (дата звернення: 21.11.2019).
32. Третя зелена революція об'єднує інтереси України і Китаю. URL: <http://aucc.org.ua/tretya-zelena-revolyuetsiya-ob-yednuye-interesi-ukrayini-i-kitayu/> (дата звернення: 22.11.2019).
33. Digital farming makes agriculture sustainable. URL: <https://www.japan.go.jp/technology/innovation/digitalfarming.html> (дата звернення: 22.11.2019).
34. Precision Farming Market Worth \$10.23 Billion By 2025. URL: <https://www.grandviewresearch.com/press-release/global-precision-farming-market> (дата звернення: 18.11.2019).
35. Інновації та АПК: чому за таким союзом майбутнє. URL: <https://mind.ua/publications/20202576-innovatsiyi-ta-apk-chomu-za-takim-soyuzom-majbutne> (дата звернення: 21.11.2019).
36. Як впровадження цифрових технологій принесло Kernel у 2018 році додаткових \$25 млн. URL: <https://nv.ua/ukr/biz/markets/globalna-didzhitalizaciya-50011033.html> (дата звернення: 22.11.2019).
37. Офіційний сайт компанії SmartFarming. URL: <http://smartfarming.ua/ublog/chetyre-uspeshnye-istorii-vnedreniya-tochnogo-zemledeliya> (дата звернення: 22.11.2019).
38. Офіційний сайт «ІМК». URL: <http://imcagro.com.ua/> (дата звернення: 18.11.2019).
39. Smart Field 2.0: Ukrlandfarming: как инновации экономят миллионы. URL: <https://latifundist.com/spetsproekt/521-smart-field-20-ukrlandfarming-kak-innovatsii-ekonomyat-milliony> (дата звернення: 22.11.2019).
40. Марина О.-М. В. Сільський туризм як різновид туризму. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2014. Серія Економіка. Вип. 3(44). С. 51–56.
41. Шувар Н. М. Особливості деяких природно-орієнтованих видів туризму. Стратегія розвитку туризму у ХХІ столітті у контексті сталого розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Львів, 31 березня 2016 р.). Львів: ЛІЕТ, 2016. С. 402–411.
42. Биркович В. І. Сільський зелений туризм – пріоритет розвитку туристичної галузі України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 1. С. 138–143.

43. Пендерецький О. В. Промисловий туризм в Україні: стан, перспективи розвитку. *Український географічний журнал*. 2010. № 3. С. 48–51.
44. Кудла Н. С. Значення сільського туризму у соціально-економічному розвитку сільських територій. Стратегія розвитку туризму у XXI столітті у контексті сталого розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Львів, 31 березня 2016 р.). Львів: ЛІЕТ, 2016. С. 244–251.
45. Сільський зелений туризм як фактор сільського розвитку: Рекомендації круглого столу. (сmt Диканька, Полтавська область, 15–16 серпня 2015 р.). URL: <https://www.greentour.com.ua/english/node/385> (дата звернення: 20.08.2019).
46. Кудла Н. Є. Сільський туризм: основи підприємництва та гостинності: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2015. 152 с.
47. Зайцева В. М. Світові тенденції розвитку сільського та агротуризму. *Економіка. Управління. Інновації*. 2013. № 2(10). С. 258–268.
48. Дорош Ю. С. Досвід організації сільського туризму в країнах Європи (на прикладі Німеччини). Стратегія розвитку туризму у XXI столітті у контексті сталого розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Львів, 31 березня 2016 р.). Львів: ЛІЕТ, 2016. С. 212–219.
49. Риженко О. Digital by Default – принципи цифрової економіки. *Na chasi*. 2017. 12 лип. URL: <https://nachasi.com/2017/07/12/digital-by-default-ukr/> (дата звернення: 15.08.2019).
50. Папп В. В., Бошота Н. В. Роль соціальних та бізнес-мереж у діяльності туристичних підприємств. *Економіка і суспільство*. 2018. № 3. С. 24–32.
51. Travel Weekly. The travel industry's trusted voice. URL: <http://www.travel-weekly.com> (дата звернення: 10.08.2019).
52. World Economic Forum. URL: <http://edclub.com.ua/tegy/vsesvitniekonomichnyu-forum> (дата звернення: 27.08.2019).
53. Петриченко П. А., Яроміч С. А. Розвиток споживчих мереж в індустрії туризму. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 5(167). С. 153–160.
54. Туризм: реалії та перспективи сталого розвитку: матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (Київ, 23–24 жовтня 2014 р.). Київ: КНТЕУ, 2014. 418 с.
55. Атаманчук З. А. Формування мережевої туристичної індустрії як форма глобальної інтеграції країн. *Економічний простір*. Дніпро, 2019. № 141. URL: <http://www.eprostir.dp.ua/> (дата звернення: 16.08.2019).
56. Про схвалення Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 р. № 168-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80> (дата звернення: 10.08.2019).
57. В Україні розпочала роботу Координаційна рада з розвитку цифрової економіки. Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-rozpo-chala-robotu-koordinacijna-rada-z-rozvitku-cifrovoyi-ekonomiki> (дата звернення: 16.08.2019).

РОЗДІЛ 3

УКРАЇНСЬКІ ВИРОБНИКИ НА СВІТОВОМУ АГРАРНОМУ РИНКУ

3.1 Моніторинг стану розвитку підприємств сімейного бізнесу в аграрній сфері України

Інститут сімейного бізнесу, який офіційно існує в зарубіжних країнах протягом кількох сотень років, характеризується довгостроковими перспективами розвитку, безперервністю, наступністю (процес передачі власності та управління наступному поколінню), успішною діяльністю та правами найму працівників, які не є членами сім'ї, робить перші спроби формалізуватися в Україні. Аналізуючи державну політику в області сільського господарства, варто зазначити, що в країні запроваджуються певні практичні кроки до формалізації сімейного бізнесу галузевого спрямування, яким є сімейні фермерські господарства (СФГ).

Об'єктивна необхідність створення СФГ, особливо з огляду на підписання Україною Угоди про асоціацію з ЄС, рекомендації ФАО, потреби суспільства, поступово почала втілюватися на законодавчому рівні. Адже «економіка села європейських країн базується на сімейних формах господарювання. Сімейні ферми протягом століть демонстрували свою ефективність і можливості пристосування до змін внутрішніх і зовнішніх інституційних середовищ» [1, с. 55].

Легалізація СФГ в Україні відбувалася як процес формалізації фактично існуючих суб'єктів господарювання у вигляді особистих селянських господарств (ОСГ) та фермерських господарств (ФГ), які підпадали під запропоновані критерії, надання їм правового статусу.

До нормативно-правових актів у сільськогосподарській сфері господарювання належать: Земельний кодекс України, Податковий Кодекс України, Закон України «Про фермерське господарство», Закон України «Про особисте фермерське господарство», Закон України «Про державну підтримку сільського господарства», в які необхідно було вносити зміни.

Наказом Міністра аграрної політики та продовольства України від 4 червня 2014 р. № 212 було створено міжвідомчу робочу групу з питань розвитку малих форм господарювання на селі, до складу якої увійшли і провідні фахівці аграрної науки. Члени робочої групи підготували законопроекти №№ 1874, 159, 1599, спрямовані на становлення та розвиток сімейного фермерського бізнесу в країні.

Структурними елементами аграрного устрою України були виробники сільськогосподарської продукції двох категорій, а саме: фермерські господарства та сільськогосподарські підприємства, які мають статус юридичної особи, та особисті селянські господарства (ОСГ) зі статусом фізичної особи.

Упродовж 2014–2015 рр. в Україні працювали спеціалісти з Франції, Канади, США та інших країн, надаючи експертну та технічну допомогу у створенні сімейних

фермерських господарств. Відбуваються зустрічі фермерів, науковців, експертів, проводяться національні та регіональні конференції. Разом з представниками Міністерства аграрної політики та продовольства, депутатами Верховної Ради активно співпрацюють фахівці Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України, Інституту аграрної економіки, Міжнародного благодійного фонду «Добробут громад», компанії «Данон Україна», Проекту USAID «АгроІнвест», учасники Національного прес-клубу з аграрних та земельних питань, Асоціація фермерів та приватних власників України, яка пропонує державно-приватне партнерство для створення Фондації з розвитку сімейного фермерства. Вище-перераховані організації (стейкхолдери) мають статус посередників між економічними структурами, зокрема СФГ, та державними органами та політикумом у законодавчому органі країни – Верховній Раді.

Верховна Рада України у березні 2015 р. підтримує у першому читанні законопроект № 1599 «Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» [2], (у вересні 2015 р. – у другому читанні). Закон України від 31.03.2016 р. № 1067-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» напрямив, насамперед, на легалізацію сімейного фермерського господарювання в країні [3]. Закон формалізує створення як сімейних фермерських господарств, так і закладає законодавчий фундамент для розвитку сімейного бізнесу в Україні.

Міністерство аграрної політики та продовольства України вже підписало угоду з Канадським фондом про фінансову підтримку таких сімейних ферм. Аналіз зарубіжного прогресивного досвіду нормативно-правового забезпечення сімейного фермерства показав, що у країнах ЄС законодавчо закріплюють стимулювання фермерського сімейного бізнесу та вважають його основою сільськогосподарського виробництва в країні. Наприклад, про це зазначено в Законі Франції «Про орієнтацію сільського господарства» від 04.07.1980 р. США використовує «ціни підтримки» для своїх фермерів, гарантуючи збут і певний рівень доходу тощо. Рівень державних субсидій у відсотках до вартості виробленої сільськогосподарської продукції за останні роки становив: у Швейцарії – 73 %, Норвегії – 70 %, Японії – 63 %, країнах ЄС – 45 % (в Україні – лише 4,3 %) [4].

Майданчик з формалізації сімейних фермерських господарств, що сформувався на рівні державних та законодавчих органів країни, варто використати для привертання уваги суспільства до сімейного бізнесу як соціально-економічного явища загалом.

На національному рівні в інформаційному, освітньому, науковому просторі необхідно розгорнути постійний діалог за участю науковців, практиків та громадських організацій, привертаючи увагу до проблем сімейного бізнесу, його сутності,

внеску у розвиток суспільства та економіки, ознайомлюючи широкі маси населення з його дослідженням та досвідом його функціонування у світі.

Вивчення стану вітчизняного ринку агропромислової продукції, середовища діяльності аграрних підприємств України та Вінницької області почнемо з характеристики структурних перетворень в аграрному бізнесі.

Спад 2014–2015 рр. практично нівелює економічне зростання інших років. У 2016 р. економічний спад призупинено, відбулося зростання обсягу реального ВВП на 42,3 %, в 2017 р. – ще на 20,1 %, а в 2018 р. – ще на 26,1 %. Така позитивна динаміка вказує на незначне, але все ж таки зростання економіки України.

У 2014 р. зростання обсягів номінального ВВП, порівняно з 2013 р., сягнуло 8,3 %, водночас обсяг реального ВВП у 2014 р. зменшився на 2,5 % [5]. У 2015–2018 рр. відбулося зростання номінального ВВП із середньорічним темпом зростання 22,4 % [5]. Так, обсяг номінального ВВП у 2018 р. сягнув позначки у 3 558 706 млн грн, що є рекордним за останні п'ять років.

Обсяг реального ВВП в 2015 р., порівняно з 2014 р., збільшився лише на 4,6 % і становив лише 1 431 826 млн грн, у 2016 р. – збільшився на 42,3 %, порівняно із попереднім роком, – 2 037 084 млн грн, що є також найбільшим значенням за останні п'ять років [5].

Такі значні перепади, коли номінальний ВВП зростає, а реальний падає, відбуваються під час інфляційних процесів в економіці країни, як наслідок, скорочується купівельна спроможність населення та знижується рівень життя (рис. 3.1).

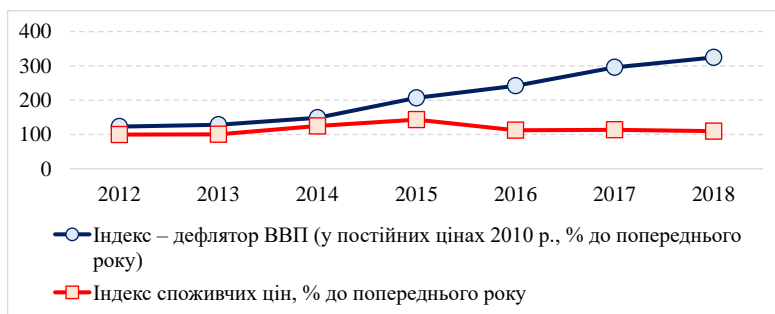

Рис. 3.1 – Індекс споживчих цін та дефлятор ВВП України за 2012–2018 рр., % до попереднього року

Розроблено автором за: [5]

За даними рис. 3.1 видно, що дефлятор ВВП України за підсумками 2014 р. позначений на рівні 148,9 %, за підсумками 2015 р. – 206,7 %, 2016 р. – 242,1 %, 2017 р. – 295,7 %, значення 2018 р. – 324,6 % є рекордним значенням за досліджуваний період. Відносно динаміки індексу споживчих цін у 2012–2018 рр. спосте-

рігається стала тенденція зростання цін на більшість груп товарів із щорічним темпом 14,1 %. Хоча варто зауважити різкий скачок цін в 2015 р., коли значення індексу споживчих цін досягло максимального за досліджений період значення – 143,3 % [5].

Згідно з рейтингом МВФ, Україна за ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (ПКС), посідала у 2017–2018 рр. 112 місце. Динаміка цього показника теж позитивна із середньорічним темпом зростання за досліджений період менше 1 %. Так, у 2014 р. обсяг ВВП на душу населення за ПКС зменшився на 516 дол. США на душу населення, в 2015 р. – ще на 504 дол. США на душу населення, а починаючи з 2016 р., почав щорічно збільшуватися із середньорічним темпом 5,3 %. Різке зменшення цього показника у 2014–2015 рр. пояснюється низьким рівнем споживання через зменшення платоспроможного попиту. Очевидно, що стан платоспроможного попиту залежить від рівня життя населення, зокрема від динаміки номінальної зарплати. На тлі зниження рівня споживання, знецінення гривні за межею бідності, визначеною ООН для країн Центральної та Східної Європи, що становить 5 дол. США на день за паритетом купівельної спроможності, офіційно опинилося близько 10 % українців. Хоча реально їхня частка є критично більшою, така ситуація призводить до зниження попиту на товари та послуги [5]. Враховуючи характеристику структурних процесів в економіці України, найбільш необхідною на сьогодні є максимальна підтримка розвитку підприємств сімейного бізнесу та сприяння виходу їх на зарубіжні ринки. У 2014–2018 рр. залежність економіки України від зовнішніх ринків збуту значно посилюється (рис. 3.2).

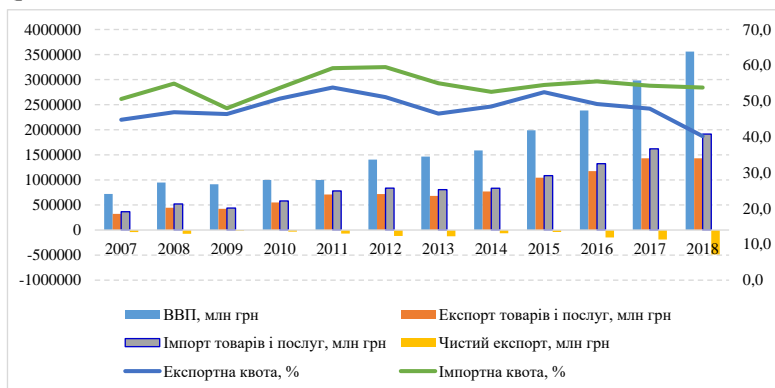

Рис. 3.2 – Динаміка показників зовнішньої торгівлі України в 2007–2018 рр.

Розроблено автором за: [5]

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Починаючи з 2013 р. – без частини зони проведення Операції об'єднаних сил.

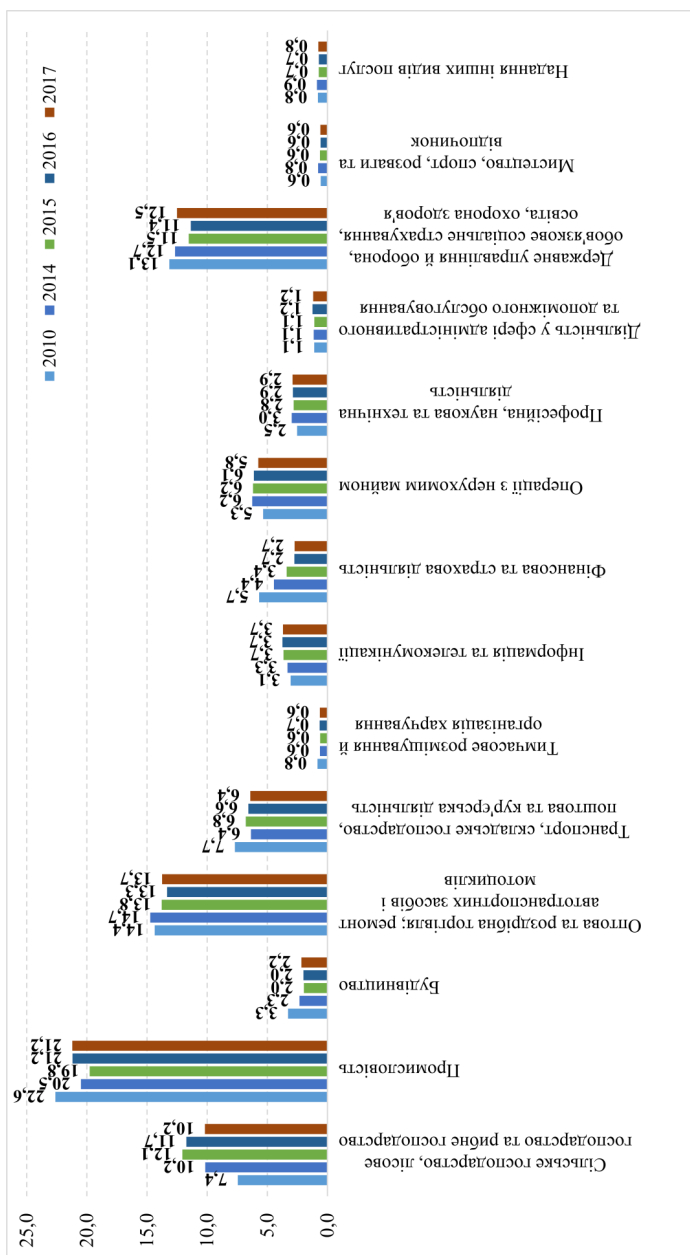

Рис. 3.3 – Структура ВВП України у поточних цінах за видами економічної діяльності в 2010–2017 рр., %
Сформовано автором за: [5]

За даними рис. 3.2 можна констатувати наявність дефіциту торговельного балансу, оскільки за досліджений період мав місце від'ємний чистий експорт, зі свого боку стимулює вітчизняні підприємства, і зокрема підприємства сімейного бізнесу, активувати взаємодію із зарубіжними ринками, формувати конкурентні переваги на нових міжнародних ринках товарів та послуг. Українські підприємства працюють над розширенням експорту продукції до різних країн світу, що підтверджують результати зовнішньоекономічної діяльності за 2015–2018 рр. Так, експорт товарів та послуг України мав за досліджений період позитивну тенденцію.

Структура ВВП України у фактичних цінах за видами економічної діяльності за 2010–2017 рр. наведена на рис. 3.3.

За даними рис. 3.3 видно, що найбільшу частку в структурі ВВП у 2010–2017 рр. займали оптова та роздрібна торгівля, переробна промисловість, сільське, лісове та рибне господарство. У 2017 р. найбільшу частку в структурі ВВП займають оптова й роздрібна торгівля – 13,7 %, промисловість – 21,2 %, сільське, лісове та рибне господарство 10,2 % (рис. 3.3), а це означає, що аграрний комплекс України на сьогодні може стати опорою української економіки з найбільшим джерелом валюти, яка надходитиме до держави. Окрім цього, варто зазначити, що впродовж дослідженого періоду в структурі національної економіки за видами економічної діяльності знизилася частка будівництва (з 3,3 % в 2010 р. до 2,2 % в 2017 р.), промисловості (з 22,6 % в 2010 р. до 21,2 % в 2017 р.), транспорту та зв'язку (з 7,7 % в 2010 р. до 6,4 % в 2017 р.), а частка сільського, лісового та рибного господарства впродовж останніх років збільшилася (з 7,4 % в 2010 р. до 10,2 % в 2017 р.).

Загалом, визначені тенденції відповідають загальносвітовим структурним зрушенням, є характерними передусім для країн із перехідною економікою. Отже, розвиток підприємств сімейного бізнесу взагалі та в аграрному секторі зокрема, є одним із важливих видів економічної діяльності економіки України та матеріальною основою її добробуту.

Динаміка структурних перетворень в аграрному бізнесі України за 2012–2018 рр. наведена в табл. 3.1 [5].

Таблиця 3.1

**Динаміка структурних перетворень в економіці та аграрному бізнесі
2010–2018 рр.***

Роки	Разом, одиниць	У тому числі					
		Великі підприємства		Середні підприємства		Малі підприємства	
		одиниць	%	одиниць	%	одиниць	%
1	2	3	4	5	6	7	8
Разом в Україні							
2010	378 810	586	0,15	20 983	5,54	357 241	94,31
2011	375 695	659	0,18	20 753	5,52	354 283	94,30
2012	364 935	698	0,19	20 189	5,53	344 048	94,28
2013	393 327	659	0,17	18 859	4,79	373 809	95,04

Продовження табл. 3.1

1	2	5	4	5	6	7	8
2014	341 001	497	0,15	15 906	4,66	324 598	95,19
2015	343 440	423	0,12	15 203	4,43	327 814	95,45
2016	306 369	383	0,13	14 832	4,84	291 154	95,03
2017	338 256	399	0,12	14 937	4,42	322 920	95,47
2018	347 374	423	0,12	15 057	4,33	331 894	95,54
Разом підприємств аграрного бізнесу							
2010	50 666	13	0,03	3 440	6,79	47 213	93,18
2011	41 677	16	0,04	3 274	7,86	38 387	92,11
2012	47 656	26	0,05	3 143	6,60	44 487	93,35
2013	49 848	27	0,05	2 915	5,85	46 906	94,10
2014	46 012	28	0,06	2 595	5,64	43 389	94,30
2015	46 744	29	0,06	2 533	5,42	44 182	94,52
2016	44 998	20	0,04	2 501	5,56	42 477	94,40
2017	50 115	18	0,04	2 383	4,76	47 714	95,21
2018	51 014	19	0,04	2 285	4,48	48 710	95,48

Сформовано автором за: [5]

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Починаючи з 2013 р. – без частини зони проведення Операції об'єднаних сил.

За даними табл. 3.1 протягом дослідженого періоду спостерігається негативна динаміка щодо кількості підприємств, які здійснюють діяльність на вітчизняному ринку. Так, якщо в 2010 р. в Україні господарську діяльність здійснювало 378 810 підприємств, то у 2018 р. число підприємств зменшилося на 8,3 % і склало 347 374. Протягом 2010–2018 рр. в структурі підприємств лівова частка припадала саме на малі підприємства, частка яких в загальній структурі зросла до 95,54 %.

Що стосується підприємств аграрного бізнесу, то варто зазначити аналогічну динаміку: за досліджений період їхня кількість зросла до 51 014 підприємств, тобто на 0,7 %, та найбільшу частку впродовж 2010–2018 рр. займали малі підприємства, значення якої коливалося від 93,18 % до 95,48 %.

Кількість успішних вітчизняних аграрних підприємств в Україні свідчить, що сьогодні навіть малі підприємства спроможні мати свій гарантований ринок. В 2010–2018 рр. найбільші обсяги виробленої аграрної продукції в Україні здійснювали великі підприємства (в середньому) – 44,7 %, водночас ринкова частка великих підприємств аграрного бізнесу склала в 2018 р., лише 0,04 % (табл. 3.2).

Динаміка індексу обсягу реалізованої аграрної продукції свідчить, що ця галузь мала позитивну динаміку розвитку протягом дослідженого періоду, що свідчить про успішний розвиток сільського господарства та підтверджує наявність постійного попиту на аграрну продукцію на вітчизняному ринку.

За даними табл. 3.2 видно, що в 2018 р. 19-ма підприємствами аграрного бізнесу було реалізовано 8,07 % аграрної продукції. Частка реалізованої продукції малими підприємствами в 2018 р. склала відповідно 20,96 % і була найнижчою, що стосується аграрних підприємств, то ними в 2018 р. реалізовано 40,11 % продукції від загальної вартості реалізації.

Таблиця 3.2

**Обсяг реалізованої продукції (товарів, послуг) підприємствами України
та аграрними підприємствами в 2010–2018 рр., млн грн***

Роки	Разом, одиниць	У тому числі					
		Великі підприємства		Середні підприємства		Малі підприємства	
		млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
Разом підприємствами України							
2010	3 366 228,2	1 401 596,8	41,64	1 396 364	41,48	568 267,1	16,88
2011	3 991 239,4	1 775 829	44,49	1 607 628	40,28	607 782,4	15,23
2012	4 203 169,6	1 761 086	41,90	1 769 430	42,10	672 653,4	16,00
2013	4 050 215,0	1 717 391,3	42,40	1 662 565	41,05	670 258,5	16,55
2014	4 170 659,9	1 742 507,9	41,78	1 723 152	41,32	705 000,5	16,90
2015	5 159 067,1	2 053 189,5	39,80	2 168 765	42,04	937 112,8	18,16
2016	6 237 535,2	2 391 454,3	38,34	2 668 696	42,78	1 177 385,2	18,88
2017	7 707 935,2	2 929 516,6	38,01	3 296 418	42,77	1 482 000,7	19,23
2018	8 806 414,6	3 414 861,4	38,78	3 545 862	40,26	1 845 691,2	20,96
Разом підприємствами аграрного бізнесу							
2010	99 891,4	11 664,5	11,68	65 553,5	65,62	22 673,4	22,70
2011	126 961,2	12 553,1	9,89	79 064,4	62,27	35 343,7	27,84
2012	162 611,1	19 473,2	11,98	93 979,4	57,79	49 158,5	30,23
2013	161 130,3	23 440,6	14,55	88 851,3	55,14	48 838,4	30,31
2014	213 929,8	31 584,6	14,76	117 041,3	54,71	65 303,9	30,53
2015	362 310,0	61 214,8	16,90	174 678,9	48,21	126 416,3	34,89
2016	403 645,8	53 033,7	13,14	206 593,8	51,18	144 018,3	35,68
2017	454 380,1	38 879,9	8,56	237 987,3	52,38	177 512,9	39,07
2018	501 194,6	40 458,7	8,07	259 728,4	51,82	201 007,5	40,11

Сформовано автором за: [5]

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Починаючи з 2013 р. – без частини зони проведення Операції об'єднаних сил.

Зовнішня торгівля відіграє важливу роль в економіці України (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Динаміка експорту, імпорту аграрної продукції України у 2012–2018 рр.,
млн дол.***

Період	Експорт аграрної продукції		Імпорт аграрної продукції		Коефіцієнт покриття імпорту експортом
	млн дол	у % до загального обсягу експорту України	млн дол	у % до загального обсягу імпорту України	
2012	17,9	26,0	7,5	8,9	0,42
2013	17,0	26,9	8,2	10,6	0,48
2014	16,7	31,0	6,1	11,2	0,37
2015	14,6	38,3	3,5	9,3	0,24
2016	15,3	42,0	3,9	10,0	0,25
2017	17,8	41,1	4,3	8,7	0,24
2018	18,6	39,3	5,1	9,0	0,27

Сформовано автором за: [5]

* Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Починаючи з 2013 р. – без частини зони проведення Операції об'єднаних сил.

Тенденцією протягом 2012–2016 рр. було скорочення експорту з одночасним скороченням експорту агропромислової продукції. Незважаючи на загальний негативний тренд, у 2017 р. спостерігалось зростання експорту, зокрема і на сільсько-господарську продукцію. За 2017 р. загальний експорт продукції склав 43,3 млрд дол. США, що на 19 % більше, ніж за 2016 р. А за результатами 2018 р. загальний експорт продукції з України становив 47,3 млрд дол. США, що на 9,2 % більше, порівняно з 2017 р.

Динаміка агропродовольчого експорту демонструвала аналогічний тренд, як і решта експортних товарів, проте темпи скорочення агропродовольчого експорту були меншими, ніж загального і, незважаючи на спад після кризових 2012–2013 рр., зростання поставок спостерігалось вже у 2016 р. Історично рекордний обсяг агропродовольчого експорту спостерігався у 2012 р., і він склав 17,9 млрд дол. США. Проте цей показник було перевершено – за результатами 2018 р. було реалізовано за кордон агропродовольчої продукції на 18,6 млрд дол. США. Отже, за останні 10 років експорт агропродовольчої продукції з України зріс удвічі [6].

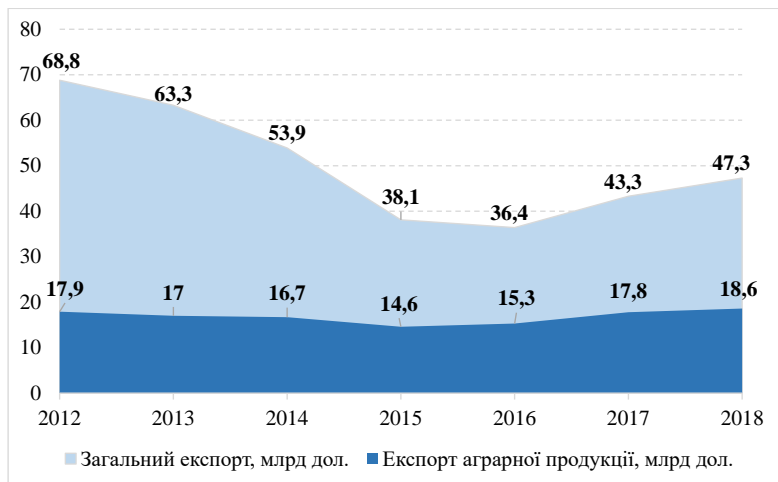

Рис. 3.4 – Динаміка загального експорту та експорту аграрної продукції з України в 2012–2018 рр., млрд дол.

Сформовано автором за: [5; 6]

За даними рис. 3.4 спостерігається збільшення за останні п'ять років частки продукції АПК у структурі експортної виручки України: зросла з 31 % у 2014 р. до 39,3 % у 2018 р. Проте варто зазначити, що основу аграрного експорту все ще становить експорт сировини, а саме продукція рослинного походження – пшениця, кукурудза, ячмінь та соєві боби. Частка цієї продукції в структурі становить 55 % (рис. 3.5).

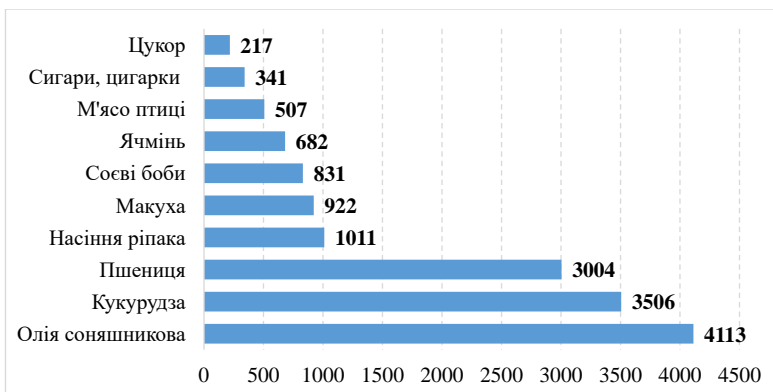

Рис. 3.5 – *Топ-10 продуктів агропродовольчого експорту в 2018 р., млн дол. США*
Сформовано автором за: [5; 6]

За даними рис. 3.5 видно, що левову частку в аграрному експорті має соняшникова олія, обсяг її реалізації за 2018 р. склав 4,1 млрд дол. США. Україна вже декілька років поспіль є світовим лідером з виробництва і експорту соняшникової олії. Решту ключових позицій займають зернові культури (кукурудза, пшениця, ячмінь), а також олійні (соеві боби) і продукти переробки олійних (макуха соняшникова). Ці ТОП-10 продуктів становлять 81 % всього експорту агропродовольчих продуктів з України [5; 6].

Основним ринком збуту української сільськогосподарської продукції залишається ринок Азії, котрий дещо зменшив частку в структурі українського експорту у 2018 р. до 44,6 %, з 45 % у 2017 р. (рис. 3.6).

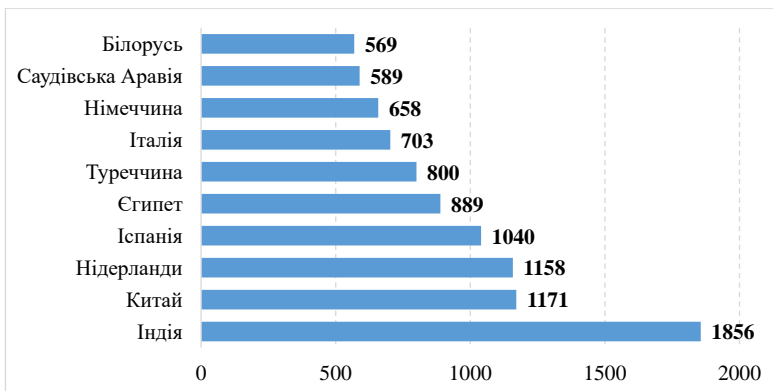

Рис. 3.6 – *Топ-10 ринків збуту української продукції в 2018 р., млн дол. США*
Сформовано автором за: [5; 6]

Основними країнами-партнерами з Азії у 2018 р. виступали Індія, Туреччина і Китай. На другому місті країни ЄС, з часткою в 33 %, де головними партнерами є Нідерланди, Іспанія та Італія. Трійку лідерів закривають країни Африки, котрі зі свого боку займають 12,3 %. Основними партнерами з Африки є Єгипет, Туніс і Марокко.

Імпорт після кризових 2012–2013 рр. також демонстрував спад. Проте, починаючи з 2016 р., спостерігається нарощення імпорتنих закупок Україною як всієї продукції, так і агропродовольчої.

У 2017 р. імпорт продукції АПК зріс на 10,5 %, порівняно з 2016 р., і досяг 4,3 млрд дол. США. А за результатами 2018 р. загальний експорт продукції з України становив 56,9 млрд дол. США, що на 14,7 % більше, порівняно з 2017 р.

Водночас імпорт агропродовольчої продукції за цей період зріс на 18,6 % і становив 5,1 млрд дол. США (рис. 3.7).

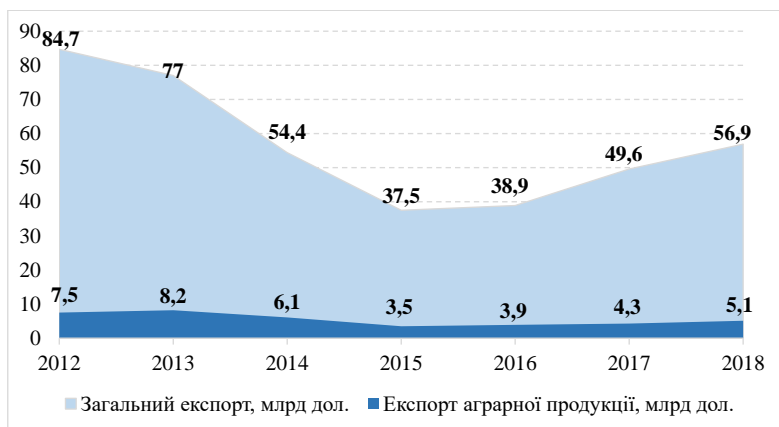
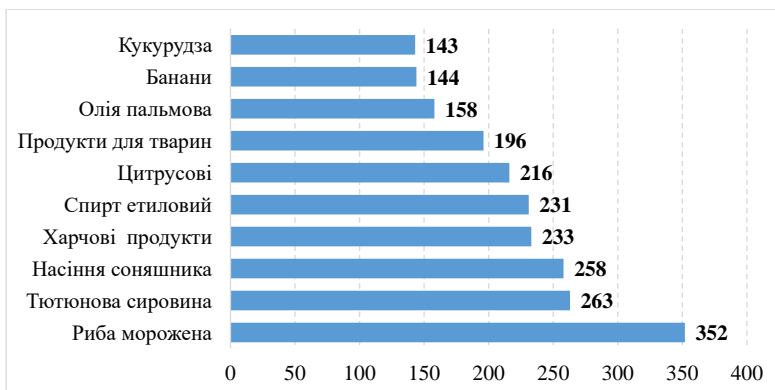

Рис. 3.7 – Динаміка загального імпорту та імпорту аграрної продукції з України в 2012–2018 рр., млрд дол. США

Сформовано автором за: [5; 6]

Серед аграрного імпорту України першу позицію займає морожена риба, за 2018 р. об'єм закупівель склав 351,6 млн дол. США. На другому місці знаходиться тютюнова сировина (263,2 млн дол. США), а на третьому – насіння соняшника (258,3 млн дол. США).

Частка топ-10 продуктів агропродовольчого імпорту України становить 43 % (рис. 3.8).

*Рис. 3.8 – Топ-10 продуктів агропродовольчого імпорту в 2018 р., млн дол. США
Сформовано автором за: [5; 6]*

Останніми роками Україна нарощує імпорт з Польщі, яка займає першу сходинку у структурі агропродовольчого імпорту України (рис. 3.9).

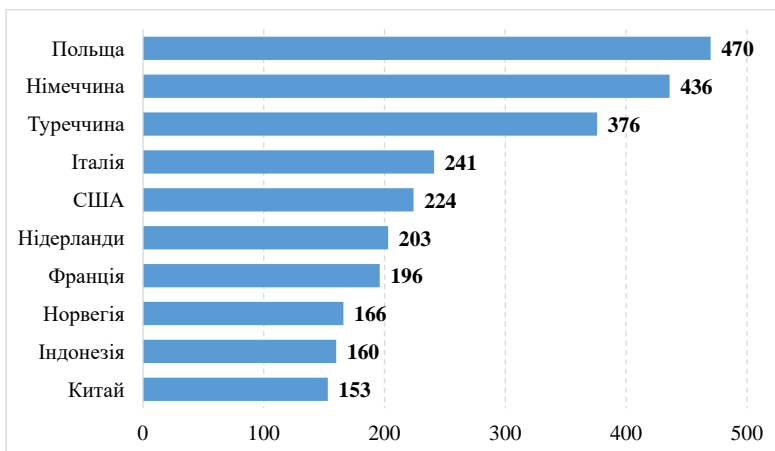

Рис. 3.9 – Топ-10 країн-постачальників агропродовольчої продукції в Україну в 2018 р., млн дол. США

Сформовано автором за: [5; 6]

За весь 2018 р. імпорт з Польщі, яка займає першу сходинку у структурі агропродовольчого імпорту України, становив 469,7 млн дол. США. На другій позиції знаходиться Німеччина – 435,8 млн дол. США, а третє місце займає Туреччина – 371,6 млн дол. США. Сумарно топ-10 країн-постачальників агропродовольчої продукції в Україну займають 51 % всього агропродовольчого імпорту України.

Якщо дослідити обсяги виробництва агропромислової продукції за регіонами України в 2015–2018 рр., то видно, що лідером протягом чотирьох років була Вінницька область (табл. 3.4).

Прослідимо динаміку обсягів виробництва агропромислової продукції фермерськими господарствами України за 2015–2018 рр. (табл. 3.5).

За даними табл. 3.4 видно, що хоча Вінницька області лідирує за обсягами виробництва продукції сільського господарства протягом 2015–2018 рр., а за продукцією, виробленою фермерськими господарствами, посіла тільки четверте місце, поступаючись Дніпропетровській, Кіровоградській та Одеській областям.

Отже, обсяги виробництва фермерськими господарствами України протягом останніх років коливаються в межах 10–14 % загальних виробничих обсягів сільськогосподарських підприємств, а темпи нарощування виробництва як рослинницької, так і тваринницької продукції є порівняно вищими відносно інших форм господарювання.

Відповідно до спеціалізації виробництва рослинницької продукції фермерськими господарствами Вінницької області, лівова частка їхніх угідь зайнята зерновими та зернобобовими культурами – 45–50 %, основними серед яких є пшениця та ячмінь. Протягом 2008–2018 рр. частка виробництва фермерськими господарствами за зерновими і зернобобовими культурами складає приблизно 12 % загального обсягу виробництва, за соняшником – 16–19 %.

Варто наголосити на стрімкому збільшенні виробництва фермерськими господарствами кукурудзи на зерно, зібрана площа під якою збільшилася з 10,6 тис. га у 2009 р. до 32,9 тис. га у звітному, при аналогічному збільшенні валових зборів урожаю цієї культури з 56,8 тис. тонн до 164,3 тис. тонн відповідно. Такий приріст виробництва несе якісний характер, оскільки на ряду зі збільшенням посівних площ рівень урожайності також збільшується. Також швидко збільшуються площі під соняшником, що не є дивним, оскільки ця культура на сьогодні перебуває у досить привабливій ціновій категорії щодо реалізації відповідного продукту, хоча це нарощування може негативно позначитися на якості сільськогосподарських угідь, що будуть постійно використовуватись.

Проаналізувавши стан тваринництва у фермерських господарствах Вінниччини, зауважимо зменшення поголів'я ВРХ та стрімке нарощування поголів'я свиней. Обсяги виробництва тваринницької продукції протягом періоду дослідження постійно зростають: порівняно із 2005 р., у звітному було вироблено на 25,6 % більше молока, у 10 разів більше вовни та реалізовано у 1,5 раза більше м'яса всіх видів.

Таблиця 3.4

**Регіональна структура виробництва продукції сільськогосподарства України в 2015–2018 рр., млн грн
(у постійних цінах 2010 р.)**

	Продукція сільського господарства											
	2015			2016			2017			2018		
	млн грн	%	Рейтинг	млн грн	%	Рейтинг	млн грн	%	Рейтинг	млн грн	%	Рейтинг
Україна	239 467,3			254 640,5			249 157			268 591,26		
Вінницька	18 221,4	7,61	1	21 319,1	8,37	1	20 423,1	8,20	1	22 628,8	8,42	1
Волинська	6 434,4	2,69	19	6 558,5	2,58	20	6 872,1	2,76	20	7 085,1	2,64	19
Дніпропетровська	15 141,4	6,32	3	15 183,4	5,96	5	15 255,5	6,12	2	15 591,1	5,80	5
Донецька	6 938,1	2,90	18	7 513,1	2,95	18	7 681,1	3,08	18	6 936,0	2,58	20
Житомирська	8 063,2	3,37	17	9 406,8	3,69	15	9 949,5	3,99	13	11 024,0	4,10	13
Закарпатська	4 095,9	1,71	23	3 964,9	1,56	24	4 021,4	1,61	24	4 282,8	1,59	24
Запорізька	10 055,7	4,20	11	9 928,0	3,90	13	9 605,2	3,86	15	8 222,1	3,06	17
Івано-Франківська	5 697,3	2,38	21	5 795,3	2,28	21	6 029,3	2,42	21	6 095,6	2,27	21
Київська	14 154,2	5,91	6	15 544,7	6,10	4	14 881,5	5,97	3	17 962,0	6,69	2
Кіровоградська	11 000,4	4,59	8	12 037,5	4,73	8	10 369,5	4,16	11	12 484,9	4,65	8
Луганська	4 035,7	1,69	24	4 816,3	1,89	22	4 527,5	1,82	22	4 686,0	1,74	23
Львівська	9 024,9	3,77	14	9 255,4	3,63	16	9 820,0	3,94	14	10 281,5	3,83	14
Миколаївська	8 951,2	3,74	15	9 714,0	3,81	14	8 833,8	3,55	17	9 355,0	3,48	16
Одеська	10 642,1	4,44	10	11 881,2	4,67	9	11 809,7	4,74	8	11 868,7	4,42	10
Полтавська	16 660,7	6,96	2	17 212,6	6,76	2	14 316,7	5,75	4	17 709,8	6,59	3
Рівненська	6 408,7	2,68	20	6 723,2	2,64	19	7 058,0	2,83	19	7 192,1	2,68	18
Сумська	9 847,5	4,11	13	10 192,5	4,00	12	10 193,5	4,09	12	11 386,1	4,24	11
Тернопільська	8 145,8	3,40	16	8 523,8	3,35	17	9 470,8	3,80	16	9 840,2	3,66	15
Харківська	14 679,5	6,13	4	15 647,8	6,15	3	14 100,4	5,66	5	14 946,4	5,56	6
Херсонська	10 836,1	4,53	9	11 232,2	4,41	10	11 182,8	4,49	9	11 249,9	4,19	12
Хмельницька	11 598,7	4,84	7	12 548,6	4,93	7	14 056,5	5,64	6	14 689,0	5,47	7
Черкаська	14 622,1	6,11	5	14 983,7	5,88	6	13 262,2	5,32	7	16 246,2	6,05	4
Чернівецька	4 287,4	1,79	22	4 285,7	1,68	23	4 513,0	1,81	23	4 756,7	1,77	22
Чернігівська	9 924,9	4,14	12	10 372,2	4,07	11	10 923,9	4,38	10	12 060,0	4,49	9

Сформовано автором за: [5]

Таблиця 3.5

Регіональна структура виробництва продукції сільськогосподарства у фермерських господарствах України в 2015–2018 рр., млн грн (у постійних цінах 2010 р.)

	2015				2016				2017				2018			
	млн грн		Рейтинг		млн грн		Рейтинг		млн грн		Рейтинг		млн грн		Рейтинг	
		%				%				%				%		
Україна	18 909,3				22 101,4				21 743,1				20 167,8			
Вінницька	1 191,2	6,30	5		1 768,3	8,00	4		1 662,6	7,65	4		1 659,2	8,23	3	
Волинська	312,2	1,65	19		415,4	1,88	19		490,3	2,25	19		495,3	2,46	18	
Дніпропетровська	1 789,2	9,46	2		1 821,1	8,24	3		1 822,8	8,38	2		1 254,4	0,62	23	
Донецька	523,0	2,77	17		635,1	2,87	16		607,5	2,79	17		602,5	2,99	16	
Житомирська	261,5	1,38	20		393,3	1,78	20		394,4	1,81	20		395,4	1,96	19	
Закарпатська	80,0	0,42	24		98,0	0,44	24		77,7	0,36	24		75,8	0,38	24	
Запорізька	1 099,6	5,82	8		1 175,3	5,32	9		1 204,2	5,54	8		1 214,8	6,02	6	
Івано-Франківська	169,9	0,90	22		199,9	0,90	22		230,7	1,06	22		234,5	1,16	21	
Київська	733,4	3,88	11		956,0	4,33	11		791,9	3,64	14		795,8	3,95	13	
Кіровоградська	1 827,1	9,66	1		2 061,7	9,33	1		1 714,3	7,88	3		1 742,5	8,64	2	
Луганська	685,7	3,63	13		915,9	4,14	12		863,1	3,97	12		884,8	4,39	11	
Львівська	543,2	2,87	16		561,6	2,54	17		682,3	3,14	16		685,7	3,40	15	
Миколаївська	1 184,6	6,26	6		1 397,6	6,32	6		1 209,3	5,56	7		1 203,5	5,97	8	
Одеська	1 449,8	7,67	3		1 828,8	8,27	2		1 838,2	8,45	1		1 836,7	9,11	1	
Полтавська	1 249,9	6,61	4		1 425,3	6,45	5		1 203,9	5,54	9		1 208,7	5,99	7	
Рівненська	191,8	1,01	21		223,8	1,01	21		255,9	1,18	21		262,7	1,30	20	
Сумська	662,3	3,50	14		718,0	3,25	14		789,4	3,63	15		791,2	3,92	14	
Тернопільська	415,9	2,20	18		423,3	1,92	18		587,7	2,70	18		589,7	2,92	17	
Харківська	1 168,6	6,18	7		1 341,8	6,07	7		1 241,1	5,71	6		1 245,7	6,18	5	
Херсонська	1 083,1	5,73	9		1 177,6	5,33	8		1 277,8	5,88	5		1 302,7	6,46	4	
Хмельницька	707,3	3,74	12		784,4	3,55	13		933,1	4,29	10		941,7	4,67	9	
Черкаська	858,2	4,54	10		972,0	4,40	10		892,3	4,10	11		895,7	4,44	10	
Чернівецька	147,3	0,78	23		150,0	0,68	23		173,6	0,80	23		175,7	0,87	22	
Чернігівська	574,5	3,04	15		657,2	2,97	15		799,0	3,67	13		802,1	3,98	12	

Сформовано автором за: [5]

Незважаючи на зменшення кількості фермерських господарств по Україні, що спостерігається останніми роками, у Вінницькій області ситуація є кращою, зокрема це зростання кількості відповідних господарських суб'єктів та площі їхніх земельних угідь (рис. 3.10), підвищення продуктивності праці, а також зростання чисельності зайнятих працівників та обсягів валової продукції.

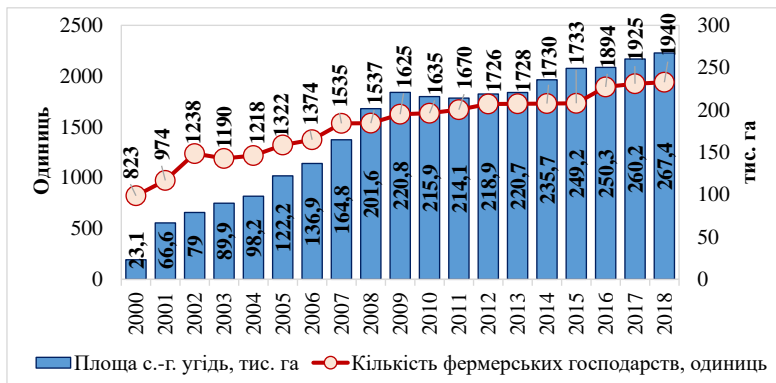

Рис. 3.10 – Розвиток фермерських господарств Вінниччини за 2000–2018 рр.

Сформовано автором за: [7]

Подальший розвиток фермерства набуває все більшої актуальності з огляду на те, що найбільш мотивуючою є така форма власності, яка б забезпечила поєднання в одній особі власника засобів виробництва та праці, працівника і менеджера. Крім того, статистично офіційно зареєстрованих фізичних осіб-підприємців відносять до господарств населення, а розмір їхніх земельних угідь часто перевищує середній розмір угідь вітчизняних фермерських господарств. Отже, існує значний прихований потенціал розвитку фермерських господарств, що може бути активізований створенням та підтримкою ефективного інституціонального забезпечення з боку держави.

Звичайно, власникам фермерських господарств важко вирішувати наявні проблеми економічного характеру, пов'язані з пошуком вигідних ринків збуту, нестачею матеріально-технічних ресурсів і відсутністю фінансових коштів на його придбання та оновлення, відсутністю потрібних об'єктів зберігання та переробки первинної продукції, що загалом негативно впливає на рівень економічної ефективності їхньої діяльності. Але, з огляду на світовий досвід, навіть ті суб'єкти, що мають порівняно низький економічний потенціал, об'єднавшись у кооперативи, набувають досить вагомої сили для повного або хоча б часткового подолання зазначених проблем.

Окрім того, на підставі проведеної прогностичної оцінки динаміки обсягів виробництва зернових та зернобобових культур фермерськими господарствами (рис. 3.11)

в Україні та у Вінницькій області зокрема прогнозується позитивна тенденція на-
рощування обсягів зазначених культур, причому частка виробництва фермерських
господарств у загальному виробництві має також зростати.

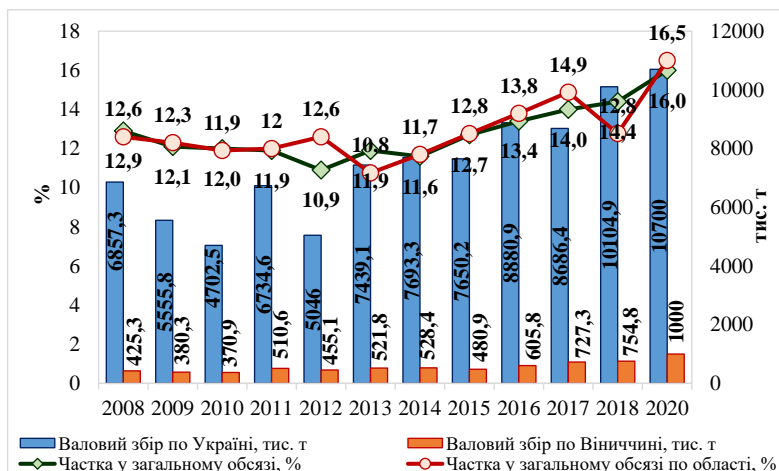

Рис. 3.11 – Динаміка виробництва зернових та зернобобових культур
у фермерських господарствах України та Вінниччини в 2008–2020 рр.

Сформовано автором за: [7]

Щодо технічної оснащеності, варто сказати, що фермерські господарства по-
стійно оновлюють техніку як по Україні взагалі, так і в Вінницькій області зокрема
(табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Наявність сільськогосподарської техніки у фермерських господарствах України та Вінницької області у 2015–2018 рр., шт.

Види техніки	Україна				Вінницька область			
	2015	2016	2017	2018	2015	2016	2017	2018
Трактори	33 457	35 206	37 248	39 451	2 412	2 577	2 724	2 865
Зернозбиральні комбайни	8 045	8 578	9 093	9 348	512	590	622	637
Сівалки	18 759	19 636	21 149	22 458	1 289	1 384	1 426	1 521

Сформовано автором за: [7]

За даними табл. 3.6 спостерігається стійка тенденція до збільшення забезпе-
ченості фермерських господарств України та Вінницької області технікою.

Зрозумілим є те, що фермерські господарства повинні підтримувати достат-
ній рівень механізації, щоб не страждала результативність господарювання. Варто
зазначити, що за надмірно високого рівня механізації буде знижуватися економічна
ефективність виробництва.

За нормативами оптимальна кількість техніки на одне середнє фермерське господарство України має складати: тракторів – 2,46 од., комбайнів – 0,46 [8, с. 211–212].

Здійснено розрахунок потреб і порівняємо результати з наявністю техніки (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Потреби в сільськогосподарській техніці у фермерських господарствах
Вінницької області у 2015–2018 рр., шт.**

Види техніки	2015	2016	2017	2018
Кількість фермерських господарств, од.	1 733	1 894	1 925	1 940
Наявність, шт.				
Трактори	2 412	2 577	2 724	2 865
Зернозбиральні комбайни	512	590	622	637
Потреби, шт.				
Трактори	4 263	4 659	4 736	4 772
Зернозбиральні комбайни	797	871	886	892
Коефіцієнт задоволення потреб фермерських господарств в техніці				
Трактори	0,57	0,55	0,58	0,60
Зернозбиральні комбайни	0,64	0,68	0,70	0,71

Сформовано автором за: [7]

Відповідно до проведених розрахунків фермерськими господарствами Вінницької області в 2015–2018 рр. не були повністю задоволені потреби в сільськогосподарській техніці: в тракторах ступінь задоволеності складав лише 57–60 %, в зернозбиральних комбайнах – 64–71 %.

Зрозуміло, що фермерам, які мають незначні земельні площі, не вигідно купувати та утримувати необхідну сільськогосподарську техніку. А в умовах нерозвинутого агротехнічного сервісного обслуговування це призводить до невиконання передбачених технологією необхідних операцій технологічного циклу, а отже, – і до недобору урожаю сільськогосподарських культур (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

**Урожайність основних сільськогосподарських культур
у фермерських господарствах Вінницької області у 1995–2018 рр., ц/га**

Культури	1995	2000	2005	2010	2015	2017	2018	Темп зростання, 2018 до 1995, %
Зернові і зернобобові культури	19,9	20,3	21,5	29,0	38,5	51,7	63,1	317,1
Пшениця озима та яра	23,8	22,4	24,3	29,0	40,9	47,5	48,0	201,7
Жито озиме та яре	14,0	24,6	16,7	20,4	24,2	38,4	15,1	107,9
Ячмінь озимий та ярий	19,1	19,3	20,2	22,9	35,4	44,7	35,5	185,9
Овес	30,6	20,6	17,2	15,9	23,1	23,5	18,0	58,8
Кукурудза на зерно	29,0	28,4	35,4	51,0	39,2	66,0	94,3	325,2
Соняшник	9,9	11,6	10,2	16,2	25,7	27,8	30,2	305,1
Буряки цукрові фабричні	250,1	192,2	219,2	285,9	398,2	512,0	606,7	242,6
Картопля	61,9	68,5	81,8	137,3	132,7	104,7	264,4	427,1
Культури овочеві	80,4	107,5	125,9	143,2	101,5	177,5	155,9	193,9

Сформовано автором за: [7]

За даними табл. 3.8 видно, що позитивні зміни щодо збільшення урожайності зернових та зернобобових культур намітилися у 2013–2014 рр., коли урожайність сягнула рівня 46,3–50,5 ц/га, яка зберіглася і в 2015–2018 рр. Важливим фактором є те, що за більш тривалий період дослідження (починаючи з 1995 р.) показники урожайності мають позитивну динаміку. Так, урожайність цукрових буряків зросла більш ніж в 2,4 раза, сояшника втричі, картоплі – в 4,3 раза [7].

Рівень використання земельних угідь фермерськими господарствами залежить від цілої сукупності факторів. Основними проблемами розвитку фермерського господарства України є відставання від сучасних тенденцій запровадження інноваційних технологій ведення сільського господарства. Нові технології та технічне забезпечення виробничих процесів є недоступним для більшості фермерів через їхню дорожнечу. Фермери мають обмежене фінансове забезпечення своєї діяльності, якого ледве вистачає для придбання необхідних ресурсів для нового циклу виробництва. Зі свого боку перехід на більш вищий рівень господарювання передбачає додаткове залучення коштів [8].

На сьогодні тільки незначна частина фермерських господарств Вінницької області досягла високих показників у використанні земельних ресурсів. В основному це стосується великих за розмірами земельної площі господарств, які мають можливість забезпечити досить високий рівень інтенсифікації виробництва сільськогосподарської продукції із оптимальним застосування органічних, мінеральних добрив, засобів обробки насіння та захисту рослин, дотримання агротехніки. Як зазначалося, фермерські господарства Вінницької області, в значній своїй більшості, були сформовані на гірших, низькопродуктивних землях. Підвищення їхньої родючості практично неможливе без внесення достатньої кількості добрив, проведення додаткових трудомістких заходів з упорядкування рельєфу, агротехнічного догляду тощо. За останні 5 років обсяги внесення мінеральних добрив зросли (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Обсяги внесення органічних та мінеральних добрив
фермерськими господарствами Вінницької області**

Показники	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	Темп зростання, 2018 до 2011, %
<i>Внесено органічних добрив в середньому на 1 га, т</i>									
Разом, т	3,9	4,1	5,2	5,1	3,2	15,7	22,4	24,1	617,9
<i>Внесено мінеральних добрив у перерахунку на 100 % поживних речовин на 1 га удобреної площі</i>									
Разом, кг	81,5	86,1	90,2	92,8	98,6	124,7	147	149,8	183,8
зокрема азотних	68,1	69,3	70,4	72,6	74,4	98,7	116,8	112,7	165,5
фосфорних	8,6	9,4	10,4	11,3	12,4	13,4	14,3	15,3	178,3
калійних	8,4	7,4	9,4	8,9	11,8	12,7	15,9	21,8	259,2

Сформовано автором за: [7]

Водночас варто зазначити, що застосування добрив само собою не вирішує проблему підвищення ефективності використання земельних угідь, якщо культура землеробства у фермерських господарствах на низькому рівні.

Окрім вирішення внутрішніх організаційно-технологічних проблем використання розвитку фермерських господарств велике значення має і вдосконалення державної політики в питаннях розвитку сімейних фермерських господарств.

Отже, проведені дослідження динаміки розвитку фермерських господарств нам дали змогу зробити висновки, що у Вінницькій області сформований і функціонує сектор фермерських господарств, а отже, – сектор підприємств сімейного бізнесу.

3.2 Аналіз зовнішньої торгівлі України аграрною продукцією

Загальний експорт продовольчих товарів з України у 2018 р., порівняно з попереднім роком, зріс приблизно на 5 % – до понад 18,6 млрд дол. США. При цьому до 57 % усього експорту забезпечили лише три позиції: соняшникова олія, кукурудза та пшениця.

Найбільшими імпортерами українських продуктів харчування у 2018 р. стали Індія (1,8 млрд дол. США) і Китай (1,2 млрд дол. США). Щодо загальної картини експорту, то більшість позицій за 2017 р. продемонстрували негативну динаміку: на тлі загального зростання за рахунок лідерів експорт інших сільськогосподарських продуктів просів.

Є два пояснення такої динаміки. По-перше, на результати експорту наклався невдалий для українського агросектора 2017 рік (негативні погодні умови для пізніх культур). Це скоротило експортну пропозицію української агропродукції у першій половині 2018 р. По-друге, спеціалізація господарств на культурах, які користуються найбільшим попитом на глобальному ринку, дається взнаки – аграрні підприємства збільшують площі під соняшником або кукурудзою на шкоду посівам інших культур.

Соняшникова олія

Як зазначили фахівці, темпи відвантажень перевищили рівень 2017 р., і за перші три місяці сезону було експортовано 1,37 млн т соняшникової олії. Загалом, за прогнозами, у 2018–2019 маркетинговому році (МР) Україна зможе продати на світовому ринку 5,9 млн т соняшникової олії, що стане черговим рекордом у зовнішній торгівлі цією продукцією.

На жаль, Україна не може повністю скористатися високим попитом на соняшкову олію – наприкінці минулого року експортні ціни при базисі встановили антирекорд і впали до найнижчого рівня за останнє десятиліття. Тільки з початку 2018/2019 МР, тобто з початку вересня, вони знизилися на 13 % – із 710 до 620 дол.

США за 1 т. Зараз ціни потроху почали підвищуватися, але до повного відновлення ще далеко. Власне, це і стало причиною того, що при досить високому показнику фізичних експортних відвантажень олії у 2018 р. відбулося падіння виручки компаній-постачальників. Отже, плани на високий експорт у поточному маркетинговому році можуть бути зіпсовані недоотриманням виручки експортерами.

Кукурудза

Завдяки переважно сприятливим умовам протягом усього виробничого циклу в 2018 р. Україні вдалося зібрати понад 35 млн т кукурудзи, що є абсолютним рекордом за всю історію країни. У підсумку експортний потенціал поточного сезону оцінюється на рівні 27 млн т, що виглядає доволі амбіційно з огляду на потужну конкуренцію на світовому ринку з боку американської, а з квітня – ще й аргентинської кукурудзи, а також проблеми в роботі української системи логістики.

Загалом із жовтня по грудень 2018 р. з України було експортовано 7,8 млн т кукурудзи, що становить майже 30 % до експортного потенціалу кампанії.

Найбільшим споживачем української кукурудзи залишаються країни Європейського Союзу, а другим за розмірами імпортером є Китай. Варто також зазначити поступово зростаючу роль африканських країн – на них вже припадає 8–10 % усіх вітчизняних поставок культури на глобальний ринок.

Пшениця

У минулому 2017/2018 МР Україна, Росія та Казахстан задовольнили близько 35 % світового попиту на пшеницю. За перші шість місяців 2018/2019 МР три країни регіону відвантажили на експорт близько 39 млн т пшениці (з урахуванням борошна в перерахунку на зерно), що на 5 % випереджає показники аналогічного періоду минулого сезону і на 25 % – результати того самого періоду позаминулого маркетингового року.

Якщо брати географію власне українських продажів, то на прикладі пшениці найбільше проявляється розвиток азійського напрямку експорту.

Так, серед топ-5 покупців є лише одна країна ЄС (Іспанія), а решта покупців – віддалені країни Азії. При цьому Індонезія очолює рейтинг імпортерів української пшениці вже другий рік поспіль. Це досить позитивний момент, адже Індонезія взагалі є другим за величиною покупцем культури на глобальному ринку, поступаючись лише Єгипту.

Утім, друга половина 2018/2019 МР може внести деякі корективи. Зараз Європейський Союз, де був неврожай пшениці, вже вичерпав експортні можливості та, навпаки, почав її імпортувати. Географічна близькість європейських покупців може змінити баланс українського експорту на користь країн ЄС.

Насіння ріпака

Так, у 2018 р. Україна експортувала 2,44 млн т насіння ріпака на 1,011 млн дол. США. Це майже на 20 % більше результатів аналогічного попереднього періоду. Головним покупцем українського ріпака традиційно стала Європа, забезпечивши понад 83 % експортних продажів цієї культури. При цьому Бельгія та Німеччина сумарно придбали 1,365 млн т насіння ріпака, або 60 % всього експорту. Також поставки культури здійснювалися до ОАЕ, Португалії, Пакистану і навіть на американський континент – до Мексики.

2018 р. приніс і рекордний урожай ріпака – 2,68 млн т. Це на 22 % більше за врожай 2017 р. (2,195 млн т). При цьому прогноз на майбутній урожай 2019 р. залишається оптимістичним. Посівна площа озимого ріпака становила 1,3 млн га. Це рекорд останніх дев'яти років, і на третину більше торішнього показника. Взагалі, зростання посівів ріпака фіксується вже третій рік поспіль, адже ріпак зараз – найдорожча з основних олійних культур в Україні.

Завдяки гарній рентабельності та високому попиту з боку експортерів і переробників аграрії розширюють посівні площі. У цілому прогнозується, що за рахунок високого світового попиту в 2018/2019 МР основні країни-експортери ріпака (Канада, Австралія, Україна та Росія) збільшать продаж насіння на 7 %, до 17,35 млн т.

Макуха

У 2018 р. виробники продали за кордон 4,847 млн т продуктів переробки рослинних жирів та олій – макухи та шроту. Це на 14 % менше, ніж за відповідний період 2017 р. Але у грошовому еквіваленті експортери залишилися у вигазі. За 2018 р. їхній виторг сягнув 922 млн дол. США, що майже на 15 % більше за показник 2017 р. У цілому ж Україна посилює свою роль у поставках олійних шротів та макухи на глобальний ринок. У 2018–2019 МР наша держава може суттєво збільшити експорт цієї продукції.

По-перше, в Україні очікується зростання переробки олійних культур. По-друге, світове споживання протеїнової продукції збільшується. Отже, за прогнозами аналітиків, у поточному МР є всі передумови для того, щоб ми зайняли до 7 % у світовому експорті макухи та шротів загалом і до 65 % у світовій торгівлі соняшниковим шротом. Ці показники можуть стати рекордними для України.

Також варто зазначити, що вигідним для наших експортерів макухи та шроту є геополітичне загострення між США та Китаєм, який зацікавився недорогим українським соняшниковим шротом. Крім Китаю, найбільш перспективними експортними ринками вважаються країни СНД, ЄС, а також Таїланд, В'єтнам, Алжир та Ізраїль.

Сосві боби

Експорт української сої в 2018 р. продемонстрував падіння. Було вивезено 2,24 млн т на суму 831,2 млн дол. США. Натомість за аналогічний період 2017 р.

виробники продали за кордон 2,87 млн т на 1 059,6 млн дол. США. Тобто зменшення становило 22 % як у фізичному обсязі, так і у грошовому еквіваленті – експортери недоотримали майже 220 млн дол. США.

Нагадаємо, що з 1 вересня 2018 р. було скасоване відшкодування ПДВ при експорті соєвих бобів для трейдерів. Дійсно, саме з вересня переробка сої зросла на 25 % (порівняно з відповідним періодом минулого року). Але не можна пояснювати цю тенденцію лише змінами в держрегулюванні. Адже разом з переробкою зростає й урожай цієї культури: з 3,8 млн т у 2017 р. до 4,4 млн т у 2018 р.

А ось кон'юнктура світового ринку складається не на користь українським аграріям. Так, у липні 2018 р. голова Єврокомісії Жан-Клод Юнкер та президент США Дональд Трамп домовилися про збільшення торгівлі деякими продуктами, у тому числі й соєвими бобами. У рамках реалізації цих домовленостей саме США стали основним постачальником сої в ЄС. Наразі головними імпортерами українських бобів залишаються азійські країни. До речі, зважаючи на кризу відносин із США, Китай шукає нових постачальників соєвих бобів.

Ячміль

За підсумками 2018 р. Україна експортувала 3,59 млн т ячменю на 682 млн дол. США. За 2017 р. експорт становив 4,86 млн т, або 710,6 млн дол. США у грошовому обчисленні. Підсумки першої половини 2018/2019 МР більш тривожні.

Натомість Саудівська Аравія продовжує демонструвати зростаючий тренд. За першу половину 2018/2019 МР ця азійська країна імпортувала майже на третину більше, ніж за аналогічний період минулого маркетингового року. Взагалі, Саудівська Аравія – основний покупець українського ячменю. Так, за 2018 р. країна придбала 66 % усього річного експорту у фізичному еквіваленті.

Цукор

За 2018 р. Україна експортувала 585 тис. т цукру, що лише на 24 тис. т менше, ніж в 2017 р. У грошовому еквіваленті показники знизилися більш суттєво: якщо у 2017 р. цукровики заробили на експортних відвантаженнях 280 млн дол. США, то у 2018 р. – лише 216 млн дол. США, або менше на 22 %. Адже світові ціни на цукор впали до найнижчого рівня за десятиліття. Справа в девальвації національної валюти у Бразилії та Індії. Ці країни – найбільші експортери цукру на світовий ринок. За рахунок ослаблення валют конкуренція між ними наростає, і пропозиція цукру на світовому ринку збільшується.

А ціни, як наслідок, зменшуються, так само, як і виторг українських експортерів цукру. Також варто зазначити суттєві зміни в географії експортних поставок українського продукту. У 2017 р. найбільшим покупцем нашого цукру була Шрі-Ланка. У 2018 р. половину експортованого цукру придбав Узбекистан, а Шрі-Ланка посіла лише дев'яте місце у рейтингу експортерів. Утім, незважаючи на падіння, отриманий результат можна вважати майже чудовим з огляду на експорт

цукру шість-вісім років тому, коли він вимірювався лише декількома десятками тисяч тон.

Соева олія

За 2018 р. Україна експортувала 214,7 тис. т соєвої олії. Це майже на 29 % більше, ніж за 2017 р., при цьому грошовий обсяг експорту 2018 р. становив 152,5 млн дол. США, або більше на 21 % від відповідних показників 2017 р. (майже 125 млн дол. США). Цікаво, що з початку 2018–2019 МР, тобто з вересня, експортери наростили зовнішню торгівлю соєвою олією в півтора раза. Треба зазначити, що експерти прогнозують збільшення імпорту Китаєм соєвої олії з 482 тис. т до 950 тис. т за підсумками 2018–2019 МР.

Експортери сподіваються, що це нарощення відбудеться саме за рахунок українського продукту, адже, за прогнозами, переробка соєвих бобів у поточному маркетинговому році зросте майже вдвічі.

Окрім того, збільшує закупки української олії й Індія (з 9,9 тис. т у 2017 р. до 14 тис. т у 2018 р.), Бангладеш і Литва, що були на четвертому та п'ятому місцях рейтингу країн-імпортерів у 2017 р., а у 2018 р. не потрапили навіть до десятки лідерів. Натомість наростили імпорт перспективні ОАЕ та Саудівська Аравія. Цікаво, що шосте місце посів Алжир, який традиційно купував соєву олію в РФ, а минулого року імпортував 6 тис. т української соєвої олії.

Горох

Експорт гороху з України в 2018 р. був вищим, ніж за 2017 р. Так, у фізичному обсязі він становив 655,3 тис. т, а у грошовому – 154,6 млн дол. США (+4 %, або 69 млн дол. США). Близько 20 % виторгу експортерам забезпечили Індія та Іспанія. Взагалі, саме ЄС та Азія і є найбільшими імпортерами українського гороху. Наприклад, за підсумками 2017/2018 МР (з липня 2017 р. по липень 2018 р.) зовнішні поставки гороху з України досягли рекордних обсягів – 873,5 тис. т. Це було на 80 % більше, ніж показники попереднього 2016–2017 МР.

Борошно

За 2018 р. виробники продали за кордон 305 тис. т, що майже на третину менше, ніж обсяг 2017 р. (442 тис. т). У грошовому еквіваленті теж падіння майже на 26 % – з 96,6 млн дол. США у 2017 р. до 71,2 млн дол. США 2018 р.

Невтішні підсумки зовнішньої торгівлі борошном і в розрізі маркетингового року. Так, за попередніми підрахунками, за перші шість місяців поточного 2018–2019 МР (липень–грудень) українські експортери відвантажили 126 тис. т проти 245 тис. т за липень–грудень 2017–2018 МР, тобто вдвічі менше. Залишається радіти лише зменшенню темпів падіння. Адже за перші шість місяців минулого 2017–2018 МР, порівняно з відповідним періодом позаминулого маркетингового року, продажі борошна впали втричі.

Але зворотний бік цієї позитивної динаміки не дуже привабливий. Пожвавлення експорту відбулося завдяки демпінгу. Ціни на борошно на внутрішньому ринку зростали, а експортні ціни, навпаки, падали.

Зі свого боку ціни на внутрішньому ринку реагували на зниження виробництва борошна (по деяких місяцях до 20 %, порівняно з 2017 р.). Виробництво ж згортали як унаслідок падіння експорту, так і з огляду на скорочення виробництва хлібобулочних виробів.

Сорго

Результати експорту українського сорго за 2018 р. гірші, ніж показники за 2017 р.: 123,6 тис. т на 19,5 млн дол. США та 148,3 тис. т на 21,6 млн дол. США відповідно. Тобто у фізичному обсязі експорт просів майже на 17 %. У грошовому еквіваленті результат кращий – падіння становило лише 10 %. Сорго в Україні належить до нішевих, але дуже перспективних культур. За енергетичною цінністю та кількістю протеїну сорго з легкістю може скласти конкуренцію кукурудзі у виготовленні кормових сумішей. Але, на відміну від неї, сорго вимагає вдвічі менше вологи, тобто більш посухостійке.

У 2018 р. Україна експортувала сорго здебільшого до ЄС та Азії. Але зацікавленість цією культурою зростає в усьому світі. Наприклад, у тому ж ЄС площі під сорго минулого року збільшилися на 6 % до 146 тис. га (в Україні – 40 тис. га).

Загалом прогнозується, що наступного року світове споживання сорго зросте на 4 % до 60,4 млн т за рахунок зростання частки культури у раціоні мешканців Африки та збільшення на 30 % використання сорго у виробництві етанолу в США.

Жито

У 2018 р. експорт цієї культури у грошовому обсязі зріс із 3,9 млн дол. США до 15,5 млн дол. США, тобто майже в 4 рази (порівняно з 2017 р.). У фізичному еквіваленті це становило 104 тис. т жита за 2018 р. проти 25 тис. т за 2017 р. Позитивні результати були зафіксовані й по закінченню 2017–2018 МР (із серпня по лютий).

За підсумками сезону за кордон відвантажили майже 39 тис. т. Це теж більше ніж в тричі вище за показники сезону 2016–2017 МР та найкращий результат за чотири попередні маркетингові роки. І ще одна невелика, але показова цифра – близько 400 т жита закупила Швейцарія, при цьому партія була повністю сертифікована як органічне зерно.

Польща, яка 2017 р. лідирувала з результатом у 6 тис. т, за підсумками минулого року знову на першому місці у топ-5 країн-імпортерів жита, але вже з обсягом у 37 тис. т. Проте зовсім не імпортувала цю культуру Іспанія, яка у 2017 р. ввезла 4,6 тис. т українського жита та посіла друге місце після Польщі. Зараз за Польщею йде Литва, що збільшила імпорт у понад п'ять разів – до 13 тис. т. Філіппіни та

Латвія (відповідно на третьому та п'ятому місці) у 2017 р. жито в Україні не купували. А четверте місце рейтингу, Ізраїль, збільшив імпорту у 17 разів – з 59 тис. дол. США до 1 млн дол. США.

Гречка та просо

У 2018 р. зовнішня торгівля цими зерновими у фізичному обсязі зменшилася утричі до 28,4 тис. т (порівняно з 2017 р.). Грошові показники впали майже в 1,6 раза. При цьому обставини експорту гречки та проса у 2018 р. мали свої важливі нюанси. Так, гречка виросла майже на 40 %. Але фізично це лише 705 т на 381 тис. дол. США у 2018 р. проти 511 т на 292 тис. дол. США у 2017 р. Основним імпортером української гречки залишилася Польща, яка викупує близько 50 % всього експорту цієї культури.

Також треба зазначити, що велика частка експортованої української гречки (понад 60 % за результатами 2017–2018 МР) сертифікована як органічна. А ось просо впало більш ніж відчутно – із 70,6 тис. т на 12,2 млн дол. США за 11 місяців 2017 р. до 22 тис. т на 6,85 млн дол. США за аналогічний період 2018 р. Цю динаміку пояснюють неврожаєм (минулого року проса зібрали на 5 тис. т менше, ніж позаминулого) та низькою якістю продукту.

Якщо у 2017 р. спостерігалася розгалужена географія експорту українського проса – культуру купували 47 країн (навіть Мексика та Австралія), – то у 2018 р. географія поставок звузилася, а обсяги як лідерів, так і інших країн-імпортерів відчутно просіли.

Овес

За 2018 р. Україна експортувала 8,1 тис. т вівса, що на понад 28 % нижче за результати 2017 р., але спостерігалася збільшення експортної виручки, порівняно з 2017 р., на 14 тис. дол. США. Позитивним є той факт, що темпи падіння зовнішньої торгівлі вівсом помітно знизилися. Наприклад, показники 2017 р. були майже в чотири рази гірші, ніж результати 2016 р. (як у фізичному, так і у грошовому еквіваленті).

Також цікаво дослідити і зміни географії поставок українського вівса. У 2017 р. ми втратили Індію як головного покупця цього продукту. Натомість позицію лідера зайняв Пакистан зі значно меншими обсягами. У 2018 р. Індія повернулася, викупивши майже третину зерна на півмільйона доларів. Але, на жаль, Україна так і не має контрактів з основними світовими імпортерами вівса – США та Китаєм.

Загалом же зацікавленість вівсом, як і валові збори, невпинно падають у світі з 1960-х рр. Вкрай незначні й обсяги світової торгівлі вівсом, тобто культура переважно споживається безпосередньо в країні вирощування. Наприклад, Україна у 2018 р. зібрала близько 440 тис. т вівса, а експортувала лише 1,5 % цього обсягу.

Варто зазначити, що основу експортного потенціалу як і виробництва агропродукції України складають формування корпоративного типу (агрохолдинги,

вертикально інтегровані структури тощо), які займають панівне становище щодо господарств населення.

Нерівноправність у взаємовідносинах між ними проявляється у монополізації корпоративним сектором ринків ресурсів, особливо фінансових, каналів збуту продукції (ланцюгів доданої вартості), вигідних цін, засобів державної підтримки і впливу на формування державної аграрної політики [9, с. 77].

Агрохолдинги відіграють важливу роль у формуванні сільськогосподарського ринку України. Наприклад, частка холдингів у загальному експорті вище, ніж інших сільськогосподарських підприємств у загальному виробництві цих культур, за винятком сої.

Якщо говорити загалом про фінансові показники холдингів, то за минулий рік компаніям вдалося досягти значного успіху. Такі результати обумовлені довірливими відносинами з міжнародними інвесторами і позитивною макроекономічною ситуацією.

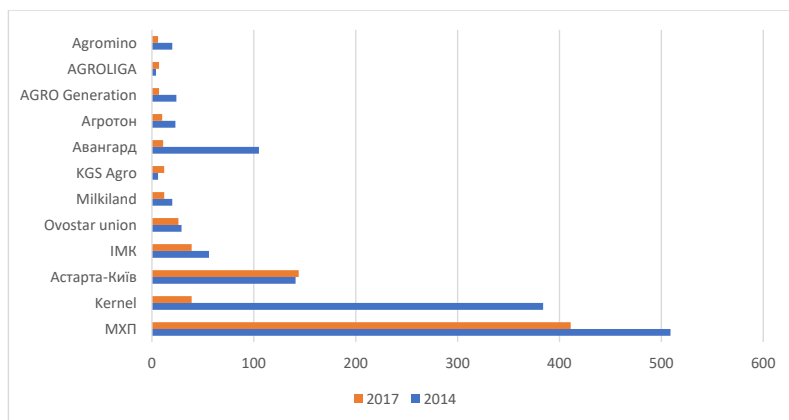

Рис. 3.12 – EBITDA публічних аграрних компаній у 2014 р. та 2017 р., млн дол. США

Джерело: [10]

Наприклад, у 2017 р. середній показник EBITDA серед холдингів вперше за кілька років почав зростати – 84,07 млн дол. США. У 2016 р. ця цифра становила 77,31 млн дол. США (рис. 3.13). Хоча показник EBITDA і не допомагає визначити прибутковість компанії, але виводить картину історії її економічної діяльності.

В Україні продовжує зростати і кількість агрохолдингів, і їхній земельний банк. У 2017 р. налічувалося 93 сільськогосподарські підприємства, які обробляли понад 10 тис. га. Загальний земельний банк в обробці агрохолдингами за 5 років збільшився з 5,6 млн га до 5,95 млн га в 2017 р. (рис. 3.14).

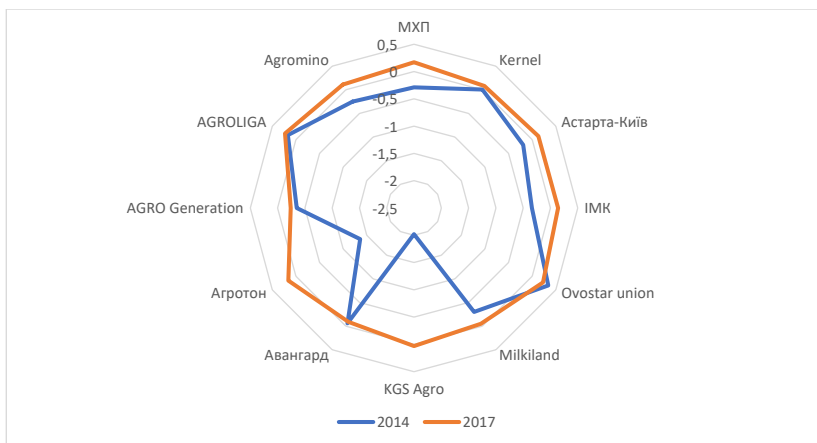

Рис. 3.13 – Маржа прибутку публічних аграрних компаній у 2014 р. та 2017 р., %

Джерело: [10]

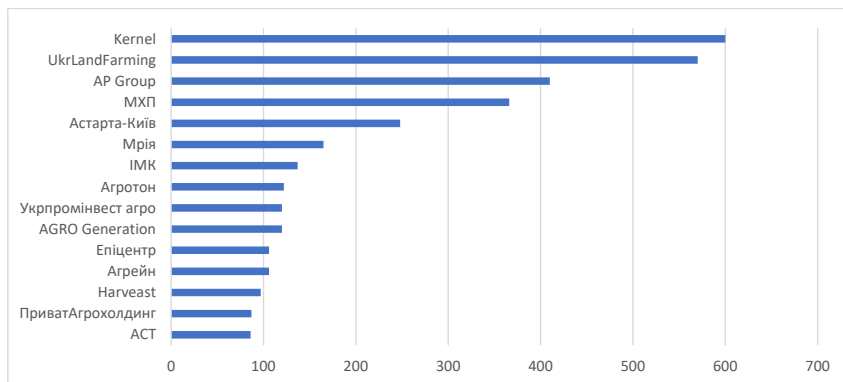

Рис. 3.14 – Земельний банк найбільших агрохолдингів України в 2017 р., тис. га

Джерело: [10]

Збільшення сільгоспугідь в користуванні цією категорією сільгоспідприємств склав 6,3 %. Лідерами по земельному банку залишаються «Кернел» – 600 тис. га, UkrLandFarming – 570 тис. га, «Агропросперіс» (NCH) – 410 тис. га.

Однак, варто враховувати й інше: значна кількість сільськогосподарської землі в окремих районах країни взагалі не обробляється й використання саме таких земельних ділянок агрохолдингами є позитивним фактором. Водночас, характерною негативною особливістю господарювання агрохолдингів є неповне оброблення

контрольованих земель, що свідчить про накопичення земельних активів для подальшого перепродажу, а не агровиробництва [13, с. 78].

Найбільше агрохолдингів у 2017 р. зафіксовано у Київській – 32 од., Чернігівській – 28 од. і Полтавській – 26 од. областях.

Маючи значно більші фінансові можливості, агрохолдинги витісняють з ринку оренди землі певну кількість дрібних аграрних підприємств і приватних фермерів, які не можуть з ними конкурувати.

Отже, фермери часто змушені змінювати свою спеціалізацію, переходити від вирощування низькоєфективних зернових і технічних культур до вирощування овочів, фруктів, ягід, заповнюючи ринкову нішу трудомісткої продукції, виробництво якої в сучасних умовах вони забезпечують ефективніше [13, с. 75–76].

Беззаперечною перевагою агрохолдингів є те, що в них досягається реальна інтеграція сільськогосподарського та агропереробного виробництва, а також зберігання, товаропросування, реалізації (зокрема внутрішньої) та збуту готової продукції, що, зі свого боку, дає змогу оптимізувати фінансові потоки між названими видами діяльності.

Іншим важливим аспектом діяльності агрохолдингів є їхня можливість забезпечення необхідної якості сільськогосподарської та харчової продукції завдяки застосуванню інновацій у виробництві й переробці продукції сільського господарства, можливостей контролю за дотриманням технології на всіх її етапах.

Проте, як свідчить практика, мова йде про так звані «власні переваги». Використовуючи податкові пільги та преференції, передбачені вітчизняним законодавством для сільського господарства загалом, ці господарські структури повною мірою використовують вартість, яка мала б стати джерелом повноцінного відтворення природних і соціальних ресурсів сільської місцевості, поліпшення якості життєвого середовища, але, насправді, «вимивається» із села [13, с. 78].

Під дією ринкових чинників в Україні вже склалася чітка структура виробництва сільськогосподарської продукції, в якій корпоративні (зокрема сільськогосподарські підприємства) та господарства населення зайняли свої ніші (рис. 3.15–3.16).

Серед господарств населення посилюється розшарування за обсягом ресурсів, що використовуються, і характером діяльності за рахунок зменшення прошарку сільських домогосподарств проміжного (споживчо-товарного) типу, зростають частки господарств, які виробляють продукцію лише для продовольчого самозабезпечення або виробництво яких набуває переважно товарного спрямування, досягаючи світових критеріїв відповідності фермерським господарствам [13, с. 79].

Що стосується валового виробництва аграрних холдингів, то за 2017 р. воно склало 55,9 млрд грн, або 22 % від загального обсягу по країні. У 2016 р. частка агрохолдингів в загальному виробництві сільськогосподарської продукції була трохи вищою і становила 23 % [10].

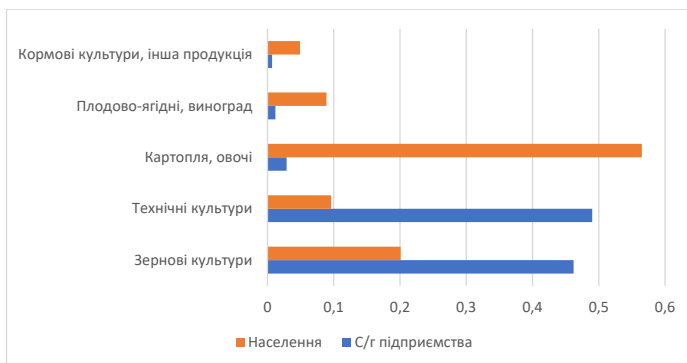

Рис. 3.15 – Структура виробництва валової продукції рослинництва в Україні в 2017 р., %

Джерело: [13]

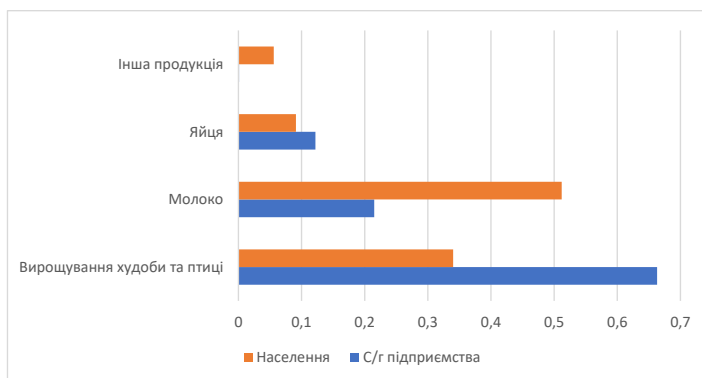

Рис. 3.16 – Структура виробництва валової продукції тваринництва в Україні в 2017 р., %

Джерело: [13]

Отже, в країні спостерігається перевиробництво одних культур над іншими. Особливістю сучасного аграрного виробництва України є переважання галузі рослинництва в сільськогосподарських підприємствах, а галузі тваринництва – в господарствах населення.

Можна говорити, що розвиток сільськогосподарського виробництва в Україні обумовлюється виключно кон'юнктурними чинниками, а рушійною силою є збільшення масштабів експорту продукції, зокрема до країн ЄС. Привабливість західно-європейського ринку для вітчизняних виробників продукції зумовлена зростаючою потребою ЄС в імпорті сировини і продуктів, зокрема органічних. Основними

проблемами України, які стримують розвиток експорту до ЄС, є несприятливий інвестиційний клімат; негармонізоване українське законодавство у сфері виробництва аграрної продукції з правовим полем ЄС. Також варто зазначити ускладнений доступ готової продукції до мережі роздрібної торгівлі ЄС, жорсткі вимоги до якості продукції, необхідність забезпечення повного відстеження продукції з поля до прилавка.

3.3 Вплив спільної сільськогосподарської політики ЄС на національних виробників

Основною метою спільної аграрної політики (САП) ЄС, що залишалася незмінною протягом понад 30 років, є гарантування закупівельних цін для виробників аграрної продукції та підтримка стабільного рівня доходів суб'єктів сільськогосподарського виробництва. Водночас, реагуючи на актуальні економічні, технологічні, політичні виклики, країни-члени Європейського Союзу вносили корективи у поточну аграрну політику та змінювали поточні пріоритети залежно від актуалізації аграрної проблематики. Так, на початкових етапах реалізації САП в ЄС домінували галузеві підходи, що були сконцентровані виключно на регулюванні агропромислового комплексу та рибної промисловості; на більш пізніх етапах політика була значно розширена, охопивши проблематику розвитку сільських територій, безпеки продовольчих продуктів, екологічного розвитку тощо. Короткий огляд етапів розвитку Спільної аграрної політики Євросоюзу дає змогу спрогнозувати основні тенденції розвитку агропромислового комплексу Євросоюзу та виокремити чинники впливу на сільське господарство України. Перший етап реалізації САП (1962–1973 рр.) був пов'язаний із потребами у забезпеченні жителів ЄС найнеобхіднішими продовольчими продуктами. Закупівельні ціни було зафіксовано централізовано та на досить високому рівні, обмежень імпорту не було [11, с. 10].

Оскільки на цьому етапі до ЄС входило 9 країн, вперше виникла потреба узгодження загальної політики регулювання цін на агропродукцію, також було запропоновано інструменти регулювання ринку, сформульовано принципи встановлення закупівельних цін і обсягів закупівель. Суб'єкти сільського господарства одержували значні суми субсидій. Витрати загального бюджету ЄС на сільське господарство у цей період перевищило 65 %, а високий рівень підтримки виробництва окремих сільськогосподарських продуктів привів до їхнього перевиробництва.

Особливістю другого етапу (1978–1992 рр.) реформування САП стала боротьба з наслідками успішного виконання завдань першого етапу, а саме: з перевиробництвом агропродукції. Серед основних засобів САП стало жорстке регулювання закупівельних цін, що обмежувало перевиробництво агропродукції та поставки її на ринок. Вперше було запроваджено експортні субсидії, що в комплексі з рештою

заходів створили більш сприятливі цінові умови для реалізації товарів на закордонних ринках. Також було запроваджено квоти на виробництво (молока), що в подальшому кардинально змінило систему САП, тому що вперше були введені кількісні обмеження на обсяги виробництва певного виду продукції. Субсидії було прив'язано до фіксованих обсягів виробництва [12, с. 66].

Третій етап (1992–2000 рр.) пов'язаний з реформами MacSharry. За цей час Євросоюз пережив декілька хвиль розширення, що зумовило кардинальний перегляд умов фінансування видатків САП. Так, відповідно до реформ MacSharry, було скасовано систему регулювання закупівельних цін та, замість цього, запроваджено прямі виплати за гектар сільгоспугідь. Такий підхід уніфікував виплати та створив для виробника передумови для раціонального використання матеріальних, фінансових та природних ресурсів, виходячи з аналізу реальних змін на ринку. Крім того, виробники могли самостійно обирати оптимальні стратегії розвитку власного господарства, зокрема визначати обсяги та номенклатуру вирощуваної агропродукції.

У цей період запроваджуються нові методи фінансової підтримки, що стимулюють структурні зміни в аграрному секторі ЄС: введення субсидій для осіб, що передчасно йдуть на пенсію; надається допомога господарствам, що розташовані в регіонах з порівняно несприятливим для отримання високих урожаїв кліматом. Встановлюються вимоги для фермерів щодо обов'язкових сівозмін, запроваджено обов'язкові нормативи щодо натурального відновлення врожайності земель (щорічно 10 % сільгоспугідь повинно було залишатися під паром).

САП поєднує елементи регуляторно-ринкової, цінової, зовнішньоторговельної й структурної політики. Оскільки в аграрній економіці галузевий і територіальний фактори інтегровані в одне ціле, поступово цілі САП змістилися з вирішення проблем сільського господарства до завдань розвитку сільських територій. Отже, говорячи про сучасну аграрну політику ЄС, треба розуміти, що вона формувалася та функціонує на фундаменті та у рамках регіональної, передусім структурної, політики. САП ЄС в широкому розумінні – це напрям загальної політики ЄС, спрямований на:

- покращення правового регулювання відносин в аграрній сфері;
- вдосконалення адміністративних відносин між відповідними інститутами та суб'єктами господарювання в сільському господарстві;
- прийняття економічно доцільних та ефективних регуляторних актів, які сприяють підвищенню конкурентоспроможності сільського господарства ЄС та розвитку сільської місцевості;
- сприяння подальшій лібералізації сільського господарства ЄС відповідно до вимог СОТ.

Основні цілі САП були закріплені в ст. 39 установчого Римського договору про створення ЄС (1956 р.) та залишаються досі незмінними, зокрема це:

- підвищення продуктивності аграрного сектора шляхом сприяння технічному прогресу;
 - забезпечення раціонального розвитку сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва;
 - забезпечення прийняттого рівня життя для зайнятих у сільському господарстві, зокрема через збільшення їхніх доходів;
 - стабілізація ринків агропродовольчої продукції, захист виробників і споживачів від зовнішніх чинників;
 - гарантування забезпечення населення країн-членів Співтовариства якісним продовольством за рахунок власного виробництва сільськогосподарської продукції;
 - забезпечення населення продовольчою продукцією за доступними цінами.
- Досягненню основних цілей САП мали сприяти принципи, що були визначені у липні 1958 р. на конференції у м. Стреса (Stresa Conference).

По-перше, ринкова єдність (market unity), що передбачає вільну торгівлю сільськогосподарськими товарами між країнами-учасниками договору, скасування кількісних обмежень, мит та податків, а також встановлення єдиних цін на аграрну продукцію всередині ЄС і єдиний механізм їхньої підтримки. В підсумку в ЄС було запроваджено механізм підтримки цін на високому рівні. Відтак, мінімально допустимі ціни на найважливіші сільськогосподарські продукти визначаються заздалегідь; якщо ринкові ціни падають на понад 10 % нижче за цей рівень, регуляторні установи ЄС здійснюють гарантовану закупівлю цього продукту, забезпечуючи підтримку рівня цін. В ЄС використовується декілька основних видів цін. Базовими є «орієнтовні ціни», які країни ЄС вважають за необхідне підтримувати на національних ринках у внутрішньорегіональному обороті. «Ціни втручання» – ціни, по яких скуповуються або продаються надлишки сільськогосподарської продукції, коли коливання цін на них досягають встановлених меж від рівня орієнтовної ціни. «Зовнішньоторговельні ціни» – ціни реалізації сільськогосподарських товарів на зовнішньому ринку.

По-друге, надання переваги продукції, яка вироблена в країнах Співтовариства, перед імпоротною (community preference), отже, спільний ринок захищали від дешевого імпорту та коливання цін на аграрну продукцію на світових ринках. Для цього були введені високі ставки мита на імпортну продукцію, які збільшували її вартість до рівня внутрішніх цін. Сільськогосподарські продукти пересуваються в межах ЄС за принципами функціонування спільного ринку. При імпорті діє система компенсаційних зборів, що захищає виробників від конкуренції з боку тих країн, де витрати виробництва сільськогосподарських товарів нижче, ніж в ЄС. При експорті сільськогосподарської продукції до третіх країн виробники отримують субсидії від органів ЄС, які дають змогу їм продавати продукцію за нижчими світовими цінами. За окремими товарами ЄС уклав угоди із зовнішніми постачальниками, за якими вони зобов'язуються не експортувати певні товари до країн ЄС

за цінами, нижчими встановленого рівня. За практичне здійснення єдиної сільськогосподарської політики відповідальність несуть міждержавні органи ЄС (Рада і Комісія).

По-третє, фінансова солідарність (financial solidarity), що передбачала спільну відповідальність усіх держав-членів за фінансові наслідки САП. Єдине фінансування сільського господарства забезпечується через Європейський фонд орієнтації і гарантії сільському господарству (ФЕОГА). Кошти для орієнтації призначені для підвищення продуктивності і модернізації сільськогосподарського виробництва, а кошти гарантії, які складають 3/4 суми фонду, спрямовуються безпосередньо на підтримку цін. ФЕОГА формується за рахунок компенсаційних зборів, що стягуються за імпорту сільськогосподарської продукції з третіх країн, відрахувань від мита на промислові товари, що ввозяться, прямих внесків з бюджету ЄС, надходжень від ПДВ.

Поточна ситуація на світових ринках, прогрес у домовленостях у рамках СОТ про лібералізацію торгівлі аграрною продукцією, з одного боку, і розбіжності у рівнях розвитку аграрного сектора окремих країн ЄС, що склалися історично (рівень прямих виплат, продуктивність праці, структура господарств), з іншого, обумовлюють необхідність у регулярному перегляді САП, удосконаленні інструментів політики та визначенні нових цілей. З 2000-х рр. провідною ідеєю САП стає забезпечення сталого функціонування аграрного сектора ЄС через фінансування розвитку сільської місцевості та посилення вимог захисту довкілля та безпеки аграрної продукції.

«Порядок денний 2000» (Agenda 2000) поклав початок лібералізації виробничого процесу агропродукції та ухваленню нових фундаментальних принципів САП.

По-перше, було запроваджено принцип «багатофункціональності», що поставив сільськогосподарського виробника у центр соціальної, культурної та природної системи (соціокультурний підхід прийшов на зміну функціонально-виробничому).

По-друге, було проголошено формування особливої «європейської моделі сільськогосподарської діяльності», що полягає у посиленні життєздатності та конкурентоспроможності сільського господарства ЄС, включно з регіонами з порівняно гіршими умовами виробництва. Відтак, у числі найбільш важливих пріоритетів у цей період: охорона природних ландшафтів і підтримка життєздатності сільської місцевості, розвиток сільських громад, забезпечення їхньої активності й стійкості. Важливим елементом моделі стає зміцнення вимог до виробників в аспекті якості й безпеки продовольства, захисту навколишнього середовища й підтримки стандартів добробуту.

Також було спрощено правила регулювання сільського розвитку, ліквідована велика кількість інструкцій, зокрема тих, що стосувалися виробництва зернових культур. Законодавство стало більше чітким, прозорим і доступним. Особлива увага приділена регулюванню виробництва й збуту зерна, яловичини й телятини,

молока й молочних продуктів, тютюну, оливкової олії й вина. Другим за значенням магістральним напрямом реформування САП на цьому етапі стає розвиток сільської місцевості, тобто проведення інтегрованої політики за допомогою єдиних заходів політики, що забезпечують більшу взаємодію між розвитком сільської місцевості й політикою цін та ринку в рамках САП. Остання реформа САП розпочалася в 2007 р. значною мірою під тиском світових процесів лібералізації (з вимогами скасування субсидій), загроз продовольчих криз та викликів продовольчої безпеки. Відтак нова стратегічна програма розвитку сільського господарства ЄС на 2007–2013 рр. визначає такі ключові сфери регулювання та підтримки агросектора.

1. Посилення конкурентоспроможності сільського господарства. Для вирішення цього завдання члени ЄС мають зосередити зусилля в таких напрямках: реструктуризація та модернізація аграрного сектора; підтримка інтеграційних і продовольчих зв'язків; забезпечення доступу до науково-технічних досягнень і підтримка їхнього впровадження; забезпечення доступу до інформації та впровадження інформаційних технологій; підтримка виробництва нової продукції сільського господарства та лісового господарства; підтримка кооперації виробників.

2. Захист навколишнього середовища в сільській місцевості. Державна підтримка в цій сфері повинна сконцентруватися на впровадженні енергозберігаючих технологій; збереженні водних, ґрунтових і лісових ресурсів; зниження шкідливого впливу аграрного сектора на клімат та пов'язані з ним сфери.

3. Поліпшення якості життя в сільській місцевості і стимулювання несільсько-господарської зайнятості. Державної підтримки потребують розвиток малого бізнесу та ремесел у сільських регіонах; розвиток туризму; збереження ландшафтів; розвиток освіти для потреб багатопрофільної сільської економіки; модернізація сільської інфраструктури; створення умов для інноваційного використання поновлюваних енергетичних джерел із використанням аграрної продукції тощо.

У рамках визначених програмних цільових пріоритетів держави-члени ЄС зобов'язуються розробити власні плани розвитку сільського господарства й визначити напрями регулювання та фінансування аграрного сектора. В 2008 р. був проведений проміжний огляд реформи САП 2003–2004 рр. (так звані «перевірки здоров'я»). Він надав нагоду врахувати нові виклики (наприклад, пов'язані зі змінами клімату, екологічними катастрофами тощо). За наслідками огляду було скасовано вимоги до аграріїв залишати 10 % орних земель під пар; також було прийнято рішення про поступове підвищення молочних квот та про їхню ліквідацію у 2015 р. Важливим кроком у напрямі лібералізації САП стали зміни у політиці централізованих закупівель. Вирішено, що ЄС вдаватиметься до закупівлі надлишків продукції лише для захисту ринку та доходів фермерів, коли ціни на продовольство знижаться до загрозливо низького рівня. Відтак, прямі виплати фермерам будуть обмежені, а фінансові ресурси скеровані на розвиток сільських територій [13, с. 35].

Загалом цілі, поставлені реформою САП, можна поділити на три групи. До перших двох належить те, що власне ЄС прагне отримати від реформ. Третьою метою є сприйняття реформи серед населення країн ЄС.

Скорочення витрат з бюджету Євросоюзу

Донедавна Євросоюз не відчував нагальних потреб у скороченні аграрних видатків. Багаті країни-члени ЄС були спроможні фінансувати САП завдяки споживачам та платникам податків. Крім того, політична вага ЄС у СОТ також гарантувала, що підходи САП будуть захищені від коригування та тиску інших членів СОТ. Захист САП від кардинальних змін всередині ЄС забезпечувало аграрне лобі, добре організоване як на національному рівні, так і на рівні ЄС. Лобі представляє інтереси фермерів та сільських регіонів загалом, а також індустрію сільськогосподарських поставок і велику частку промисловості з переробки продовольства. Політична система таких держав-членів, як Німеччина і Франція, надає великого значення аграрним інтересам. Отже, незважаючи на кардинальне реформування, САП залишається найбільш інтегрованою політикою Співтовариства і, з огляду на це, поглинає значну частину бюджету ЄС. Європейський Союз щорічно витрачає понад 40 млрд євро на реалізацію САП, тобто майже 45 % свого бюджету, водночас внесок сільського господарства у валовий внутрішній продукт ЄС становить тільки близько 2 %, а кількість працездатного населення ЄС, зайнятого в цій галузі, не перевищує 6 %. Наразі під час обговорення напрямів реформування САП зазначається, що результатом втілення реформ повинно стати скорочення САП в спільному бюджеті ЄС частки до 34 % в 2013 р.

Значною мірою прагнення ЄС скоротити бюджетні витрати на САП обумовлені зобов'язанням країн-учасниць СОТ щодо відмови від експортних субсидій, починаючи з 2013 р. І, хоча ці вимоги сформульовано в контексті Доха-раунду СОТ, який ще не завершений, існує велика імовірність щодо виконання цього зобов'язання.

Підвищення безпеки продовольства

На відміну від цілі скорочення бюджетних витрат, спричиненої переважно зовнішніми чинниками тиску та поточними борговими проблемами ЄС, питання безпеки продовольства має як внутрішньополітичне значення (забезпечення високої якості продуктів харчування в ЄС), так і зовнішньоекономічне значення (протидія лобіюванню з боку США генетично-модифікованої продукції). Відповідно до порядку денного реформ очікується, що у перспективі САП має приділяти більше уваги підвищенню якості продовольства, гарантуванню його безпеки, підтримці високого життєвого рівня сільського населення, охороні навколишнього природного середовища, забезпеченню гідних умов утримання худоби та птиці.

Сприйняття реформ

Розуміючи важливість підтримки реформування САП серед населення ЄС, в середині 2010 р. Європейська Комісія організувала публічне обговорення очікувань від реформованого САП. На підставі результатів громадських обговорень та обміну думками з Радою та Європейським Парламентом, Європейська Комісія представила 18 листопада 2010 р. доповідь «САП до 2020 року», в якій викладаються прогнози щодо майбутнього розвитку САП. Крім того, на базі цієї доповіді Комісія готує пропозиції до зміни правової бази ЄС, які плануються представити в 2011 р. Наразі здійснення САП відбувається через низку взаємопов'язаних інструментів, які Європейська Комісія групує у два основні «стовпи» (pillars): перший «стовп» охоплює спільну організацію ринків (через такі заходи, як експортні субсидії, підтримка ринкових цін, зберігання продукції, митний тариф) та пряму підтримку фермерів (через такі заходи, як єдиний платіж на площу земель, єдиний платіж на ферму, платежі, частково пов'язані з рівнем виробництва та додаткові платежі). Більше того, пряма підтримка надається фермерам лише за умови дотримання ними умов перехресної відповідності, що є переліком вимог щодо добробуту тварин, утримання земель у належному стані та збереження довкілля. Другий «стовп» САП передбачає розвиток сільської місцевості (зокрема, заходи щодо забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектора та лісництва, збереження довкілля та сільських ландшафтів, підвищення якості життя в сільських місцевостях та диверсифікації сільської економіки, а також програму ЛІДЕР). Обидва «стовпи» пов'язані через принцип модуляції, що передбачає поступове скорочення розміру прямих платежів та спрямування вивільнених коштів на розвиток сільської місцевості. Варто зазначити, що важливим елементом сучасної системи регулювання САП ЄС є фінансова дисципліна, яка полягає у затвердженні максимального обсягу асигнувань на провадження цієї політики.

На цьому етапі триває обговорення майбутнього реформування САП, у якому беруть участь представники європейських екологічних організацій та фермерів, організацій захисту прав споживачів та тварин, транснаціональні компанії та Європейська Комісія тощо. Наразі рішення не прийняте, але пропонується зменшення загальної підтримки та обумовлення її чинником «суспільних благ», що надаються фермерами (та які потребують додаткової формалізації), а також підвищення стандартів утримання тварин, захисту довкілля та забезпечення якості продукції шляхом повного відстеження походження всіх компонентів.

Сільське господарство у Європейському Союзі належить до чутливих галузей економіки, що потребує постійних дотацій зі спільного бюджету. ЄС має найбільший захист власних виробників сільськогосподарської продукції з-поміж найбільших виробників агропродукції, відтак лібералізація цієї галузі є складним завданням для ЄС. Задля компенсації потенційних втрат ЄС від більш ліберальних правил світової торгівлі в реформування САП робиться акцент на таких кроках:

1. Переформатування субсидій. Під впливом тенденції відмови від прямих субсидій, цінової підтримки та інших заходів, які підпадають під визначену додатком 2 «Угоди про сільське господарство» СОТ «жовту скриньку», реформи САП спрямовуватимуть все більшу частину таких субсидій на заходи, пов'язані з програмами регіонального розвитку, науковими дослідженнями та удосконаленням інфраструктури (заходи «зеленої скриньки»). На відміну від заходів «жовтої скриньки», заходи, що належать до «зеленої скриньки», можуть фінансуватися в будь-якому обсязі, залежно від можливостей бюджету країн-учасниць СОТ.

2. Санітарні та фітосанітарні заходи. Відмовляючись від тарифного захисту, ЄС все частіше застосовуватиме нетарифні бар'єри для сільгосппродукції, конкуруючої з її власним виробництвом. Передусім будуть використовуватися вимоги до безпеки їжі, а саме: у сфері санітарного та фітосанітарного контролю. Ці вимоги стосуватимуться не тільки харчових продуктів, а і суміжних з їхнім виробництвом сфер, наприклад обгортки чи пляшок. Так, ЄС з січня 2011 р. заборонив використання хімічної сполуки бісфенол А (використовується у виробництві пластмасових пляшок) у виробництві дитячих пляшок.

3. Захист прав інтелектуальної власності (географічні позначення). Значна кількість товарів у сфері сільського господарства у своїх назвах містять посилання на географічні назви. Історично склалося, що ці географічні позначення знаходяться на території країн-учасниць ЄС. Через це ЄС прагне використовувати інструмент географічних позначок для зайняття своєю сільськогосподарською продукцією кращих позицій як на внутрішньому, так і світовому ринках. Паралельно ЄС лобюватиме внесення змін у правила СОТ, що орієновані на більш жорсткий захист географічних найменувань та загалом прав інтелектуальної власності.

Отже, відкриваючи кордони та зменшуючи підтримку власних виробників сільськогосподарської продукції, ЄС буде зміщувати пріоритети своєї політики в інші сфери, передусім у сферу регіонального розвитку, екології та безпеки продуктів. Через це виробники сільськогосподарської продукції, які розглядають ринок ЄС як свій потенційний ринок, повинні забезпечити відповідність своєї продукції цим стандартам. Відповідно для України все більшої актуальності набуває вирішення проблем відповідності стандартів безпеки та якості продуктів харчування вимогам СОТ та їхня гармонізація із законами, нормативами й стандартами ЄС, що відкриє Україні доступ до ринків і забезпечить значні прямі іноземні інвестиції.

Для сприяння розвитку вітчизняного сільського господарства шляхом зближення законодавства та національного регулювання відповідно до норм і стандартів Євросоюзу, Глава 17 «Сільське господарство та розвиток сільських територій», вміщена у Розділі V «Економічне і галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію, яка надає можливість Україні, згідно з положеннями Додатку XXXVIII, розглядати положення регламентів Євросоюзу як частину юридичних стандартів при

поступовому наближенні вітчизняного законодавства у конкретній галузі сільсько-го господарства до норм ЄС.

Угода та профільний Додаток не передбачають чітко встановлених строків щодо її імплементації в цій частині, надаючи можливість здійснення поступового наближення вітчизняного правового регулювання сільськогосподарської галузі у строки, прийнятні для України.

Разом з тим, імплементація Угоди про асоціацію, зокрема статей 403–406, сприяє співробітництву України з ЄС щодо взаємного розуміння аграрної політики та політики розвитку аграрних регіонів; розвитку сучасного та сталого сільськогосподарського виробництва, поширення органічних методів виробництва і біотехнологій шляхом впровадження передового досвіду в цих областях, обміну знаннями та кращими практиками для сприяння економічному добробуту сільських громад та підвищенню конкурентоспроможності сільськогосподарського сектора, ефективності та прозорості ринків, умов для інвестицій, а також стандартизації вимог до якості вітчизняної продукції.

Із цією метою Уряд України затвердив план заходів з виконання Угоди про асоціацію (постанова Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106), який забезпечить безперервність процесу виконання зобов'язань України. В зазначеному Плані заходів встановлюються чіткі терміни та відповідальність органів влади за виконання конкретних завдань з виконання Угоди про асоціацію.

Загалом, план заходів – це масштабний документ обсягом 1 199 сторінок. У ньому сформульовані 1 943 завдання, що охоплюють 27 сфер. За виконання завдань відповідальні 106 органів влади України. Кожне з цих завдань відповідає окремій статті Угоди або імплементує визначені норми права (Acquis) Європейського Союзу.

Серед відповідальних за напрям «сільське господарство» державних органів є: Мінагрополітики, Держпродспоживслужба, Мінекономрозвитку, МЗС, Держрибагентство, Мін'юст, Мінприроди, МОЗ, Мінфін, ДФС, Держлісагенство.

З-поміж усіх завдань, які визначені постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 № 1106 на виконання Угоди про асоціацію, зобов'язання України в аграрній сфері складають 28 %. Одним із найбільших є сфера санітарних і фіто-санітарних заходів (СФЗ).

Важливо, що Мінагрополітики та Держпродспоживслужба найбільш задіяні в процесі імплементації зобов'язань, оскільки важливим напрямом співпраці в рамках Угоди про асоціацію є адаптація законодавства у сфері СФЗ.

Саме тому задля імплементації Глави IV Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію (стаття 64), Уряд схвалив Всеохоплюючу стратегію імплементації законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів. Документ визначає графік систематичної нормативно-правової адаптації

вітчизняного законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів до законодавства Євросоюзу.

Зазначена стратегія буде представлена в Додатку V Угоди про асоціацію Україна–ЄС після схвалення відповідного рішення Підкомітетом з управління СФЗ.

Відповідно до всеохоплюючої стратегії імплементації законодавства у сфері СФЗ до кінця 2021 р. Україна має адаптувати в національне законодавство понад 250 актів ЄС за такими напрямками, як-от державний контроль у сфері СФЗ, безпеку харчових продуктів та кормів, здоров'я і благополуччя тварин, здоров'я рослин тощо.

Починаючи з 2014 р., після Підписання Угоди про асоціацію, яка 1 вересня 2017 р. набула чинності у повному обсязі, Україною було розпочато широкомасштабний процес здійснення заходів щодо адаптації законодавства до норм права ЄС, зокрема у сфері сільського господарства.

У 2014–2015 рр. Мінагрополітики сконцентрувало свої законодавчі ініціативи в галузі дерегуляції та у сфері безпеки харчових продуктів.

У 2016–2017 рр. основна увага була приділена адаптації законодавства щодо державного контролю у сфері СФЗ, продовжено імплементацію вимог щодо безпеки харчових продуктів тощо.

Зокрема, на законодавчому рівні було передбачено впровадження в Україні європейської моделі системи гарантування безпеки і якості продуктів харчування, що базується на процедурах НАССР. 20 вересня 2015 р. набув чинності Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпеки та якості харчових продуктів». Зазначений закон передбачає впровадження в Україні європейської моделі системи гарантування безпеки і якості продуктів харчування, що базується на процедурах, заснованих на принципах НАССР. Також, 21 грудня 2017 р. ухвалено Закон України «Про безпеку та гігієну кормів», відповідно до якого, вимоги з впровадження системи НАССР розповсюджуються на операторів ринку кормів, які здійснюють виробництво, обіг та використання кормів, що вступає в дію з січня 2020 р.

Окрім того, 30 червня 2016 р. набрав чинності Закон України від 08.12.2015 № 864-VIII «Про внесення змін до деяких законів України щодо приведення законодавства України у сфері насінництва та розсадництва у відповідність з європейськими та міжнародними нормами і стандартами», внесені зміни до Законів України «Про насіння і садивний матеріал», «Про охорону прав на сорти рослин».

Для реалізації цього закону прийнято 9 постанов Кабінету Міністрів України та 6 актів Мінагрополітики, які регулюють питання ведення реєстрів у сфері насінництва, ввезення насіння на територію України, видачі свідоцтв агрономам-інспекторам та порядку сертифікації та маркування насіння і садивного матеріалу.

У квітні 2018 р. набрав чинності Закон України «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин» від 18.05.2017 р. № 2042-VIII.

Цей Закон визначає правові та організаційні засади державного контролю, що здійснюється для перевірки дотримання операторами ринку законодавства про харчові продукти, корми, здоров'я та благополуччя тварин, а також законодавства про побічні продукти тваринного походження під час ввезення (пересилання) таких побічних продуктів на митну територію України.

Прийняття цього Закону передбачає кілька змін, серед яких – впровадження ризик-орієнтованого контролю з певною періодичністю.

Тобто, при оцінці ризику для оператора ринку враховується вид продукції, з яким працює суб'єкт господарювання, оцінюється тип діяльності – виробництво чи просто транспортування, та беруться до уваги результати попередніх перевірок – чи фіксувалися зауваження до діяльності підприємства, наскільки серйозними вони були. Далі за бальною системою оцінюється ступінь ризику, і залежно від нього визначається періодичність здійснення планових перевірок – від одного разу на квартал до одного разу на три роки.

У 2018 р. до основних завдань варто віднести:

- законодавче забезпечення функціонування органічного ринку;
- законодавче забезпечення функціонування ринку кормів;
- приведення у відповідність до законодавства ЄС вимог до предметів та матеріалів, що контактують з харчовими продуктами;
- приведення у відповідність до законодавства ЄС вимог про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів;
- приведення у відповідність до законодавства ЄС вимог до виробництва та обігу кави і цикорію, фруктових сировини для виробництва соків, меду.

Так, протягом 2017–2018 рр. було прийнято ряд важливих законодавчих норм у сфері органічного виробництва, державного контролю, про безпечність та гігієну кормів, про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів, а також розроблено ряд інших важливих норм, зокрема: проєкт закону щодо вимог до предметів та матеріалів, що контактують з харчовими продуктами; щодо відстеження і маркування генетично модифікованих організмів та інші.

Відповідно до «Пульсу Угоди» у 2018 р. відсоток виконання завдань розділу «Сільське господарство» складає 86 %, а розділу «СФЗ» – 64 % (при цьому очікується суттєве підвищення рівня виконання за рахунок завершення реєстрації в Мін'юсті ряду вже розроблених документів у першому кварталі 2019 р. – орієнтовно на 25–30 %).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бородіна О. М. Інституційний розвиток сільського господарства та села України і Росії та його гармонізація з європейською політичною практикою. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 48–61.
2. Про внесення змін до деяких законів України щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: проєкт закону № 1599, прийнятий у першому читанні 03.03.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53102 (дата звернення: 23.10.2019).
3. Закон України від 31.03.2016 р. № 1067-VIII «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств». URL: <http://www.buhgalteria.com.ua/News/1067-VIII.html> (дата звернення: 20.10.2019).
4. Беззуб І. Перспективи розвитку сімейних фермерських господарств в Україні. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=419:agropromislovij-sektor-2&catid=71&Itemid=382 (дата звернення: 23.10.2019).
5. Офіційний сайт Державного комітету статистики України. URL: ukrstat.gov.ua (дата звернення: 20.10.2019).
6. Основні показники зовнішньої торгівлі України. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/zovnishni_rinki/osnovni_pokazniki_zovnishnoi_torgivli_ukrain (дата звернення: 21.10.2019).
7. Фермерські господарства. URL: http://agroland.in.ua/?gclid=EAIaIQobChMIrZf0w66r5gIVyRsYCh3ZTAvLEAAyASAAEgIth_D_BwE (дата звернення: 23.10.2019).
8. Маслак О. Проблеми та перспективи фермерства в Україні. *Агробізнес сьогодні*. 2015. № 21(316). С. 25–36.
9. Гоголю О. П. Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес». 2014. Вип. 200(2). С. 72–81. URL: http://internal.khntusg.com.ua/fulltext/PAZK/VISN/VISN_161_2015/15.pdf (дата звернення: 19.10.2019).
10. Топ-10 агрохолдингів України. Основні акценти в інфографіці. URL: <http://agroportal.ua/ua/publishing/infografika/top10-agrokholdingov-ukrainy-aktsenty-2017-v-infografike/> (дата звернення: 19.10.2019).
11. Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. Київ: НІСД. 19 с.
12. Маслак О. М. Аналіз світового ринку органічної продукції. *Вісник Сумського НАУ*. Серія «Економіка і менеджмент». 2014. № 5(60). С. 65–68.
13. Чичкало-Кондрацька І. Б., Федіна О. І. Перспективи розвитку експорту української органічної продукції до Європейського Союзу. *Економічний простір*. 2016. № 105. С. 34–46.

ВИСНОВКИ

У сучасному геоекономічному просторі відбуваються кардинальні зміни, що впливають на диспозицію країн, регіонів, галузей і окремих виробників під впливом, насамперед, науково-технічного прогресу, соціально-економічних факторів. Трансформації в аграрному секторі економіки підтверджують, що саме за рахунок розвитку підприємництва та посилення підприємницької орієнтації у середовищі взаємодії суб'єктів сільських територій змінюються мотивації бізнесу, умови та механізми конкуренції.

Концепція біоекономіки, запропонована як альтернативний напрям традиційної економіки, котра базується на використанні обмежених ресурсів, обумовлює необхідність раціонального використання відновлюваних їхніх видів, зважаючи на новітні досягнення в сфері біотехнологій та інших наук, що створює перспективи для економічного зростання без тиску на кількість і якість природних ресурсів. Наразі біоекономіка – це мережева система, яка має особливі характеристики та потребує теоретичної, методологічної та аналітичної бази для відбиття її різноманітності, складності, адаптивності та динамічності. Її складна структура має аналізуватися більшою мірою не з точки зору традиційних факторів виробництва, а з урахуванням існуючих альтернативних теорій. В сучасних умовах традиційні фактори виробництва замінені новими детермінантами, що обумовлюють розвиток біоекономіки. Такими детермінантами є біомаса, знання, висококваліфіковані кадри, інституції.

Ключовим завданням на шляху реалізації принципів екологічного менеджменту в аграрному секторі економіки країн світу є виконання, насамперед, інвестиційних програм в таких галузях економіки як енергетика, транспорт, будівництво, що є основними споживачами енергії та забруднювачами навколишнього середовища. Капіталовкладення повинні бути спрямовані передусім на підтримку новітніх технологій та інновацій у сфері енергозбереження й енергоефективності, утилізації та вторинного використання ресурсів. Зокрема, реформування світової енергетичної галузі залишається одним із ключових та найскладніших завдань у світі. Перехід до принципово нової соціо-еколого-економічної моделі розвитку суспільства означає чітке розуміння екологічних проблем і переконаність в особистій відповідальності кожного за стан і майбутнє біосфери та людства й потребує вжиття невідкладних заходів щодо формування екологічної свідомості та культури. Саме ці питання в багатьох країнах є предметом уваги політичних еліт, а державними органами з безпеки у різних сферах визнані дієвим інструментом вирішення екологічних проблем.

Для підтримки конкурентоспроможності та оптимального використання існуючих ресурсів у агропідприємстві необхідно використовувати інноваційні, інформаційно-комунікаційні технології. Впровадження та розвиток інформаційно-

комунікаційних технологій в сільському господарстві ефективно впливатиме на підвищення продуктивності, сприятиме зростанню доходів сільськогосподарських виробників, забезпеченню продовольчої безпеки й зайнятості на селі.

Задля підвищення ефективності використання інформаційно-комунікаційних технологій з мінімальним ризиком для країн Європи та Центральної Азії необхідним є впровадження національних стратегій в області електронного сільського господарства, які повинні бути розроблені та реалізовані на основі механізму широкої участі.

Проблема цифровізації агропромислового сектора потребує інтеграції зусиль на світовому, національному рівні та рівні суб'єктів господарської діяльності. Досвід провідних агрокомпаній у сфері цифровізації свідчить: покращення якості сільськогосподарської продукції, зменшення витрат на її виробництво та суттєве збільшення кількості, що вкрай важливо в умовах швидких темпів зростання чисельності населення планети та вирішення, з огляду на це, глобальної продовольчої проблеми.

Виділено три етапи цифровізації сільського господарства: для першого (друга половина – кінець XX ст.) характерні автономні рішення, спрямовані на вирішення окремих завдань в сільському господарстві; для другого (2000–2010 рр.) – розвиток пілотних технологій, що дають змогу здійснювати моніторинг стану певних процесів як в рослинництві, так і в тваринництві, геопозиціонування; для третього (з 2010 р. по теперішній час) – поступове насичення ринку: кількість програм та цифрових рішень для сільського господарства динамічно зростає, відбувається їхнє постійне оновлення, спостерігається інтеграція автономних пропозицій в єдині рішення, що дає змогу комплексно та ефективно управляти сільськогосподарськими підприємствами. Активне впровадження цифрових технологій здійснюється переважно агрохолдингами, малі та середні підприємства ж потребують надання підтримки у фінансуванні окремих проєктів.

Становлення повноцінного соціально-економічного середовища сільських територій має бути предметом особливої уваги в програмах регіонального розвитку та загальної аграрної політики України. Привабливість сільського туризму для локальної спільноти, для інвесторів, його конкурентоздатність порівняно з іншими видами діяльності залежатиме від трансформаційних змін середовища функціонування ринку в напрямі впровадження технологізації та інформатизації розвитку сільських територій.

В Україні запроваджуються певні практичні кроки до формалізації сімейного бізнесу галузевого спрямування, яким є сімейні фермерські господарства. Отже, розвиток підприємств сімейного бізнесу загалом, та в аграрному секторі зокрема, є одним із важливих видів економічної діяльності нашої держави та матеріальною основою її добробуту. На основі визначення тенденцій розвитку фермерських господарств встановлено, що Вінниччина є лідером за обсягами виробництва продукції

сільського господарства, а за продукцією, виробленою фермерськими господарствами найкращі позиції займають: Дніпропетровська, Кіровоградська, Одеська та Вінницька області.

Формування і розвиток аграрного виробництва в Україні обумовлені впливом кон'юнктури, яка склалася на сьогодні, а каталізатором виступає збільшення експорту країни до країн Європейського Союзу. Західноєвропейський ринок надзвичайно зацікавлений в придбанні української сировинної продукції, особливо органічної. Але існує ряд проблем, які заважають розвитку українського експорту до країн ЄС. Серед них: нестабільна інвестиційна ситуація в країні, високі стандарти до якості продукції, ускладнений доступ готової продукції до мережі роздрібної торгівлі ЄС і багато інших проблем.

Зараз в пріоритетах Європейського Союзу – екологія, безпека продуктів та сфера регіонального розвитку, а тому їхні власні виробники аграрної продукції відчують суттєве зменшення підтримки з боку держави. Це збільшує шанси для входження на ринок ЄС іноземних виробників сільськогосподарської продукції, зокрема українських. Для зростання обсягів експорту Україні необхідно вирішити проблеми відповідності стандартів безпеки та якості продуктів харчування вимогам СОТ та їх гармонізації із законами, нормативами й стандартами ЄС.

Наукове видання

Орехова Тетяна Вікторівна
Хаджинов Ілля Васильович
Савченко Марина Василівна та ін.

**КОНКУРЕНТНІ СТРАТЕГІЇ
НАЦІОНАЛЬНИХ ВИРОБНИКІВ
АГРОПРОМИСЛОВОЇ ПРОДУКЦІЇ У СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ
ГЛОБАЛЬНОГО ЕКОНОМІЧНОГО СЕРЕДОВИЩА**

Монографія

Редактор А. О. Цяпало
Технічний редактор О. К. Гомон

Підписано до друку 10.12.2019 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк цифровий. Умовн. друк. арк. 8,37
Тираж 300 прим. Зам. № 5037/1

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.

Видавець та виготовлювач ТОВ «ТВОРИ».
Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>